

Міністерство освіти і науки України

ISSN 0453-8048  
ISSN 0320-8281

# **ВІСНИК**

Харківського національного університету  
ім. В. Н. Каразіна

**№ 485**

**ІСТОРІЯ**

Випуск 32

Засновано у 1964 р.

Харків  
НМЦ «СД»  
2000

УДК 930  
ББК 63я5  
В53

Матеріали «Вісника» відображають основні напрямки наукових досліджень викладачів та аспірантів історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Публікації збірника присвячено актуальним питанням історії стародавнього світу та середньовічної історії й археології, проблемам історії нового та новітнього часів, історіографії.

Для викладачів, науковців, студентів та усіх, хто цікавиться історією.

Затверджено Вченою Радою ХНУ (протокол № 6 від 30.06.2000 р.)

**Редакційна колегія:**

канд. іст. наук, доцент	<i>С. І. Посохов</i> (відп. редактор)
канд. іст. наук, доцент	<i>В. М. Духопельников</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>С. В. Д'ячков</i> (відп. секретар)
докт. іст. наук, професор	<i>В. І. Кадєєв</i>
докт. іст. наук, професор	<i>В. В. Калініченко</i>
канд. іст. наук, професор	<i>С. М. Куделко</i>
докт. іст. наук, професор	<i>Б. К. Мигаль</i>
докт. іст. наук, професор	<i>В. К. Міхеєв</i>
докт. іст. наук, професор	<i>І. К. Рибалка</i>
докт. іст. наук, професор	<i>О. О. Чувпило</i>

Материалы «Вестника» отражают основные направления научных исследований преподавателей и аспирантов исторического факультета Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. Публикации сборника посвящены актуальным вопросам древней и средневековой истории и археологии, проблемам истории нового и новейшего времени, историографии.

Для преподавателей, научных сотрудников, студентов и всех, кто интересуется историей.

**Адреса редакційної колегії:**

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, історичний факультет, тел. 45-74-78.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 4063 від 02.03.2000 р.

ISSN 0453-8048  
ISSN 0320-8281

© Харківський національний університет, 2000  
© НМЦ «СД», художнє оформлення, оригінал-макет, 2000



**АРХЕОЛОГІЯ,  
СТАРОДАВНЯ ТА  
СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ**

Ю. В. Буйнов

## ПАМ'ЯТКИ МАР'ЯНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ЛІСОСТЕПОВІЙ УКРАЇНІ

Характеризуючи мар'янівську культуру доби бронзи, С. С. Березанська підкреслювала, що знахідки «посудин та уламків кераміки на Сожі, Дону (Отрожки та Долгівська стоянка), Оці (Липки), Усі (с. Воскресенське) дозволяють припустити, що пам'ятки мар'янівського типу не є вузько локальним явищем, пов'язаним з Десною та Сеймом, а складають досить широкий шар, який виник внаслідок подальшого розвитку неоліту з ямково-гребенцевою керамікою» [1, с. 204]. Наявні в нашому розпорядженні матеріали дозволяють включити до ареалу цієї культури і Лівобережну Лісостепову Україну. Тут, у різні роки було виявлено та частково розкопано кілька різних видів пам'яток з типовою для мар'янівської культури керамікою. Для забезпечення більш повного уявлення про ці мар'янівські поселення та поховальні пам'ятки наведено відповідну джерелознавчу інформацію.

**1. Поселення в уроч. Лисий горб.** Розташоване на піщаних пагорбах у заплаві лівого берегу Сіверського Дінця на північно-західній околиці м. Балаклея (колишнє селище Лагері) Харківської області. Вперше було відкрите М. Б. Сібільовим наприкінці 20-х років ХХ століття [2, с. 19], а в 70–80-х роках на ньому неодноразово проводили розвідувальні роботи автор статті та С. І. Воловик. У 1987–1988 рр. Сіверсько-Донецька експедиція Харківського держуніверситету провела на поселенні охоронні розкопки [3, с. 177–187].

Ще під час проведення розвідок було встановлено, що це селище займає площу біля 1 га, але кераміка мар'янівського типу зустрічалася тільки в північно-західній частині урочища. Саме тут, на місці піщаного кар'єру, нами була зібрана велика колекція уламків посуду доби пізньої бронзи, а потім розпочались розкопки, під час яких вдалося дослідити залишки одного житла мар'янівської культури.

За своєю конструкцією це була наземна житлова споруда розмірами 6×4 м, з відкритим вогнищем та кількома фрагментами посудин. Серед них виділяються горщики гарного випалу, вертикальних пропорцій з яйцеподібним тулубом, відігнутих назовні краєм вінця (рис. 1, 1–10). У керамічному тісті є велика домішка дрібнозернистого піску та товченого кварциту. Зовнішня поверхня більшості посудин суцільно вкрита візерунками зі смуг горизонтальних ялинок, виконаних «гусеничним» штампом (слідами дотиків накрученої на паличку нитки), інколи розділених горизонтальними рядками круглих ямок. У меншій кількості зустрічаються уламки горщиків, прикрашених відбитками багатозубцевого штампів у поєднанні з тичками (сліди дотиків кінцем палички, направленої до стінок посудин під гострим кутом), відбитка-

ми, зробленими кінцем очеретини (або кістки), штампом у вигляді «колючого дроту» та розчленованими пальцевими вдавленнями наліпними валиками. Кольорова гама поверхні посуду — від темно-жовтої до світло-сірої.

**2. Поховання біля с. Червоний шлях.** Ця пам'ятка знаходиться на правому березі Сіверського Дінця за 10 км на північ від поселення в уроч. Лисий Горб. Досліджуючи ґрунтовий могильник зрубної культури, який займав мис першої надзаплавної тераси, автор статті у 1989 р. знайшов одне непошкоджене поховання мар'янівської культури, здійснене за обрядом кремації [4, с. 92]. Встановлено, що рештки тілоспалення, яке здійснювалося на стороні, були закопані у котловані землянки часів розвиненої зрубної культури і накрите уламками розбитих горщиків. Поруч з ними знаходилася кварцитова зернотерка.

Один з цих горщиків мав кругле денце (рис. 2, 2), суцільно вкриту візерунком зовнішню поверхню з «гусеничних» відбитків у вигляді горизонтальних ялинок, розділених рядками ямок. Край вінця цієї посудини, її шийка та нижня частина були додатково прикрашені зигзагоподібними, кільцевими відбитками нитки, накрученої на паличку, та нігтьовими заглибленнями.

Друга посудина мала невеличке плоске денце, широко відкриті вінця. Її тулуб прикрашали три горизонтальних рядки круглих ямок (рис. 2, 2).

У західній частині могильнику було знайдено ще кілька фрагментів суто мар'янівських горщиків, які походять із зруйнованих у середньовіччі інших поховань (рис. 2, 3–4).

**3. Селище та ґрунтовий могильник біля с. Мала Данилівка (околиця м. Харків).** Займали край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Лозовенька. Частково зруйноване. На поверхні та у господарчих ямах у 1999 р. зібрана велика кількість уламків посудин доби неоліту, катакомної, зрубної та мар'янівської культури. У двох місцях помічено невеличкі скупчення решток кремації разом з керамікою мар'янівського типу, що може свідчити про наявність тут не тільки селища, але й ґрунтового могильника.

**4. Селище біля с. Мала Рублівка.** Було розташоване на піщаному пагорбку в заплаві правого берега р. Мерла на кордоні Харківської та Полтавської обл. Дослідження проводив С. С. Берестнев у 1979 р. [5, с. 252].

Матеріали доби бронзи було зафіксовано головним чином у розкопі П. Це були уламки посудин з типовими для мар'янівської культури елементами декору (рис. 2, 5–6), а також з рисами, притаманними посуду малобудківського та бондарихінського типів. На жаль, в умовах розміщення у піщаному ґрунті та багатощаровому поселенні стратиграфічний розподіл цих знахідок не фіксується.

Ще кілька пам'яток з керамікою мар'янівської та малобудківського типів було знайдено під час розвідок на Ворсклі — поселення Котельва–3, Межеріччя, гирло р. Готні [6, рис. 1–12] та Сулі — уроч. Лиса

Гора в м. Лубни, Мацківці (уроч. Гапусенків горб) і Мацківа Лучка (уроч. Струлева Гора) [7, с. 312]. Ще раніше кераміка цих типів зустрічалася при розкопках у західній частині Суботівського городища на правому березі Дніпра [8, с. 165]. Дуже цікаву пам'ятку з матеріалами пізнього періоду мар'янівської культури розкопав А. Т. Синюк у верхів'ях Дону [9, с. 255–256].

Деякі стратиграфічні спостереження вказують, що всі ці пам'ятки хронологічно більш пізніші від поселень, розташованих у басейнах Сейму та Десни, тобто у Лівобережному Поліссі. Наприклад, за повідомленнями С. І. Воловика, наземна будівля мар'янівської культури в уроч. Лисий Горб простежувалися зразу під шаром дерну на глибині 0,2 м і перекривала житло раннього етапу зрубної культури, верхній рівень якого фіксується тільки з глибини 0,3 м [3, с. 177]. У заповненні котловану землянки ранньозрубної культури було розміщено поховання з тілоспаленнями біля с. Червоний шлях на Харківщині, про що повідомлялося нами вище. На Суботівському городищі залишки решток мар'янівської культури та малобудківського типу розміщувалися безпосередньо під шаром ранньочорноліської культури [8, с. 165–166]. Під час розкопок поселення Копанице–2 А. Т. Синюк виявив мар'янівські матеріали в одному (середньому) шарі з відкладеннями середньодонської катакомбної культури, з верхнього рівня якого в нижній шар доби енеоліту були впущені житло та господарська споруда мар'янівської культури [10, с. 110–113]. Знахідки в них кам'яної сокири та бронзової пронизки датують це поселення третьою чвертю II тис. до н. е. Нарешті, в керамічному комплексі пам'яток з Лівобережного Лісостепу простежуються подальший розвиток тих рис, що були притаманні найпізнішій пам'ятці з Полісся — Іванівському поселенню. Таким чином, наявні дані дозволяють датувати всі лісостепові пам'ятки мар'янівської культури XV–XIII ст. до н. е.

Причини, які обумовили появу цих поселень та могильників за межами Лівобережного Полісся, криються в значних етнокультурних змінах, що відбулися тут у середині II тис. до н. е. Як відомо, на ранньому етапі свого існування мар'янівська культура датується XVIII–XVI ст. до н. е. [1, с. 46]. В XV ст. до н. е. на цій території з'являються пам'ятки сосницької культури [11, с. 174; 12, с. 107–109], які в багатьох випадках виникають в тих місцях, де раніше розміщувалися мар'янівські поселення [13, с. 111; 14, с. 50–51; 15, с. 31–32]. Саме під тиском сосницьких племен носії мар'янівської культури були змушені покинути свою етнічну батьківщину і переселитися в південному та східних напрямках — в дніпровський Лісостеп, у верхів'я Дону і далі на Оку та Середню Волгу.

Нові матеріали, які ми маємо у своєму розпорядженні, вказують, що переселенці-мар'янівці опинилися у вказаних регіонах у різному етнокультурному оточенні. Наприклад, на поселенні Липки на Середній

Оці мар'янівська кераміка була знайдена поряд зі знахідками другого етапу поздняківської культури XIV–XIII ст. до н. е. і псевдо-текстильного посуду [16, с. 77]. Поселення біля с. Воскресенське відноситься до зрубної культури Середнього Поволжя [17, с. 21]. Вплив мар'янівської культури дуже яскраво проявляється в кераміці приказанської культури на балимсько-карташкінському етапі XIV–XIII ст. до н. е. [18, с. 51–52]. Можливо, це пояснює помічене А. Х. Халіковим зближення в культурних ознаках приказанської, поздняківської, черкаскульської, еловської, сосницької та мар'янівської культур XIV–XIII ст. до н. е. [18, с. 52]. У межах Лівобережної Лісостепової України та у верхів'ях Дону мар'янівські племена оселилися серед носіїв зрубної культури. Про характер їх взаємовідносин в повній мірі говорити ще рано, але наявні дані вказують, що це були переважно мирні, взаємовигідні стосунки. Ні на одній пам'ятці зрубної чи мар'янівської культури в Лівобережному Лісостепу цього часу не зафіксовано прикмет пожежі чи інших ознак військових руйнувань. Навпаки, знахідка мар'янівських поховань на околиці ґрунтового могильника зрубної культури біля с. Червоний шлях свідчать про можливість налагодження між ними певних сімейно-шлюбних відносин. Деякі мар'янівські посудини почали оздоблюватися наліпними валиками, а поряд з «гусеничками» досить часто використовувалися відбитки гребінцевого чи зубцевого штампів. На посудинах зрубної культури з цього могильника зафіксовано кілька випадків застосування в орнаментиці мар'янівських «гусеничок» та ямкових вдавлень різної форми. Такі мар'янівсько-бондарихінські риси ще раніше були помічені на кількох посудинах з кургану біля с. Суха Гомільша [19, с. 89]. Результати розкопок біля с. Червоний Шлях дають можливість припустити, що поява ґрунтових могильників зрубної культури у дніпровському Лівобережжі з тілоспаленнями, які супроводилися уламками навмисно розбитих посудин, була обумовлена впливом з боку мар'янівських племен. Зрубні та абашівські впливи на мар'янівську кераміку на Верхньому Доні відмічає А. Т. Синюк [9; 10].

Відкриття в Лівобережній Лісостеповій Україні поселень і могильників мар'янівської культури повністю спростовує гіпотезу київських археологів про віднесення до її другого періоду пам'яток малобудківського чи студенокського типу [1, с. 42; 20, с. 40–41; 21, с. 355–356; 22, с. 239].

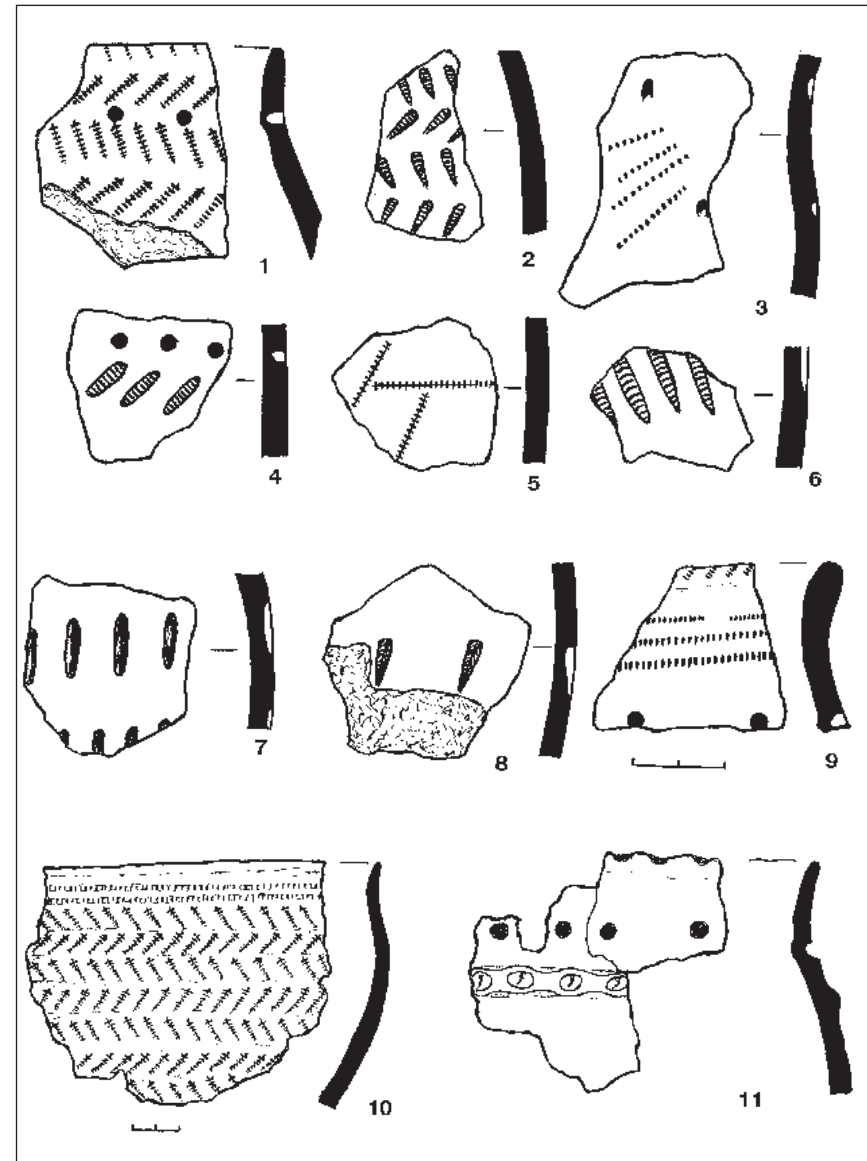
Останні, за хронологічними і культурними ознаками, являють собою значно пізнішу групу пам'яток. Для кераміки з поселень типу Студенок–5 притаманні посудини з круглим денцем, прикрашені не «гусеничками», а відбитками багатозубцевого штампів, «перлинами», тичками, згрупованими в трикутники і схиленими вершинами донизу (т. зв. «фесто-ни»), плискатими комірцевими потовщеннями на вінцях, прикрашеними косяю сіткою з гребінцевих відбитків та гребінцевими розчосами зовнішньої та внутрішньої поверхні. Інколи обробка їх поверхні дуже нагадує псевдо-текстильну кераміку. Мотиви декору посудин з поселен-

ня Студенок–5 (ялинкова композиція відбитків штампу, розділених рядками круглих ямок) не викликають сумніву про їх генетичний зв'язок з мар'янівською культурою, але формування всього студенокського комплексу кераміки відбувалося за межами українського Лісостепу. Форма цього посуду та нові елементи його декору переконливо вказують, що пам'ятки типу поселення Студенок–5 належать частині тих племен мар'янівської культури, яка опинилася після переселення з Лівобережного Полісся у Волго-Окському регіоні, де зазнала сильного впливу з боку носіїв поздняківської і приказанської культур та культури з псевдо-текстильною керамікою. Поселення студенокського типу відомі в Подонні (Сокольське, пункт 102, м. Вороніж), на Середній Оці (Великий ліс–2, Логінов хутір–2, Фефелов бор–1, Клементіївська стоянка), можливо, і на правому березі Волги – Іванівська стоянка [22, с. 25; 23, с. 178–191; 24, с. 28–33]. Окремі посудини студенокського типу знайдено на Гулькінському та Тетєєвському поселеннях приказанської культури [28, с. 65, рис. 26; 29, с. 182, рис. 93, 3].

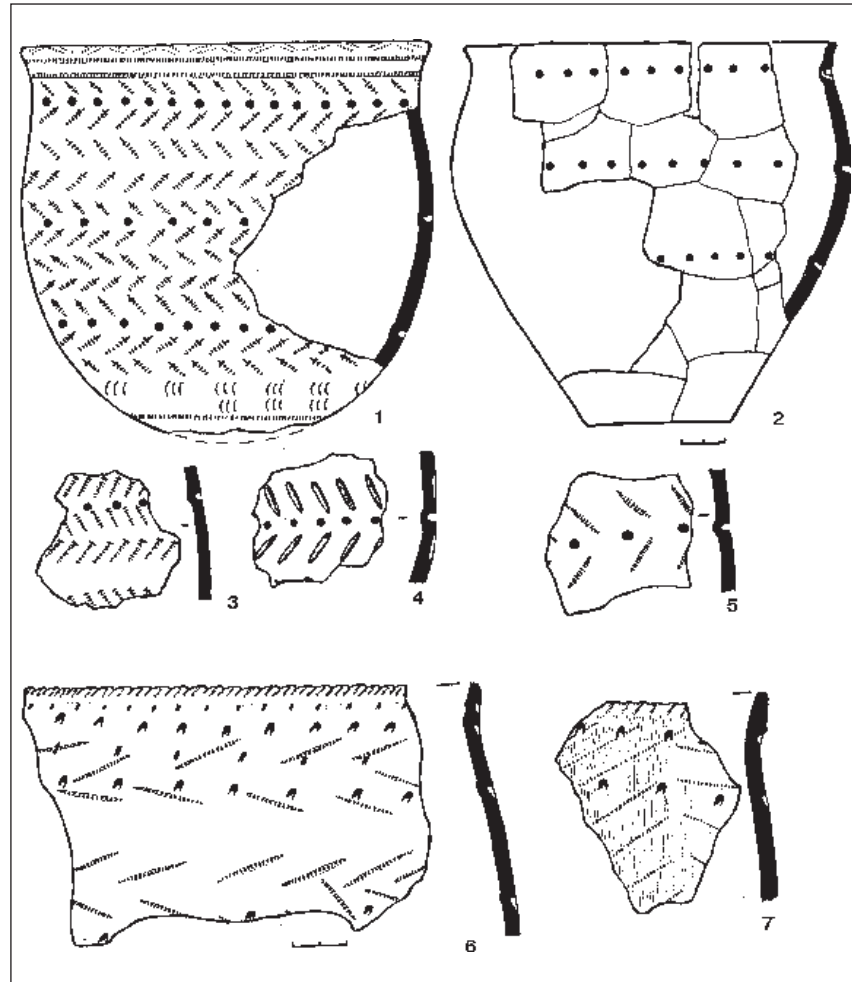
В Лівобережній Лісостеповій Україні ці пам'ятки з'являються на рубежі XIII–XII ст. до н. е. [25, с. 6–14]. Про можливість відокремлення пам'яток студенокського типу від малобудківського писав і С. І. Воловик [26, с. 20–21], але ми вбачаємо в ньому не особливий варіант поздняківської культури, а генетично пов'язану з мар'янівською культурою групу пам'яток, яка сформувалася в оточенні кількох прафіно-угорських за етнічною належністю археологічних культур Волго-Окського басейну.

Пересування носіїв цієї групи пам'яток в Лівобережну Україну, скоріше за все, було викликано тиском з боку племен з псевдо-текстильною керамікою, внаслідок якого припинила своє існування поздняківська культура [27, с. 135] і великі зміни відбулися в приказанській культурі [18, с. 53]. Потрапивши на Дон та басейн Сіверського Дінця, переселені зав'язали контакти з місцевим населенням пізньозрубної та мар'янівської культури. Кілька фрагментів посуду студенокського типу були знайдені на поселенні Копанице–2, а в житлах з уроч. Лисий Горб – великі уламки мар'янівських горщиків. Кругле дещо мар'янівського горщика з поховання у могильнику біля с. Червоний шлях також свідчить про злиття двох споріднених груп «мар'янівців». За короткий час вони розселилися і в інших місцях дніпровського Лівобережжя і дійшли до Ворскли [30, с. 32].

Як нам уявляється, внаслідок появи в українському Лісостепу пам'яток студенокського типу та їх злиття з місцевою мар'янівською культурою, відбулося формування пам'яток малобудківського типу, які вже відображають початок генезису бондарихінської культури пізнього бронзового віку.



Мал. 1. Кераміка мар'янівської культури з уроч. Лисий Горб



Мал. 2. Кераміка мар'янівської культури:

1–4 – могильник Червоний Шлях; 5–7 – поселення Мала Рублівка

### Література

1. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.
2. Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. — Изюм, 1928. — Вып. 3.
3. Воловик С. И. Поселение эпохи бронзы у поселка Лагери на Северском Донце // СА. — 1993. — № 2.
4. Буйнов Ю. В. Грунтовый могильник срубной культуры у с. Червоний Шлях на Харьковщине // История и археология Слободской Украины. — Харьков, 1992.

5. Берестнев С. И. Работы Левобережной лесостепной экспедиции // АО. — 1979. — М., 1980.
6. Евминова А. Ф. Отчет об археологических исследованиях по верхнему течению р. Ворсклы в Борисовском и Грайворонском районах Белгородской области за 1957–1960 гг. — Научный архив института археологии РАН. — Ф. Р-1, № 2069.
7. Супруненко А. Б. Работы Полтавского музея // АО. — 1984 г. — М., 1986.
8. Граков Б. Н. Тереножкин А. И. Субботовске городище (раскопки 1955 г.) // СА. — 1958. — № 2.
9. Синюк А. Т. Бронзовый век бассейна Дона. — Воронеж, 1996.
10. Синюк А. Т. Стоянка Копанище-2 // Эпоха бронзы Восточно-Европейской Лесостепи. — Воронеж, 1981.
11. Березанская С. О. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972.
12. Артеменко И. И. Сосницкая культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987.
13. Березанская С. С. Исследования поселений эпохи бронзы и раннего железа на Сейме // КСИА. — 1955. — Вып. 4.
14. Куриленко В. Е., Отрощенко В. В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у мезінському мікрорайоні на Десні // Археологія. — 1998. — № 1.
15. Титова Е. Н. Новые данные к этнокультурной карте неолита — эпохи бронзы Среднего Подесенья // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. — Сумы, 1989.
16. Никитин А. Л. Эпоха бронзы на Плещеевом озере // СА. — 1976. — № 1.
17. Трубникова Н. В. Поселение эпохи бронзы у деревни Воскресенской // КСИИМК. — 1953. — Вып. 50.
18. Халиков А. Х. Приказанская культура // САИ. — 1980. — Вып. В1–24.
19. Буйнов Ю. В., Михеев В. К. Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине // Вест. Харьк. ун-та. — 1989. — Вып. 23.
20. Ильинская В. А. Бондарихинская культура // СА. — 1961. — № 1.
21. Березанська С. С., Іллінська В. А. Мар'янівсько-бондарихінська культура // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1.
22. Левенюк В. П., Миронов В. Г. К вопросу о новом районе городецкой культуры на Дону // СА. — 1976. — № 2.
23. Фоломеев Б. А., Александровский А. Л., Гласко Н. П., Гуман М. А. Клементовская стоянка // Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988.
24. Васильев И. Б., Непочатых В. А. Ивановская стоянка // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. — Куйбышев, 1977.

25. Буйнов Ю. В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. — Харьков, 1994.
26. Воловик С. И. Бондарихинская культура (проблемы происхождения). — Автореф. канд. дис. — М., 1996.
27. Бадер О. Н., Попова Т. Б. Поздняковская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987.
28. Збруева А. В. Памятники эпохи бронзы в Приказанском Поволжье и Нижнем Прикамье // МИА. — 1960. — № 80.
29. Калинина Н. Ф., Халиков А. Х. Поселение эпохи бронзы в Приказанском Поволжье по раскопкам 1951–1952 гг. // МИА. — 1954. — № 42.
30. Супруненко О. Б. Матеріали до археологічної історії Нижнього Поворскля // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава, 1991.

### Резюме

Автор статьи впервые выделяет в Левобережной Украине группу памятников второго периода марьяновской культуры (XIV–XIII вв. до н. э.). В отличие от них памятники типа Студенок сформировались в Волго-Окском регионе и появились в Украине на рубеже XIII–XII вв. до н. э.

### Summary

For the first time the author of the article singles out a group of monuments of the second period of Maryan culture (XIV–XIII cc. B. C.) in the forest-steppe left-bank Ukraine. Unlike those mentioned the monuments of the type Studenok formed in the Volga-Oksk region and appeared in the Ukraine on the turn of the XIII–XII cc. B. C.

*К. Ю. Нефедов*

## КУЛЬТ ПРАВИТЕЛЯ В АФИНСКОЙ ПРОПАГАНДЕ ВРЕМЕН ЛАМИЙСКОЙ ВОЙНЫ (323–322 гг. до н. э.)

В современной историографии существует немало работ, посвященных исследованию вопроса о том, каким образом Александр Македонский и его преемники использовали царский культ для оказания политического и идеологического воздействия на греческие полисы. Однако до настоящего времени не существует ни одного исследования, в котором была бы предпринята попытка рассмотреть, как греческие полисы использовали критику культа правителя в борьбе против Македонии. Между тем, изучение данной проблемы, несомненно, представляет немалый научный интерес, ибо дает возможность выявить некоторые неисследо-

ванные аспекты идеологического противостояния между эллинами и Македонией. Наиболее же ценный материал для исследования критики культа правителя в антимакедонской пропаганде предоставляет эпоха крупнейшего антимакедонского восстания полисов Балканской Греции — так называемой Ламийской войны (323–322 гг. до н. э.). Поэтому в данной работе предпринята попытка рассмотреть отношение к культу правителя, господствовавшее в те годы в пропаганде, исходившей из центра антимакедонского движения — Афин.

Важнейшим афинским источником, современным событиям Ламийской войны, является «Надгробная речь» оратора Гиперида, прочитанная в начале 322 г. до н. э. Эта речь содержит один весьма любопытный фрагмент, суть которого раскрывает отношение к культу правителя, присущее афинской пропаганде тех лет. Восхваляя афинян, павших в первых сражениях Ламийской войны, Гиперид, в частности, говорит следующее:

«Можно мысленно представить себе, что случилось бы, если бы эти люди не сражались подобным образом. Разве не очевидно, что весь мир стал бы подвластен одному деспоту, а Эллада принуждена была бы руководствоваться не законами, а его волей. Короче говоря, везде у всех господствовала бы дерзость македонян, а не сила справедливости... Это и теперь уже ясно из того, что мы вынуждены видеть, как жертвы приносятся в честь людей, как пренебрегают сооружением статуй, алтарей и храмов в честь богов, но усердно делают это для людей, слуг которых мы должны почитать словно каких-нибудь героев. Но когда из-за дерзости македонян разрушено благочестие в отношении богов, что же можно думать о справедливости в отношении к людям? Разве не очевидно, что от нее бы ничего не осталось» [Нур. VI, 20–22; пер. Л. М. Глускиной].

Под «людьми», в честь которых приносятся жертвы, сооружаются алтари, статуи и храмы, Гиперид может подразумевать только Александра Македонского, под «слугами» этих людей — друга Александра Гефестиона, который был героизирован посмертно [1, S. 33–35; 2, S. 218–219; 3, p. 142; 4, p. 241–242; 5, p. 55; 6, p. 288–289; 7, p. 297–298; 8, p. 290–291; 9, p. 71–73]. Большинство исследователей считает, что афинский оратор говорит в данном случае о культах Александра и Гефестиона, которые отправлялись в Афинах и других городах Греции не в момент произнесения речи, а еще при жизни Александра [1, S. 33–34; 2, S. 219; 4, p. 242; 6, p. 288; 8, p. 292; 10, p. 456–457; ср.: 9, p. 71–76]. Использование же настоящего времени в этом фрагменте обычно считают результатом ошибки переписчика или неправильного словоупотребления самого оратора [1, S. 34; 6, p. 289; 4, p. 241; 8, p. 289–290]. Между тем, Э. Бикерман, в свое время детально проанализировав данный пассаж Гиперида, достаточно убедительно доказал, что использование настоящего времени в этом случае не является ошибкой и находится в соответствии с грамматической структурой текста [9, p. 71–76]. Отталкиваясь от выводов Э. Бикермана, Дж. Коквелл заново рассмотрел данный вопрос и пришел к заключе-

нию, что Гиперид использует в этом фрагменте настоящее время не из каких-то риторических соображений, а потому, что говорит о культах Александра и Гефестиона, продолжавших существовать в момент речи, то есть в начале 322 г. до н. э. [7, р. 297–299]. При этом, как и Э. Бикерман [9, р. 70–81], Дж. Коквелл полагает, что Гиперид отделяет «нарушение благочестия», происходящее вне Афин, за которым афиняне вынуждены только наблюдать со стороны («мы вынуждены видеть как жертвы приносятся в честь людей, как пренебрегают сооружением статуй, алтарей и храмов в честь богов, но усиленно делают это для людей...»), от «нарушения благочестия», которое имеет место в самой столице Аттики и в котором афиняне вынуждены участвовать сами («...слуг которых мы должны почитать словно каких-нибудь героев») [7, р. 298–299]. На этом основании Дж. Коквелл делает вывод о том, что в годы Ламийской войны в Афинах продолжал отправляться героический культ Гефестиона, а в других городах Балканской Греции — богоравный культ самого Александра [7, р. 298–300]. В Афинах же, по мнению Дж. Коквелла, культ Александра так никогда и не был учрежден, ибо почитание человека божескими почестями противоречило религиозным представлениям афинян. Героическое же почитание Гефестиона граждане столицы Аттики были вынуждены учредить, так как повеление о его учреждении было отдано самим оракулом Аммона, благодаря чему этот культ пережил смерть Александра и не мог быть упразднен даже в годы открытого противостояния с Македонией [7, р. 298–304].

Таким образом, гипотеза Дж. Коквелла ставит под сомнение традиционную теорию, согласно которой культы Александра и Гефестиона были упразднены в полисах Балканской Греции в начале Ламийской войны. Однако выводы британского ученого нельзя признать в достаточной степени обоснованными. Так, трудно даже предположить, чтобы афиняне сохранили почитание Гефестиона после смерти Александра, причем только лишь из-за того, что оно было санкционировано оракулом Аммона. Указания оракулов никогда не рассматривались в Греции как обязательное руководство к действию и вполне могли быть отклонены как на частном, так и на государственном уровне [11, р. 7–8, 32–34; 12, р. 298–326]. Кроме того, источники, информация которых восходит к сочинениям участников похода Александра, ничего не сообщают о том, что «приказ Аммона» почитать покойного Гефестиона как героя был адресован кому-либо, кроме самого Александра, который, собственно, и посылал гонцов к оракулу [Arr. Anab. VII, 23, 6; Plut. Alex. 72]. Предположение же Дж. Коквелла о том, что оракул через Александра отдал этот «приказ» всем эллинам и македонянам, основано на сообщении Диодора Сицилийского [Diod. XVII, 115, 6], который, как показывают специальные исследования [13, р. 114–115], заимствовал описание посмертного чествования Гефестиона из труда Эфиппа Олифского «Похороны Александра и Гефестиона». Эфипп же, как доказал П. Мак-Кечни, умышленно преувели-

чил масштабы этого чествования и полностью сфальсифицировал описание обряда похорон и учреждения посмертного культа Гефестиона [14, р. 418–432]. Поэтому предположение Дж. Коквелла о том, что культ Гефестиона был учрежден в Афинах по указанию оракула Аммона, а не из чисто политических соображений, нельзя признать обоснованным и, следовательно, нельзя утверждать, что этот культ мог «пережить» смерть Александра, после которой политическая необходимость в его существовании отпала. Что же касается культа Александра, то анализ многочисленных свидетельств античных авторов [Din. 1, 94; Hup. V, 31–32; Polyb. XII, 12b, 3; Val. Max. VII, 2, 13; Plut. Apophth. Reg. 804 B; Ps.–Plut. Vita X Orat. 842 D; Diog. Laert. VI, 63] приводит подавляющее большинство исследователей к выводу о том, что он все-таки был учрежден в последние месяцы жизни царя [1, S. 32–35; 2, S. 217–219; 3, р. 141–143; 4, р. 241–242; 5, р. 54–57; 6, р. 288–289; 10, р. 455–457; 15, с. 206–210; 16, с. 193–195; 17, с. 340–349; 18, с. 323–326; 19, S. 93–119]. Ученые же, отрицающие этот факт, основывают свое мнение только на буквальном понимании вышеприведенного фрагмента Гиперида [9, р. 76–82; 20, р. 310–322].

Не выглядит обоснованным и предположение Дж. Коквелла о существовании культа Александра Македонского в других городах Балканской Греции в годы Ламийской войны. В источниках не сохранилось свидетельств, которые бы могли подтвердить этот тезис. Упомянутый Павсанием «дом Александра» с гермой Аммона перед входом в Мегалополе [Paus. VII, 32, 1], который ранее считали памятником посмертного культа Александра Македонского [1, S. 29; 2, S. 207–208; 10, р. 456–457; 16, с. 194; 21, р. 1–4], как сейчас доказано [22, р. 281–287; 7, р. 299, note 15], не имел никакого отношения к почитанию покойного царя и вообще к эллинистической эпохе. Следует также заметить, что в последние месяцы жизни Александра сами македоняне крайне негативно относились ко всем попыткам царя насадить собственный культ [23, р. 235–236; 24, р. 82–83]. Управлявший же Македонией в годы Ламийской войны стратег Европы Антипатр, по данным Суды, был единственным среди диадохов, кто публично отказывался называть Александра богом, считая это кощунственным (Suida. s. v. Antipatros). Поэтому вряд ли можно сомневаться в том, что македоняне в годы Ламийской войны не только не принуждали эллинов к «возведению статуй, алтарей и храмов» в честь Александра, но и нисколько не препятствовали упразднению культа покойного царя в тех полисах, которые этого желали.

Таким образом, с гипотезой Дж. Коквелла, согласно которой Гиперид в своей «Надгробной речи» говорит о культах Александра и Гефестиона, продолжавших существовать в начале 322 г. до н. э., согласиться нельзя. Вместе с тем, нельзя отрицать и тот факт, что оратор сознательно использует в вышеприведенном фрагменте настоящее время: чисто лингвистические аргументы Э. Бикермана и Дж. Коквелла



в этом отношении не вызывают никаких сомнений. Следовательно, Гиперид, пренебрегая реалиями своего времени, умышленно говорит о культах Александра и Гефестиона так, как будто они продолжают под держиваться и даже насильственно насаждаться Македонией. Это свидетельствует о том, что для Гиперида не является принципиальным, происходит ли «разрушение благочестия в отношении богов» в настоящий момент: насаждение культа людей в его представлении – неотъемлемая часть македонского деспотизма, своего рода устоявшийся шаблон антимакедонской пропаганды.

Гиперид и другие антимакедонские ораторы использовали критику культа Александра для борьбы с Македонией и ее сторонниками еще в то время, когда этот культ действительно существовал [Нур. V, 21, 32–33; Din. I, 94; Polyb. XII, 12b, 3; Plut. Apophth. Reg. 804 в]. Когда же он вместе с Александром ушел в прошлое, а македоняне изменили свое отношение к обожествлению людей, политические лидеры Афин, как ни странно, не только не отказались от подобного приема, но напротив: сделали его основой антимакедонской пропаганды. Судя по рассмотренному фрагменту Гиперида, насаждение культов Александра и Гефестиона рассматривалось теперь как главное проявление македонского деспотизма, как показатель неумеренной «дерзости» македонян. Даже заканчивая на торжественной ноте свою речь, Гиперид не забывает упомянуть о том, что павшие афиняне получают в Аиде «наибольшую заботу божества», ибо «пришли на помощь, когда уничтожались почести богам» [Нур. VI, 43]. Такой акцент на «неблагочестие македонян» в афинской пропаганде можно объяснить только тем, что за годы македонского владычества во внутренней жизни Афин не произошло каких бы то ни было радикальных перемен, которые бы могли ощутить на себе широкие слои демоса [15, с. 57–59], и единственным видимым последствием подчинения города Македонии явилось насильственное навязывание его гражданам культов Александра и Гефестиона. Поэтому рядовые представители демоса должны были связывать македонский деспотизм, против которого теперь следовало открыто бороться, прежде всего с царским культом. В условиях антимакедонской истерии, характерной для города во время Ламийской войны, подобное обвинение против Македонии, несомненно, находило поддержку у афинян, вне зависимости от того, насаждали ли македоняне «культ людей» непосредственно в этот период: достаточно уже было и того, что они делали это годом ранее. Во всяком случае, каких-либо более весомых проявлений македонского деспотизма политические лидеры Афин найти не могли, и поэтому легче всего было оправдывать отчаянную и, в сущности, безнадежную войну против Македонии тем, что македоняне некогда попрали самое святое – почести богам. В свете таких лозунгов антимакедонская война из политической авантюры превращалась в благородную борьбу за восстановление отеческих религиозных устоев.

Таким образом, воздаяние божеских почестей людям в афинской пропаганде времен Ламийской войны рассматривалось прежде всего как главное преступление македонян и наиболее вопиющее проявление македонского деспотизма. Религиозные аспекты в такой ситуации отходили на второй план, и в публичном неприятии «обожествления людей» находила свое выражение прежде всего ненависть к Македонии, а не стремление к религиозному благочестию. Об этом красноречиво свидетельствует кампания по борьбе с асебией (религиозным нечестием), прошедшая в Афинах в самом начале Ламийской войны. Первой ее жертвой стал, очевидно, промакедонски настроенный оратор Демад, который в свое время инициировал в Народном собрании декрет о воздаянии божеских почестей Александру [25, р. 23–24; 6, р. 289; 4, р. 242; 10, р. 457; 17, с. 342; ср.: 20, р. 313–322; 7, р. 301–302; 26, р. 138–139; 27, р. 188]. Демаду было предъявлено обвинение в том, что он якобы пытался провозгласить Александра «тринадцатым богом» [Ael. Hist. Var. v, 12; ср.: Athen. VI, 25lb], нарушив тем самым старый афинский закон о запрещении почитать богов, кроме тех, которые считаются традиционными [25, р. 23–24; 20, р. 312–323; 26, р. 138–139; 27, р. 188]. В действительности Демад, конечно, никогда не вносил в Народное собрание столь абсурдное предложение: он, видимо, лишь предлагал в той или иной форме почтить царя божескими почестями [5, р. 55; 6, р. 298; 25, р. 23]. Со временем Демад нашел поддержку в этом деле у других политиков, в том числе, у весьма популярного в начале Ламийской войны Демосфена, а затем, очевидно, и у всего Народного собрания [25, р. 24]. Тем не менее, обвинению в этих «грехах» всего демоса подвергся один Демад: он был присужден к уплате огромного штрафа и подвергнут атимии [Ael. Hist. Var. v, i2; Athen. VI, 25lb; 25, р. 23–24]. Следовательно, истинная вина оратора заключалась не столько в нарушении благочестия, сколько в его тесном сотрудничестве с Македонией в годы правления Александра. Судить за это, однако, было невозможно, вследствие чего Демад был осужден за главный «македонский грех» – насаждение культа людей, в котором он, к тому же, действительно принимал определенное участие [ср.: 25, р. 24; 26, р. 139; 27, р. 188]. Еще более отчетливо подобная логика расправы с «пособниками Македонии» проявилась в обвинении в религиозном нечестии, предъявленном тогда же Аристотелю за его гимн в честь покойного атарнейского тирана Гермия и надпись на статуе того же Гермия в Дельфах, которые были написаны еще в начале 40-х гг. IV в. до н. э. [Diog. Laert. V, 1, 6–8; Athen. XV, 696d–f]. Все «нечестие» философа содержалось в совершенно невинных строках о том, что Гермий получает бессмертие «от Муз, дочерей Мнемосины» и что он был убит «вопреки священным уставам бессмертных», а также в излишне «вольном» восхвалении Аретэ [27, р. 194–203]. Тем не менее Аристотель, как и Демад, был обвинен в попытке введения «новых богов» и вынужден был бежать из Афин [27, с. 205–211]. Очевидная нелепость обвинения, а так-

же двадцатилетняя давность «преступления» свидетельствуют о том, что истинной причиной преследования Аристотеля была его давняя связь с Филиппом II и Александром [ср.: 27, р. 211–214], и обвинен он был таким образом по принципу: сторонник Македонии есть нарушитель благочестия в отношении богов. Обвинители при этом даже не потрудились сфабриковать более обоснованные обвинения, сочтя возможным преследовать Аристотеля за обычный «поэтический апофеоз», который в другое время никогда не обратил бы на себя внимание ревнителей благочестия. В целом же процессы над Аристотелем и Демадом носили откровенно пропагандистский характер и были призваны взвалить вину за тяготы македонского господства на отдельных лиц, деятельность которых давала для этого определенный повод. В этом отношении данные процессы во многом напоминали процессы по обвинению в религиозном нечестии, которые имели место в Афинах во второй половине V–начале IV вв. до н. э. [см.: 28, с. 117–138; 27, р. 40–156]. Однако если тогда религиозная формулировка обвинения служила прикрытием для расправы с политическими противниками обвинителей или потенциальными «врагами демократии», то теперь в лице Аристотеля и Демада подвергалось публично осуждению македонское господство как таковое. Эти преследования явились как бы «воплощением в жизнь» основных идей антимакедонской пропаганды. Примечательно, что в 318 г. до н. э., когда Афины вновь на короткий срок добились независимости и восстановили демократию, сразу же были подвергнуты осуждению за попытку введения новых богов Феофраст и Деметрий Фалерский, также считавшиеся пособниками Македонии, причем поводы для их обвинения были еще более абсурдными, чем в случаях с Аристотелем и Демадом [см.: 26, р. 117–152].

Таким образом, критика культа правителя, по существу, лежала в основе афинской пропаганды времен Ламийской войны. Практика насаждения царского культа, имевшая место при жизни Александра, была использована демократическими лидерами Афин для нагнетания антимакедонской истерии, и «разрушение благочестия» путем обожествления и героизации людей превратилось в афинской пропаганде в неотъемлемую часть македонского господства. Именно против этого македонского неблагочестия и призваны были теперь бороться восставшие эллины, возрождая поруганные «почести богам». Во внутренней жизни полиса эта борьба находила свое выражение в процессах по обвинению в нечестии бывших сторонников Македонии, вне зависимости от того, совершали ли они в действительности подобные преступления. Данная пропагандистская кампания, по существу, мало чем отличалась от пропаганды того же Александра, который стремился в свое время насильственно объединить греческие полисы под своей властью под предлогом необходимости отмищения персам за поругание греческих святынь. Поэтому разрыв между пропагандистскими лозунгами и реальностью в афинской

пропаганде времен Ламийской войны ощущался не менее отчетливо, чем в пропаганде македонян, что, конечно же, не только не способствовало поддержанию религиозного благочестия, а напротив, превращало само представление об этом благочестии в такую же идеологическую догму, какой был царский культ.

### *Литература*

1. Habicht Chr. Gottmenschentum und griechische Städten. – München, 1970.
2. Taeger F. Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes. – Bd. I. – Stuttgart, 1957.
3. Cerfaux L., Tondriau J. Un concurrent du christianisme: Le culte des souverains dans la civilisation Greco-Romaine. – Tournai, 1957.
4. Preaux C. Le Monde hellenistique: La Grece et L'Orient (323–146 av. J. C.). – Paris, 1978.
5. Badian E. The Deification of Alexander the Great // Ancient Macedonian Studies in Honor of Ch. Edson. – Thessaloniki, 1981.
6. Bosworth A. B. Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great. – Cambridge, 1993.
7. Cawkwell G. L. The Deification of Alexander the Great: A Note // Ventures into Greek History: Dedicated to N. G. L. Hammond. – Oxford, 1994.
8. Braccisi L. L'Epitafio di Iperide come fonte storica // Athenaeum. – 1970. – V. 48.
9. Bickerman E. J. Sur un passage d'Hyperide // Athenaeum. – 1963. – V. 41.
10. Fox R. L. Alexander the Great. – London, 1986.
11. Bremmer J. N. Greek Religion. – Oxford, 1994.
12. Parker R. Greek States & Greek Oracles // Cruikshanks. Essays in Greek Religion and History Presented to G. E. M. de Ste. Croix. – London, 1985.
13. Hammond N. G. L. Three Historians of Alexander the Great. The So-Called Vulgate Authors, Diodorus, Justin, Curtius. – Cambridge, 1985.
14. МС Кеchnie P. Diodorus Siculus and Nephastion's Pyre // CQ. – 1995. – V. 45. – N. 2.
15. Маринович Л. П. Греки и Александр Македонский. – М., 1993.
16. Шифман И. Ш. Александр Македонский. – Л., 1988.
17. Кондратьев М. А. Проблема обожествления Александра Македонского в современной историографии // Проблемы всеобщей истории. – Вып. 1. – М., 1977.
18. Шахермайр Ф. Александр Македонский. – М., 1986.
19. Jaschinski S. Alexander und Griechenland unter dem Eindruck der Flucht des Harpales. – Bonn, 1981.
20. Atkinson K. M. T. Demosthenes, Alexander and Asebeia // Athenaeum. – 1973. – V. 51.

21. Fredricksmeyr E. A. Three Notes on Alexander's Deification // AJAH. — 1979. — V. 4.
22. Calder W. M. Alexander's House (Pausanias 8.32.1) // GRBS. — 1982. — V. 23.
23. Hammond N. G. L. Macedonian State: Origins, Institutions and History. — Oxford, 1992.
24. Hammond N. G. L., Walbank F. A History of Macedonia. — V. 3. — Oxford, 1988.
25. Williams J. M. Demades' Last Years, 323/2–319/8 BC: A «Revisionist» Interpretation // AW. — 1989. — V. 19.
26. O'Sullivan L. L. Athenian Impiety Trials in the Late Fourth Century B. C. // CQ. — 1997. — V. 47. — N. 1.
27. Derenne E. Les proces d'impiete intentes aux philosophes a Athenes au Vme et au IVme siecles av. J. S. — Liege: Paris, 1930.
28. Никитюк Е.В. Процессы по обвинению в религиозном нечестии в Афинах во второй половине V в. до н. э. // Античный мир: Проблемы истории и культуры. — СПб., 1998.

### Резюме

У роботі з'ясовується ставлення до культу правителів у антимакедонській пропаганді, що поширювалася в Афінах за часів Ламійської війни (323–322 рр. до н. е.). Аналізуючи відомий фрагмент «Надгробної промови» оратора Гіперіда [Нур. VI, 20–22], автор доводить, що культ правителя в афінській пропаганді тих часів розглядався як найбільш тяжкий злочин македонян, що призвів до руйнування релігійних устоїв. У цьому контексті війна проти Македонії перетворювалася на священну боротьбу за відновлення «пошани богам». У внутрішньому житті полісу ця боротьба знайшла свій вираз у судовому переслідуванні колишніх прихильників Македонії за звинуваченням в релігійному блюзнірстві. Проте уся ця боротьба та пропаганда переслідувала лише політичні цілі, а у демонстративному несприйнятті царського культу відбивалася у першу чергу ненависть до Македонії, а не релігійні уявлення.

### Summary

The subject of this paper is the attitude to the ruler-cult in the anti-macedonian propaganda spreading in Athens at the time of Lamian war (323–322 B. C.). Analysing the famous passage from Hyperides' «Funeral Oration» [Nur. VI, 20–22], the author shows that ruler-cult in Athenian propaganda was shown as the most evil crime of Macedonian despotism, which had lead to the destruction of religious piety. In this context the war against Macedonia turned out into sacred fight for the restoration of gods honour. Inside the polis this fight was expressed in the impiety trials against the former Macedonia sympathizers. But the aims of this fight and propaganda were pure political and the public denying of king-worship was based, first of all, on the hate to Macedonia.

С. Д. Литовченко

## АРМЕНИЯ В ВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКЕ МАРКА АНТОНИЯ

Расширение сферы римского влияния на Востоке обычно сопровождалось активным использованием военного и экономического потенциала союзных государств. Умение приобретать сторонников в Азии было отличительной особенностью внешней политики римлян. При этом выгоду из союзных отношений извлекал не только Рим, но и дружественные монархи, которые видели в римлянах надежную опору для борьбы с соседями [1, р. 75–76]. Однако Армянское царство, вопреки общему правилу, в течение второй половины I века до н. э. превратилось из «дружественного и союзного» Риму государства в «яблоко раздора» между римлянами и парфянами. В исторической науке неоднократно рассматривалась политика М. Антония в отношении Армении, однако большинство исследований затрагивают этот вопрос лишь косвенно. В то же время, этот важный эпизод армяно-римских взаимоотношений требует более детального изучения.

В ходе Митридатовых войн Армения была втянута в конфликт с римлянами. Войска армянского царя Тиграна II были разбиты римским полководцем Лукуллом. Но в 66 г. до н. э. Гней Помпей заключил с Тиграном II союзный договор и оказал поддержку в борьбе с царем Парфии [2, с. 199; 209]. Таким образом, римляне признали важность союза с Арменией, и армянское царство вновь вошло в сферу римского влияния на Востоке [2, с. 211]. В то же время неудачный поход триумвира Марка Лициния Красса в Парфию в 53 году до н. э. привел к оккупации Армении парфянами и заключению армяно-парфянского союза. Армянская конница, вероятно, участвовала в последующих столкновениях Парфии с Римом на стороне парфян [3, с. 52]. Однако наибольший урон римской политике в Армении нанес Марк Антоний, спровоцировавший первое антиримское восстание армян в 34 г. до н. э. [4, с. 147; 5, с. 247; 7, р. 437].

Задуманный М. Антонием грандиозный поход в Парфию требовал не только концентрации римских сил на Востоке, но и активного участия всех реальных и потенциальных римских союзников в Азии. Поражение римских легионов в борьбе с парфянской конницей на равнинах Месопотамии сделало более перспективным северный горный маршрут продвижения римских войск в пределы Парфянского царства. [8, с. 115; 9, с. 109–110; 10, р. 307; 11, с. 273] Именно такой путь предлагал в свое время Марку Лицинию Крассу Артавазд II и, вероятно, обдумывал Юлий Цезарь [Suet. Caes., 44, 3]. Так как этот маршрут проходил только через территорию Армении, роль бывшего союзника в планах М. Антония была исключительно важной [4, с. 138; 6, с. 114]. Естественно, что, начиная

войну с парфянами, М. Антоний должен был обеспечить по крайней мере лояльность царя Артавазда II. Поэтому еще в 37 году до н. э. полководец триумвира Публий Канидий Красс был направлен на Кавказ с 4 легионами [Plut. Ant., 34; Dio Cass., XLIX, 24, 1]. Артавазд II Армянский не только восстановил союзные отношения с Римом, но и стал главным советником М. Антония в парфянской походе [Plut. Ant., 35; Dio Cass., XLIX, 25, 1; Strabo, XI, 14, 9]. Окончив подготовительные мероприятия в 36 г. до н. э., римляне спешно выступили в поход, оставив медленно движущийся обоз под охраной двух легионов и войск союзников [Plut. Ant., 38; Dio Cass., XLIX, 25, 2]. Несмотря на большие надежды, которые М. Антоний возлагал на армянскую кавалерию, позади основных сил римлян оказалась и армия Артавазда II [Plut. Ant., 50].

Легионы М. Антония беспрепятственно проникли в пределы Мидии-Атропатены и приступили к продолжительной осаде атропатенской столицы Фрааспы [Dio Cass., XLIX, 25, 3]. На этом успешное развитие похода было прервано. Неожиданно из Месопотамии вернулись парфянская войска, которые, однако, не спешили спасти осажденный город [Dio Cass., XLIX, 25, 3]. Блестящий маневр Фраата IV привел к выходу парфянской конницы в тыл армии М. Антония и разгрому римского обоза и двух легионов под командованием Оппия Статиана [Dio Cass., XLIX, 25, 3; Plut. Ant., 38]. Под влиянием этих событий армянский царь вернулся в собственное царство вместе с армией. Римляне не смогли вынудить парфян вступить в крупное сражение, не смогли они и взять Фрааспу. Войска Антония вынуждены были отступить в Армению, отражая атаки парфянской конницы и неся значительные потери. Поход в Парфию лишил римлян почти половины легионов и стал одним из самых значительных поражений в истории Республики в I в. до н. э. [8, с. 118].

По мнению большинства античных авторов, главной причиной неудач М. Антония стал отказ от участия в операции Артавазда II [Dio Cass., XLIX, 25, 5; Plut. Ant., 38]. Вероятно, это утверждение содержалось в воспоминаниях легата М. Антония Кв. Деллия, труд которого лег в основу многих источников [5, с. 228; 10, р. 309; 12, с. 358]. В 34 г. до н. э. М. Антоний предпринял новый поход, но уже в Армению для наказания Артавазда II. Кв. Деллий был послан в Арташат с просьбой выдать дочь Артавазда II за сына М. Антония, чем, по-видимому, должен был усыпить бдительность царя [Dio Cass., XLIX, 39, 2]. В начале весны М. Антоний сам двинулся в Армению через Никополь и вынудил Артавазда II выйти из города [Dio Cass., XLIX, 39, 3–4]. После чего царь Армении был арестован, а царство разграблено [Dio Cass., XLIX, 39, 5; Plut. Ant., 50]. Захватили римляне и царскую семью, кроме старшего сына Арташеса, который поднял восстание и после поражения бежал в Парфию [Dio Cass., XLIX, 40, 1]. Артавазда II провели по улицам Александрии в триумфе Марка Антония и впоследствии убили по приказу Клеопатры [Dio Cass.,

XLIX, 40, 3–4; Plut. Ant., 50]. Армения была оккупирована римскими войсками, а царем Армении был объявлен сын М. Антония [Dio Cass., XLIX, 41, 3; Plut. Ant., 54].

Таким образом, итогом римско-армянского союза явилась ликвидация царства. Большинство исследователей видят причины неудач римско-армянского альянса или в действиях Артавазда II, или в непродуманной политике римского полководца [8, с. 119; 12, р. 126; 13, с. 119; ср., 5, с. 247; 11, с. 227; 14, р. 85]. Однако выяснение причин конфликта требует анализа всего спектра римско-армянских отношений в 37–34 г. до н. э.

Уже процесс восстановления римско-армянского союза по-разному описывается в источниках. Согласно краткому замечанию Плутарха, Армения, Албания и Иберия были завоеваны римлянами [Plut. Ant., 34]. Тем не менее Дион Кассий, подробно описавший подчинение албанского и иберийского царя, умалчивает о сопротивлении Артавазда II. Так как упоминание об этих событиях должно было сохраниться у Диона Кассия, очевидно, что П. Канидию не пришлось сражаться с армянами [Dio Cass., XLIX, 24, 1]. В то же время большинство исследователей, соглашаясь с мирным характером подчинения армянского царя, утверждают, что Артавазд II был вынужден уступить силе римского оружия, осознав безнадёжность сопротивления [5, с. 242; 6, с. 108; 8, с. 116; 10, р. 307; 12, р. 122; 15, с. 47; 16, р. 72]. Однако восстановление Артаваздом II союза с Римом нельзя трактовать только как вынужденный шаг царя. Четыре легиона, приведенные П. Канидием, были не столь значительной силой для подчинения Армении, ведь уже в следующем году Артавазд II предоставил Антонию минимум 6 тысяч тяжеловооруженных всадников и 7 тысяч пехоты [Plut. Ant. 37; 3; 4, с. 137; 9, с. 109]. Некоторые специалисты полагают, что армянский контингент составлял 7 тысяч пехоты и 16 тысяч конницы [6, с. 122–124]. Новая политическая ситуация, сложившаяся в Передней Азии, не позволяет проводить и прямые аналогии с действиями Тиграна II в 66 году до н. э., когда армянский царь без сопротивления подчинился Помпею [10, р. 307]. Во-первых, Помпей имел в своем распоряжении значительно больше сил, чем П. Канидий. Во-вторых, положение Тиграна II в условиях парфянской угрозы и мятежа Тиграна Юного было менее прочным, чем Артавазда II. Кроме того, Артавазд II мог надеяться на помощь союзной Парфии, а ореол непобедимости римских легионов померк после поражения Красса и парфяно-армянских рейдов вглубь азиатских владений Рима. Авторитет римского оружия не смог полностью восстановить и Вентидий Басс, разбивший армию парфянского царевича Пакора в 39–38 гг. до н. э. Даже менее значительные, чем армянский царь, восточные монархи оказывали римлянам упорное сопротивление, как, например, Антиох Коммагенский, Фарасман Иберийский и Зовир Албанский [Dio Cass., XLIX, 22, 1; 24, 1; Plut. Ant., 34]. Следует полагать, что угроза применения силы не могла оказать

решающего влияния на подчинение Артавазда II римлянам. Дело в том, что, армяно-парфянский союз, возникший в 53 г. до н. э., не может считаться добровольным для Армении. К тому же, избиеение новым парфянским царем Фраатом IV всех царских родственников, среди которых могли быть и представители армянского правящего дома, не добавило прочности армяно-парфянскому альянсу [15, с. 47]. В то же время, союз с Римом открывал перед Артаваздом II перспективу присоединения Мидии-Атропатены и ослабления давнего и опасного соседа-соперника — Парфии [Dio Cass., XLIX, 25, 1; 10, р. 312].

На добровольность действий армянского царя указывает и доверие, оказанное ему М. Антонием [Strabo, XI, 13, 4]. Артавазд II Армянский не только стал главным советником М. Антония, но и предоставил в распоряжение римлян наибольшее количество союзных войск [Plut. Ant., 35; Dio Cass., XLIX, 25, 1; Strabo, XI, 14, 9]. Следовательно, римляне видели в Артавазде II не столько вынужденного перебежчика, сколько заинтересованного союзника. Поэтому еще более поразителен тот факт, что Артавазд II с войском оказался позади основных сил Антония, устремившихся в Мидию-Атропатену.

Анализируя сложившуюся ситуацию, необходимо отвергнуть предположение, что М. Антоний отказался от использования армянской армии из-за недоверия к Артавазду II [16, р. 72]. Во-первых, у М. Антония не было веских причин подозревать Артавазда II в неискренности. Во-вторых, было бы более логично удерживать ненадежного союзника подле себя, чем оставлять его в тылу. В-третьих, хотя источники действительно склонны возлагать немалую долю вины за общее поражение римлян именно на Артавазда II, ни один из них не упоминает о ненадежности армянских войск до разгрома римского обоза [5, с. 228].

По мнению А. Шервин-Уайта, армия Артавазда II играла меньшую роль в планах Антония, чем это утверждают источники и предполагают некоторые исследователи [10, р. 311–314; ср. 16, р. 72; 17, р. 32, 41]. Следовательно, ее присутствие в составе основных сил может быть необязательным. Однако армянская конница, даже тяжелая, была бы более эффективна в условиях стремительного наступления римских легионов, чем в охране обоза.

Обычно отсутствие армянских войск в составе армии М. Антония объясняют возвращением Артавазда II за подкреплениями в столицу Армении Арташат [6, с. 125; 14, р. 83–84]. По мнению И. Кромайера, чья версия остается общепризнанной, смотр войск М. Антония проходил возле Карана (Каринское плоскогорье, Эрзерум). На встречу с римлянами Артавазд II прибыл без войска и вынужден был вернуться за ним в Арташат, в то время как М. Антоний с основными силами двинулся в Мидию-Атропатену по короткой дороге, через современный Баязет, минуя Араратскую долину [14, р. 84; ср. 18, с. 262]. С. Г. Тер-Исраелян, в целом принимая гипотезу И. Кромайера, ссы-

лаясь на Плутарха, убедительно доказывает, что Артавазд II не мог прибыть в Каран без армии [5, с. 211; 6, с. 125–127]. По утверждению исследователя, армянский царь был вынужден вернуться в столицу по требованию М. Антония за дополнительными десятью тысячами конницы [6, с. 127].

Приведенные выше предположения, доминирующие в современной историографии, уже были частично подвергнуты критике [10, р. 311–312]. Однако решение проблемы еще далеко от завершения. Во-первых, гипотеза о возвращении армянского царя в столицу строится на допущении, что не только Артавазд II, но и римский обоз двигались по обходному пути через Арташат, так как короткая южная дорога была непроходима для громадных осадных орудий [19, с. 60]. Но в источниках нет ни единого упоминания о раздельном маршруте легионов М. Антония и обоза [10, р. 312]. И если краткий путь был для обоза непреодолим, то вся римская армия должна была двигаться маршрутом Каран–Арташат–Фрааспа, единственно проходимым для осадных орудий. В этом случае даже наиболее аргументированная версия С. Г. Тер-Исраеляна не объясняет отставания Артавазда II от М. Антония.

Во-вторых, предполагаемое место смотра армий М. Антония — Каринское плоскогорье, действительно допускающее движение в Мидию-Атропатену в обход Арташата, установлено только предположительно, поскольку в источниках нет точного указания на место сбора войск [10, р. 311]. У Плутарха указывается только страна, в которой проходил сбор — Армения [Plut. Ant., 37]. По мнению большинства исследователей, район Карана наиболее удобен для сбора и войск М. Антония, и легионов П. Канидия Красса, и малоазиатских царей — союзников римлян [9, с. 109; 5, с. 211; 20, р. 23]. Но как верно замечает А. Шервин-Уайт, для встречи с П. Канидием Крассом и Артаваздом II не менее удобна местность около Арташата [10, р. 311]. Союзные монархи сопровождали обоз и в любом случае оказывались в Арташате. Наиболее веским аргументом в пользу локализации места сбора войск в Каране является утверждение Плутарха, что М. Антоний в своем движении в Мидию-Атропатену оставил Армению слева [Plut. Ant., 38]. Действительно, из Западной Армении существует путь в Мидию-Атропатену, минуя Араратскую долину. Однако даже эта дорога не оставляет Армению слева в полном смысле этого слова. Двигались ли легионы М. Антония по маршруту Каран–Баязет–Мидия-Атропатена, как предполагали западные ученые, или по дороге Каран–Хой–Мидия-Атропатена — по версии армянских историков, в любом случае римляне проходили по территории Армянского царства [Strabo, XI, 14, 1; 14, р. 84; 18, с. 262;]. Поэтому И. Кромайер и утверждает, что во время своего похода по короткой дороге римляне оставили слева не собственную Армению, а ее наиболее заселенные земли — долину Аракса [14, р. 84]. Но если предположить, что Антоний отправился в Мидию-Ат-

ропотену из Арташата по маршруту Арташат—Ордспу—Хой—Фрааспа, то и в этом случае густонаселенные районы Армении оказываются слева [10, р. 312; 20, с. 159–164] (см. рис. 1). Таким образом высказывание Плутарха не стоит понимать буквально и, следовательно, использовать для определения места сбора. Но в этом случае Арташат, как показано выше, кажется более предпочтительным, чем Каран, местом сбора войска, и отставание Артавазда II не может быть объяснено возвращением в собственную столицу.

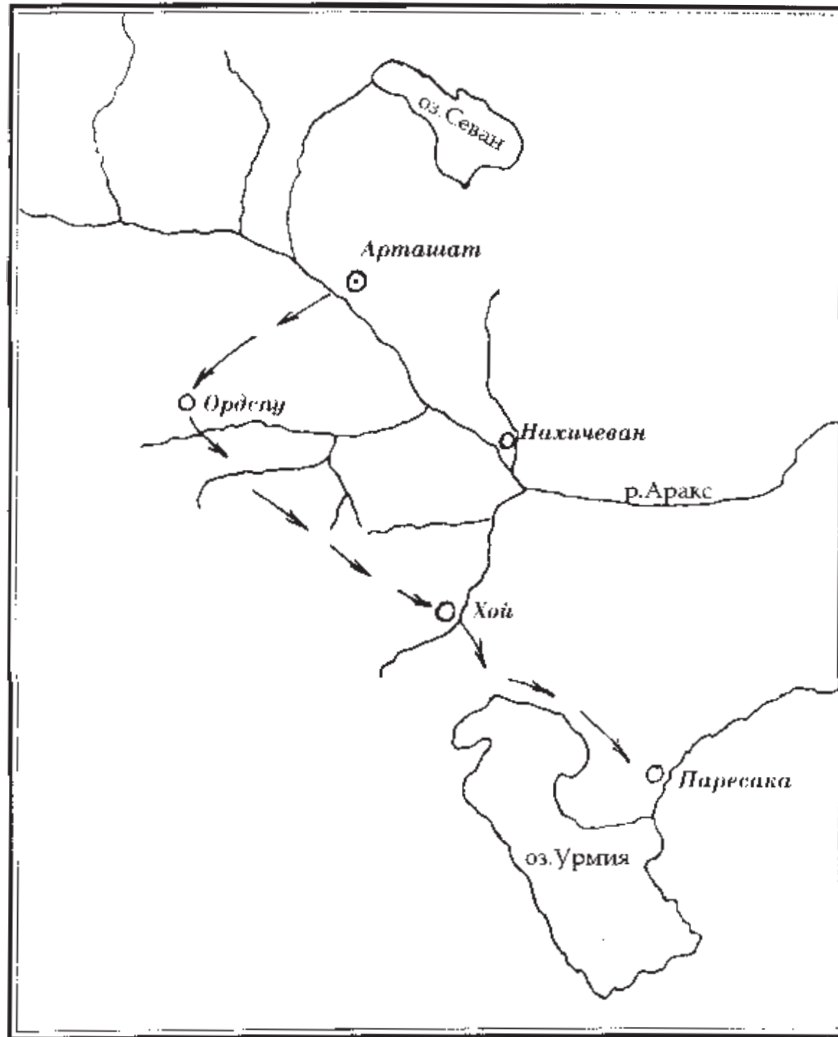


Рис. 1. Вероятный путь армии Марка Антония в Мидию-Атропатену

Если согласиться с тем, что и Артавазд II и М. Антоний двигались в Армении по одной дороге, то необходимо выяснить причины отсутствия армянских войск в числе основных сил М. Антония. Ведь даже приняв версию С. Г. Тер-Израеляна, так как любые реконструкции маршрута римских войск остаются весьма гипотетичными, мы все же не сможем ответить на вопрос: почему Антоний отказался, пусть даже временно, от услуг ближайшего советника и проводника? Так ли было необходимо личное присутствие царя в Арташате для набора дополнительных отрядов конницы?

Кажется, что причины отсутствия Артавазда II в армии М. Антония могут иметь не столько объективный, сколько субъективный характер. Действия М. Антония (стремительный марш к Фрааспе — столице Мидии-Атропатены, отказ от осадных орудий) свидетельствуют только о том (и это подтверждают источники), что римский полководец не собирался штурмовать город [10, р. 315]. В то же время М. Антоний не намеревался обойти укрепленную столицу царства, что подтверждается упорным и безрезультатным штурмом Фрааспы [10, р. 315]. Не мог надеяться М. Антоний и на внезапность удара — после смотра в Армении слух о походе разнесся по всей Азии [Plut. Ant., 38]. Даже если последнее утверждение — вымысел Плутарха и смотр удалось сохранить в тайне, мог ли надеяться М. Антоний, что после его демонстративного похода к Зевгме парфяне и мидийцы могли сомневаться в целях его предприятия? Невольно напрашивается мысль, что М. Антоний ожидал добровольной сдачи Фрааспы. Раздоры в Парфянском царстве могли стать основанием для подобных надежд, так как достаточно жесткая политика Фраата IV могла оттолкнуть от него не только часть парфянской знати, но и зависимых царей, в том числе и Артавазда Атропатенского. Наше предположение основывается на сообщении Диона Кассия [Dio Cass., XLIX, 25, 1]. Рассказ античного историка о походе не содержит, вопреки мнению некоторых исследователей, прямого указания на союз М. Антония и царя Мидии-Атропатены [ср. 9, с. 108]. Но в источнике утверждается, что Артавазд II Армянский упорно настраивал М. Антония против Артавазда Атропатенского, советуя напасть на царство последнего. Однако действия армянского царя нелогичны. Путь из Армении в Парфию проходит только через Мидию-Атропатену, и Антония вовсе не нужно было в этом убеждать. Не будет ли более вероятным предположение, что Артавазд II Армянский пытался опорочить своего конкурента именно потому, что Антоний надеялся на мирное подчинение Мидии-Атропатены? В этом случае объяснимо отсутствие армянских войск в авангарде армии М. Антония. В I в. до н. э. Мидия-Атропатена часто становилась объектом агрессии со стороны Армении, и в описываемый период армяно-атропатенские отношения оставались напряженными, сохранялись претензии армян на атропатенские территории [Strabo, XI, 13, 2].

Армянский историк Мовсес Хоренаци вообще считал, что во времена М. Антония Атропатена была подвластна Армении [Мов. Хор. I, 22]. Поэтому вступление армянских войск в Фрааспу могло быть воспринято в Атропатене негативно, что и обусловило отсутствие армянской конницы в составе основных сил римлян.

В любом случае, отказ от активного использования войск Артавазда II оказался на руку парфянам. Умело использовав разобщенность римских сил, они смогли сорвать планы М. Антония. В то же время большинство источников обвиняют в поражении М. Антония именно армянского царя, так как Артавазд II, после уничтожения парфянами римского обоза, вернулся с войсками в Армению [Dio Cass., XLIX, 25, 5; Plut. Ant., 39; 50; Strabo, XI, 13, 4]. Современные исследователи, отвергая, как правило, версию Страбона об измене царя, обычно соглашаются с Плутархом, что Артавазд II разуверился в силе римлян и отказался участвовать в походе [8, с. 199; 10, р. 314; 18, с. 265; 21, с. 201; ср. 12, р. 125–126]. Подробный анализ причин возвращения армянской конницы провел С. Г. Тер-Исраелян, который пришел к выводу, что поступок Артавазда II был обусловлен достаточно вескими объективными причинами [5, с. 237–241]. Но рассуждения ученого можно дополнить. Артавазд II был участником событий 53 г. до н. э., когда парфянский царь Ород, вместо того что бы всеми силами противостоять легионам М. Красса, оставил против римлян полководца Сурену, а сам оккупировал дружественную римлянам Армению, принудив царство к сдаче [Dio Cass., XL, 16, 2; Plut., Crass, 21, 5]. Ничто не препятствовало парфянам повторить этот маневр, тем более в отсутствие основных сил армян. Итогом подобного развития событий стала бы катастрофа, еще более впечатляющая, чем тяжелое отступление легионов М. Антония, так как, завоевав Армению, парфяне захватывали все римские и армянские войска в громадную ловушку. Напомним, что зимнее отступление римской армии по союзной Армении привело к гибели 8 тысяч солдат от холода и болезней, и можно себе представить масштабы потерь римлян в случае движения по стране с боями. Следовательно, возвращаясь в свое царство, Артавазд II не только спасал свою армию, но и обеспечивал М. Антонию путь для отступления. И действительно, худшие опасения римлян, что парфяне нанесут удар по легионам, переправляющимся через Аракс (армяно-атропатенскую границу), не оправдались, и в пределах Армении нападения парфян прекратились [Plut. Ant., 49].

Кроме того, М. Антоний не воспользовался прекрасной возможностью свалить вину за провал операции на царя и компенсировать солдатам трудности перехода богатой добычей из Армении. Вместо этого римляне спешно покинули царство, неся большие потери при переходе через горы [Plut. Ant., 51].

Таким образом, на основании сообщений источников невозможно сделать вывод о том, что действия армянского царя должны были вызвать недовольство римлян. Возникновение версии о вине армян в про-

вале кампании 36 г. до н. э. С. Г. Тер-Исраелян относит к периоду после завоевания Армении в 34 г. до н. э. [5, с. 246–247]. Этим обвинением римляне, по мнению исследователя, пытались оправдать свои варварские действия в союзном царстве. Однако, если до 34 г. до н. э. упреков в предательстве еще не было, почему Артавазд II старательно избегал встречи с М. Антонием в 35 г. до н. э.? Скорее всего, М. Антоний, оправдывая большие потери, мог использовать версию об измене Артавазда II непосредственно после окончания парфянского похода. Однако, если и существовали подобные обвинения, они должны были оставаться только декларацией. М. Антоний не мог пойти на разрыв с важнейшим союзником в Азии в условиях подготовки нового похода в Парфию. Воспользоваться обвинениями в адрес армянского царя римляне смогли только после изменения ситуации на Востоке.

В 35 г. до н. э. от имени царя Мидии-Атропатены к М. Антонию прибыл царь Полемон, захваченный в плен при разгроме римского обоза. Артавазд Атропатенский разорвал союзные отношения с Фраатом IV и искал союза с римлянами [Dio Cass., XLIX, 33, 1; Plut. Ant., 52]. С появлением нового союзника роль Армении в планах М. Антония уменьшилась. Возникла возможность, захватив Армению, восстановить изрядно пошатнувшийся авторитет полководца. Обвинение Артавазда II в провале парфянского похода стало формальной причиной оккупации Армении. Большинство исследователей соглашаются с тем, что арест армянского царя был продиктован не стремлением уничтожить потенциального предателя, а желанием оправдать собственные промахи [5, с. 247; 9, с. 119; 10, р. 321; 11, с. 227]. В то же время даже это предположение не объясняет того, что случилось с царством. Дело в том, что разгром Армении в 34 г. до н. э. был беспрецедентен для восточной политики Рима. Очевидно, что, обвинив в провале парфянского похода Артавазда II Армянского, М. Антоний, хоть и запоздало, но восстанавливал свой авторитет полководца, а ограбив страну — значительно пополнил казну. В пропагандистских целях необходим был и триумф, для которого второй по значению монарх Азии казался подходящей фигурой. Пока действия М. Антония не выходили за рамки римской внешнеполитической практики конца Республики. Артавазд был далеко не первым союзным монархом, лишенным престола и даже казненным.

Но наказание непокорного царя не требовало ликвидации самого союзного царства. Римляне могли, сохраняя верность внешнеполитическим традициям, передать царство лояльному правителю. Напротив, уничтожение Армении создавало бы новые сложности и для самого М. Антония, и для римского государства в целом. Во-первых, римские легионы оказались бы во враждебном окружении. Во-вторых, М. Антоний лишился возможности использовать союзные армянские войска. В-третьих, если парфяне до 34 г. до н. э. не делали попыток овладеть Арменией, то теперь они получили возможность вмешаться в армянские

дела. Даже если предположить, что захват Армении был спровоцирован сопротивлением армян, меры, предпринятые Антонием, выглядят неадекватными. К тому же Дион Кассий сообщает, что с римлянами сражалось далеко не все население Армении [Dio Cass., XLIX, 40, 1]. Не мог М. Антоний, основываясь только на явно надуманном обвинении Артавазда II, поставить под удар всю восточную политику Рима.

Единственное, на наш взгляд, логичное объяснение поступков М. Антония заключается в том, что он пытался укрепить союз с Артаваздом Атропатенским. Учитывая давние противоречия между Арменией и Мидией-Атропатеной, М. Антоний должен был сделать выбор в пользу царства, занимавшего более выгодное стратегическое положение. В этом случае союз с Мидией-Атропатеной в глазах М. Антония был более важен, так как именно это царство, а не Армения, являлось наиболее удобным плацдармом для наступления на Парфию. Мидия-Атропатена прикрывала границы Армении, следовательно, римские легионы не испытывали постоянной угрозы. Атропатенская конница, сходная с армянской, становилась основой вспомогательных войск. Если принять предлагаемую версию, то шаги, предпринятые М. Антонием, кажутся более оправданными. Ликвидация армянского царства (как уступка царю Мидии-Атропатены) была не слишком высокой ценой для полководца, политическая карьера которого зависела от успеха в новом парфянском походе. Ошибка М. Антония заключалась в том, что он не смог предвидеть стремительное развитие конфликта с Октавианом. Лишенная поддержки римских легионов Мидия-Атропатена не могла противостоять объединенным армяно-парфянским силам. Не менее важным последствием политики М. Антония на Востоке явилось усиление парфянского влияния в Армянском царстве.

### Литература

1. Braund D. Rome and the friendly king. The character of the client kingship. — London, 1984.
2. Манандян Я. А. Тигран Второй и Рим. — Ереван, 1943.
3. История армянского народа / Под ред. М. Г. Нерсисяна. — Ереван, 1980.
4. Головки И. Д. Рим и Парфия во время второго триумvirата // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. 1 (34).
5. Тер-Исраелян С. Г. К вопросу о причинах возвращения армянской конницы во время парфянского похода М. Антония // Научные труды Армянского гос. пед. ин-та им. Х. Абовяна. — Серия общественных наук. — 1967. — Вып. 2.
6. Тер-Исраелян С. Г. Место армянской конницы в военном плане римского командования в связи с началом парфянского похода М. Антония // Сб. науч. трудов Армянского гос. пед. ин-та им. Х. Абовяна. — Серия истории. — 1966. — № 1.

7. Magie D. Roman rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ. V. 1. — Princeton, New-Jersey, 1950.
8. Смыков Е. В. Парфянский поход Марка Антония (36-й год до н. э.) // Вопросы отечественной и всеобщей истории. — Саратов, 1987.
9. Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. Ч. 2. — М., 1966.
10. Shervin-White A. N. Roman foreign policy in the East. 168 B. C. to A. D. 1. — London, 1984.
11. Моммзен Т. История Рима. Т. 4. — Ростов-на-Дону, 1997.
12. Debevoise N. C. A political history of Parthia. — Chicago, 1969.
13. Парфенов В. Н. Рим от Цезаря до Августа. — Саратов, 1987.
14. Kromayer J. Der Partherzug des Antonius // Hermes. — 1891. — Band 31.
15. Хачикян А. Э. Восточная политика Рима в период становления принципата (Август-Клавдий) и Армения: Дисс. ... канд. ист. наук. — Ереван, 1988.
16. Tarn W. W. The war of the East against the West // САН. V. 10. — Cambridge, 1934.
17. Bengtson H. Zum Partherfeldzug des Antonius. — München, 1974.
18. Манандян Я. А. Критический обзор истории армянского народа. — Ереван, 1944 (на арм. языке).
19. Манандян Я. А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV н. э.). — Ереван, 1954.
20. Rice-Holmes T. Architect of the Roman Empire. — Oxford, 1928.
21. Гранд К. Армен. Артавазд Второй и Антоний // ИФЖ. — 1970. — № 3 (на арм. языке).

### Резюме

У 37 р. до н. е. Марк Антоній поновив союзні відношення з Вірменським царством. Римляни надавали великого значення вірменським військам під час походу проти Парфії. Однак спроба М. Антонія залучити на свій бік Мідію-Атропатену призвела до відмови від активного використання вірменської кінноти. Наслідком цього було охолодження відносин між М. Антонієм і Артаваздом II Вірменським після невдачі парфянского походу. У 34 р. до н. е. М. Антоній, намагаючись зміцнити союз з Мідією-Атропатеною, не тільки арештував Артавазда II, а й ліквідував Вірменське царство, яке погрожувало володінням атропатенських царів. Дії М. Антонія призвели до послаблення римського та посилення парфянского впливу на Вірменію.

### Summary

In 37 BC Mark Antonius brushed up allied relations with Armenian kingdom. The Romans set much by Armenian troops in the crusade against Parthia. However, M. Antonius's attempt to draw Media-Atropatene to his side led to the refusal from active using of Armenian cavalry. As a result there was a cooling off in the relations between M. Antonius and Artavasdes II of Armenia



after the failure of Parthian crusade. In 34 BC M. Antonius succeeded not only in the arrest of Artavasdes II, but also he terminated Armenian kingdom which menaced to the domains of Atropatene kings. M. Antonius's actions led to weakening of Roman's influence and strengthened Parthian's influence in Armenian kingdom.

*И. П. Сергеев*

### **О «КЛАССИФИКАЦИИ» ПРАВИТЕЛЕЙ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ ПЕРИОДА КРИЗИСА III века**

В научной литературе III век н. э. часто характеризуется как некий «водораздел» между двумя периодами истории Римской империи — Принципатом и Доминатом (или ранней и поздней Империями). Обычно это столетие называют кризисным или «периодом кризиса III века» [1, с. 13]. Относительно ряда аспектов проблемы данного кризиса (причины возникновения, характер, продолжительность и др.) современными историками высказываются различные мнения. Однако большинство исследователей считает, что под периодом кризиса III века в Римской империи следует понимать 50 лет между гибелью императора Александра Севера (235 г. н. э.) и провозглашением императором Диоклетиана (284 г. н. э.) [2, с. 208; 3, с. 568]. Одной из характерных особенностей данного периода римской истории была ожесточенная борьба за императорскую власть, ведущая к частой смене правителей государства. По подсчетам немецкого историка А. Демандта, за полстолетия между 235 и 285 годами н. э. число законных обладателей императорского престола и претендентов на него достигает 70 [4, с. 37].

Весьма распространенным явлением в специальной литературе, посвященной изучению социально-политического развития Римской империи в III веке н. э., являются попытки историков выделить среди правителей римского государства те или иные группы. Обычно называются две такие группы — «солдатских» и «сенатских» императоров. При этом исследователи подчеркивают большую роль солдат римской армии в решении вопроса об обладателе императорской власти и называют период кризиса III века «временем военной анархии», «эпохой солдатских императоров» и т. п. [5, с. 77; 6, с. 514; 7, с. 572; 8, с. 83; 9, с. 48; 10, с. 674; 11, с. 95]. Некоторые историки утверждают, что все правители Римской империи периода кризиса III века были «солдатскими» императорами, поскольку они вышли из солдатской среды, солдатами возводились на императорский престол, правили, опираясь на солдат и в интересах солдат [12, с. 698; 13, с. 64, 103; 3, с. 568]. Другие ученые подразделяют

римских императоров III века н. э., руководствуясь своими представлениями о характере кризиса III века в Римской империи. (О взглядах на римских императоров периода кризиса III века М. Ростовцева, Ф. Альтхайма, Е. М. Штаерман см. [14, с. 164–165]).

Недавно вопрос о «солдатских» и «сенатских» императорах периода кризиса III века был рассмотрен в публикации К.-П. Йоне. По его мнению, данный вопрос требует дальнейшего изучения, поскольку он неоднозначно решается современными историками [2, с. 207]. Сам же К.-П. Йоне считает, что для причисления конкретных римских правителей периода кризиса III века к «солдатским» или «сенатским» императорам в качестве критериев должны использоваться сведения о происхождении этих императоров, об их карьере, обстоятельствах прихода к власти, о характере их политики после получения императорской власти [2, с. 225]. Исходя из этих соображений, историк предлагает считать «солдатскими» императорами в узком смысле тех римских правителей III века н. э., которые к моменту прихода к власти не относились к сенаторскому сословию, служа в армии, достигли командных постов и по воле солдат были возведены на императорский престол. «Сенатскими» же в узком смысле, по К.-П. Йоне, были те императоры эпохи «солдатских» императоров, которые получили власть над государством по решению римского сената [2, с. 211].

Насколько мне известно, вышеизложенные предложения немецкого историка относительно трактовки узкого смысла «солдатских» и «сенатских» императоров еще не нашли отклика в специальной литературе. На мой взгляд, они не могут быть вполне приемлемыми хотя бы потому, что между происхождением императоров периода кризиса III века, их карьерой, обстоятельствами прихода к власти и характером проводимой ими политики далеко не всегда прослеживается жесткая связь. Например, император Галлиен был сенатором по происхождению, императорскую власть получил по решению сената, однако древние авторы никак не относили его к «сенатским» императорам. В связи с этим вопрос о подразделении правителей Римской империи периода кризиса III века на определенные группы нельзя признать решенным и после появления публикации К.-П. Йоне. Попытка решения этого вопроса и предпринимается в данной статье.

По моему мнению, для того чтобы прийти к однозначной трактовке вопроса о группах, на которые можно подразделить римских правителей периода кризиса III века, очень важно иметь единое представление о характере данного кризиса. В основе же того, что вопрос о характере кризиса III века в Римской империи решается историками по-разному, лежит неоднозначность трактовки ими самого понятия «кризис». (О трактовке данного понятия в исторической и философской литературе см. [15]). В моем понимании кризис III века в Римской империи был политическим по своему характеру. Это был кризис полити-

ческого строя римского государства — системы Принципата, т. е. данная система находилась в таком состоянии, при котором она не могла нормально функционировать. Одним из проявлений этого кризиса и была частая смена правителей Римской империи. В условиях политической нестабильности важнейшей задачей всех императоров был поиск путей укрепления своих позиций в государстве. При этом, как отмечал А. Альфельди [16, с. 422], свободный и самостоятельный выбор императорами средств усиления их власти был не всегда возможен. На характере проводимой ими политики сказывался целый ряд разнообразных факторов. К их числу следует относить не только происхождение, карьеру римских правителей периода кризиса III века, обстоятельства получения ими императорской власти, но и такие моменты, как возраст провозглашенного императора, его способность адекватно оценить положение в империи и составить представления о путях улучшения этого положения, длительность его пребывания на императорском престоле, обстановка на границах римских владений в правление того или иного императора и др.

Как показывает прилагаемая к данной статье таблица, число даже одних законных, т. е. официально признанных римским сенатом, правителей Римской империи в период кризиса III века было достаточно велико. По моему мнению, у нас есть основания подразделять их по характеру правления не на две, а на большее количество групп.

Некоторые императоры этого времени видели средство усиления своих позиций в государстве в авторитете римского сената. Они стремились к установлению хороших отношений с сенаторами, а вывести Римскую империю из кризиса хотели путем реставрации системы Принципата. По отношению к таким правителям можно применить высказывание Г. Альфельди о том, что реформировать империю для них означало «вернуть ей прежнюю славу» [17, с. 153]. Именно таких императоров, по моему мнению, мы и можем называть «сенатскими». К данной группе следует причислить Гордиана I, Гордиана II, Пупиена, Бальбина, Валериана и Тацита (№ 2, 3, 4, 5, 15 и 20 в таблице).

Вторую группу римских императоров периода кризиса III века составляли те из них, которые считали, что для сохранения за собой императорской власти они нуждаются в поддержке со стороны армии. Такие правители заботились прежде всего об интересах солдат, которые и возвели их на императорский престол, и имели плохие отношения с сенатом. Это и были «солдатские» императоры. Для них путем вывода Римской империи из кризиса было установление в ней военной монархии. К данной группе императоров можно отнести Максимиана Фракийца, Кара, Карина (№ 1, 23, 24 в таблице).

Следующую группу составляют те императоры, которые вынужденно сотрудничали с римским сенатом. В условиях напряженной обстановки на границах Римской империи они должны были посвящать все

свои силы и внимание борьбе с внешними врагами римлян. У них не было возможности спокойно оценить ситуацию в государстве, заняться решением вопросов его внутренней жизни. Поэтому решение этих вопросов они оставляли сенату. Каждый из них мог бы повторить слова, содержащиеся в письме императора Эмилия Эмилиана к сенаторам: «Вручаю вам империю, сам же я как ваш полководец повсюду буду вести войны» [18, с. 193]. Такую политику проводили императоры Филипп Араб, Деций, Требониан Галл, Эмилий Эмилиан, Клавдий Готский, Проб (№ 7, 9, 11, 14, 17, 22 в таблице).

В отдельную группу следует объединить тех римских императоров III века н. э., которые не видели выход из кризиса в реставрации системы Принципата, но и не хотели зависеть от поддержки со стороны солдат. Это были реформаторы, которые стремились создать в Римской империи вместо Принципата какую-то другую систему государственных органов (но не военную монархию). Так мы можем оценить деятельность императоров Галлиена и Аврелиана (№ 16 и 19 в таблице). Опыт именно этих правителей был использован императором Диоклетианом при создании системы тетрархии.

По отношению к некоторым официально признанным римским императорам рассматриваемого времени можно применить встречающееся в немецкой исторической литературе понятие «император-дитя» (Kinderkaiser). Это были правители, получившие императорскую власть в очень юном возрасте, полностью находившиеся под влиянием своего окружения или бывшие соправителями своих отцов и не проводившие самостоятельной политики. К ним следует относить Гордиана III, Филиппа-младшего, сыновей Галлиена — Геренния и Гостилиана, сына Требониана Галла — Волузиана (№ 6, 8, 10, 12, 13 в таблице).

Наконец, особую группу составляли те римские императоры периода кризиса III века, о характере правления которых мы не можем судить с достаточной уверенностью по причине кратковременности их нахождения во главе империи. Речь идет о Квинтилле, Флориане, Нумериане (№ 18, 21, 25 в таблице).

Таким образом, среди правителей Римской империи периода кризиса III века были такие, которых мы можем называть «солдатскими» и «сенатскими» императорами. Однако к этим двум группам невозможно причислить всех обладателей императорского престола данного времени. Более того, такие императоры не составляли большинства правителей империи этого периода, и годы их нахождения у власти не занимали значительной части самого периода кризиса III века. Из 25 официально признанных римских правителей данного периода шестерых можно считать «сенатскими» и только троих — «солдатскими» императорами. Из 50 лет периода кризиса III века на правление «сенатских» императоров приходится около восьми, на правление «солдатских» — около шести лет.

Таблица 1. Правители Римской империи в 235–285 гг. н. э.\*

№ п/п	Император	Время правления (годы)	Провозглашение			Происхождение		Отношения с Сенатом		Отношения с армией	
			1А	1Б	1В	2А	2Б	3А	3Б	4А	4Б
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Максимин Фракийец C. Iulius Verus Maximinus	февраль–март 235–апрель 238		+			+		+	+	
2	Гордиан I** M. Antonius Gordianus Sempron. Rom. Africanus	(?) январь 238					+		+		+
3	Гордиан II M. Antonius Gordianus Sempron. Rom. Africanus	(?) январь 238			+	+		+			+
4	Пупиен M. Clodius Pupienus Maximus	январь–май 238	+				+	+			+
5	Бальбин D. Caelius Calvinus Balbinus	январь–май 238	+			+		+			+
6	Гордиан III M. Antonius Gordianus	май 238–244		+		+			+	+	
7	Филипп Араб M. Iulius Philippus	конец 244–249		+			+		+	+	
8	Филипп–Младший M. Iulius Philippus	247–249			+		+	+	(?)		+
9	Деций C. Messius Quintus Decius Traianus	сентябрь–октябрь 249–июнь 251		+		+		+		+	
10	Геренний Q. Herennius Etruscus Messius Decius	июнь 251			+	+		+	(?)	+	(?)
11	Требониан Галл C. Vibius Trebonianus Callus	251–253		+		+		+		+	

\* В таблице названы императоры, титул Августа которых был официально признан римским Сенатом.

\*\* Гордиан I был провозглашен Августом гражданским населением провинции Африки.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
12	Гостилиан C. Valens Hostilianus Messius Quintus	251			+	+		+	(?)		+	(?)	
13	Волузиан C. Vibius Afinius Gallus Veldumn. Volusianus	251–253				+	+		+	(?)		+	(?)
14	Эмилий Эмилиан M. Aemilius Aemilianus	253				+			+	(?)		+	
15	Валериан P. Licinilis Valerianus	июнь–август 253–260				+			+			+	
16	Галлиен P. Licinius Egnatius Gallieius	253–268					+	+			+	+	
17	Клавдий II M. Aurelius Valerius Claudius	268–270					+			+	+		
18	Квинтилл M. Aur. Claud. Quintillius	сентябрь 270					+			+	+	(?)	(?)
19	Аврелиан L. Domitius Aurelianus	270–275						+			+		+
20	Тацит M. Claudius Tacitus	275–276						+	(?)		+	+	
21	Флориан M. Annius Florianus	276						+			+	+	
22	Проб M. Aurelius Probus	лето 276–282						+			+	+	
23	Кар M. Aurelius Carus	282–283						+			+	(?)	+
24	Нумериан M. Aurelius Numerius Numerianus	283–284						+			+	(?)	+
25	Карин M. Aurelius Carinus	283–285							+		+	(?)	+

**Условные обозначения:**

1А – сенатом, 1Б – армией, 1В – предшественником.

2А – знатное, 2Б – низкое.

3А – дружественные, 3Б – напряженные.

4А – дружественные, 4Б – напряженные.

*Литература*

1. Cameron A. Das späte Rom. 284–430 n. Chr. — München, 1994.
2. John K.-P. Kaiser, Senat und Ritterstand // Gesellschaft und Wirtschaft des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert. — Berlin, 1993.
3. Demandt A. Antike Staatsformen. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte der Alten Welt. — Berlin, 1995.
4. Demandt A. Spätantike: Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian. 284–565 n. Chr. — München, 1989.
5. Schulz O. Th. Vom Prinzipal zum Dominat. Das Wesen des römischen Kaisertums des dritten Jahrhunderts. — Paderborn, 1919.
6. Levi M. A. L'Impero romano (dalla bataglia di Azio alla morte di Teodosio). — Torino, 1973.
7. Ridley R. T. History of Rome: a documented analysis. — Roma, 1987.
8. Carriè J.-M. Eserciti e Strategie // Storia di Roma. Vol. 3. L'eta tardoantica. I. Grise e trasformazioni. — Torino, 1993.
9. Hahn L. Das Kaisertum. — Leipzig, 1913.
10. Christ K. Geschichte der römischen Kaiserzeit: von Augustus bis zu Konstantin. — München, 1988.
11. Hartmann F. Herrscherwechsel und Reichskrise: Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n. Chr.). — Frankfurt a. M.; Bern, 1982.
12. Ferrero G., Barbagallo C. Das alte Rom. — Stuttgart, 1927.
13. Bleicken J. Verfassungs- und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches. Bd. 1. 2. verbesserte Auflage. — Paderborn; Munich; Wien; Zürich, 1981.
14. Сергеев И. П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. — Харьков, 1999.
15. Сергеев И. П. К вопросу о трактовке понятия «кризис» в философии и антиковедении // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков, 1997.
16. Alföldi A. Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus. — Darmstadt, 1967.
17. Alföldy G. Römische Sozialgeschichte. 3. völlig überarb. Auflage. — Wiesbaden, 1984.
18. Dionis continuatio // Fragmenta historicorum graecorum. Vol. 4. — Parisiis, 1885.

**Резюме**

В статті розглядається питання щодо обґрунтованості досить поширених в історичній літературі спроб поділяти правителів Римської імперії періоду кризи III століття на дві групи – «сенатських» та «солдатських» імператорів. На думку автора статті, більш правильним буде об'єднувати римських правителів цього часу в шість груп, при чому «солдатські» не склали їх більшості.

**Summary**

The article deals with the problem if rather widespread and scientifically grounded attempts to divide the Roman emperors of the crisis period of the 3rd century into two groups: «senates» and «soldiers» emperors. The author of the article gives his opinion of this problem. According to the author it will be more correct to unite the Roman emperors of this period in six groups, whereas «soldiers» and «senate's» emperors aren't majority.

*С. Б. Сорочан*

**РАННЕВИЗАНТИЙСКИЙ СЕКТОР УСЛУГ:  
МЕНЯЛЫ (IV–IX вв.)**

Источником банковского дела, как утверждал автор одного из лучших пособий по этому предмету, немецкий экономист Б. Бухвальд, являлся размен денег, то есть как раз именно та область, которая в современных банках принадлежит к числу самых второстепенных. «Где были менялы, — отмечал Б. Бухвальд, — там экономическое развитие должно было находиться в стадии менового хозяйства» [1, с. 3]. Поэтому меняльные, ростовщические операции и кредитные сделки с точки зрения торгового права могут рассматриваться как вспомогательные отрасли торговли, связанные с третичным сектором — сектором услуг, а сами менялы и ростовщики как купцы, каковыми они иногда являлись на самом деле. К примеру, со слов Сократа Схоластика можно понять, что профессиональные константинопольские менялы, владельцы лавок, были одновременно купцами, то есть совмещали свое основное занятие с торговлей [2, VI. 6, с. 245–246].

Наличие в обращении разных денежных систем и постоянная нужда в ходовой мелкой монете для повседневной купли-продажи делали профессию менялы крайне необходимой и важной для нормального функционирования любого внутреннего рынка, в том числе и позднеантичного, денежное обращение которого в V в. даже несколько улучшилось [3, с. 85; 4, с. 93].

Среди специалистов банковского дела римляне различали менсариев, которые, подобно греческим трапезитам, принимали на хранение вклады; нуммулариев — собственно менял, и особенно аргентариев, обращавших на выдачу займов вклады, принимаемые от частных лиц [5, с. 42–43, прим. 1]. Латинский термин аргентарий тоже являлся синонимом греческому трапезиту [6, р. 153–158]. С начала VII века сведения об аргентариях почти исчезают, что позволило О. Р. Бородину на основе материалов Италии византийской эпохи выдвинуть предположение о сужении внутреннего рынка, постепенном падении монетного обращения и, как

следствие, сокращении спроса на профессию менялы, которая стала малоприбыльной и редкой [7, с. 119–120].

Однако наблюдалось ли подобное повсеместно? Ведь границы «номисма—зоны» были достаточно обширны, а раннесредневековая Византия сохранила денежное обращение и денежные расчеты. Во всяком случае, упоминания денег не сходят со страниц византийских сочинений, документов, а нумизматические материалы соответствуют уровню развитых товарно-денежных отношений. Кроме того, надо учесть, что менялы были известны византийцам не только под названием аргентарии. Как и римляне, они употребляли в ранневизантийский период термин *pumularii* [8, XVI. 4.5.1 (404 г.); 9, I.2.2 (439 г.)]. М. Бартошек относил последних к мелким банкирам, очевидно, предполагая их участие в кредитных операциях [5, с. 229]. Сходные функции осуществляли *collectarii* [8, XII.1.37; 10, р. 232]. В Фаюме они оставались известны под тем же названием (*kollektarios*) и после арабского завоевания [11, S. 24]. В энциклопедическом словаре — лексиконе Суда (Свида) *kollektarion* или *argyramoibos* был помещен рядом с *trapezites* [12, s. v.], и значит, за столетия, прошедшие до X века, глубинное понятие сути профессии не изменилось.

В Византийском Египте менял именовали *chrysonai* и *zygostatai* [13, р. 174; 14, р. 10; 15, с. 142], что указывает на их связь с золотом и его взвешиванием с помощью небольших весов — зиг. Кроме того, они выполняли общественные функции — брали на откуп сбор денежных налогов и подчинялись при этом августалу — правителю Египта. В источниках IV в. встречается еще одно упоминание менял — *kermatistes*, причем в сочетании с значением «комиссионер, оценщик, торговец подержанными вещами» [16, col. 984 (Caesarius)]. В смысле разменщика денег этот термин продолжал понимать Феофан, вкладывая похожее значение также в слово *melistes* [17, р. 367, 11]. Другой термин — *kollybistes* встречается только в церковной литературе. Так, его употреблял в III в. Ориген, говоря о размене крупных денег на мелкие (*kollybizo*) [18, р. 675], и таким же образом обозначил профессию менялы канонист Зонара в комментариях к 76 правилу Пятошестого (Трульского) синода (692 г.) [15, с. 141].

С разменом денег были связаны и *argyropatai*, хотя, как можно понять, это не являлось их основным занятием [19, nov. 136; edict. VII, IX; 11, S. 23–24; 15, с. 128]. Никита Хониат писал об одном из известных константинопольских купцов конца XII в. Каломодии, что он был одновременно и менялой [20, р. 692 sq.]. Очевидно, похожее профессиональное сочетание наблюдалось в отношении аргиропратов, торговавших драгоценностями, дорогими украшениями и сосудами. Но узкоспециально меняльным делом (*trapeziton*) они не занимались, в отличие от достаточно давно известных трапезитов. Последние, если верить свидетельствам, касающимся Александрии III–IV вв., были государственные,

«законные» (*ai para toy dioketoy en tois vomois trapezai*) и частные (*trapeza idiotike, trapezai kollybistikai*) [21, S. 78–79].

Книга Эпарха не оставляет сомнений в том, что константинопольские трапезиты составляли особую систему, быть избранными в число членов которой можно было только представив соответствующих поручителей [15, III.1]. Главным для них было сосредоточить операции по размену и оценке денег в своих руках. Поэтому скупщики и продавцы льняных изделий, равно как и все прочие, обязывались сдавать мелкие медные деньги, нуммии (*nomia*), трапезитам и не должны были копить их, создавая недостаток (*endeia*) разменной монеты [15, IX.5]. Последнее затрудняло торговлю, но было выгодно для торговцев [22, с. 267]. Даже уплата цены за товар должна была осуществляться равным счетом, ибо в противном случае происходило бы покушение на привилегию менял на разменные операции [23, с. 10]. Таким образом, обязанности трапезита были монопольны, и никто не имел права их себе присваивать [ср. 15, X. 4]. Разумеется, любой торговец мог менять в ходе сделки деньги (не разрешать ему этого абсурдно), но делать это он должен был без взимания соответствующего сбора, положенного трапезиту. Вероятно, именно в этом значении следует понимать соответствующий глагол *trachynein* в той статье Книги Эпарха, где речь идет о запрете мирэпсам заниматься делом трапезитов, дословно: «делать неровным» обмен нуммиев, получать неэквивалентное обмениваемой меди количество серебряных милиарисиев или золотых солидов [15, X. 4].

Распространенным синонимом термину трапезит выступало также слово каталлакт (*katallaktes*). Операция по размену денег (*katallage*) упоминается в одном из писем Игнатия Диакона, митрополита Никеи в первой половине IX в. [24, р. 199]. А. П. Рудаков, очевидно, полагал, что именно каталлакты, а не трапезиты взвешивали золотые монеты и меняли их на более мелкие номиналы из серебра и меди [25, с. 121]. М. Я. Сюзюмов, напротив, отмечал соответствие этого понятия термину трапезит, но считал, что оно было уже по смыслу [15, с. 141]. Возможно, тут примешивается представление о поздневизантийских каталлактах, которые действительно не относились к прослойке «банкиров», хотя среди них было немало таких, кто имел значительные денежные средства [26, р. 110–111]. Как бы то ни было, в Книге Эпарха оба термина используются одновременно, в абсолютно равнозначном значении и в разделе о менялах одинаковы даже по количеству упоминаний [15, III. 1–6].

Этого не скажешь о саккулариях (*sakkoularioi*), которые выступали конкурентами каталлактов [15, III.2]. В чем конкретно заключалось их соперничество, столь очевидное для современников, можно лишь догадываться, но, очевидно, прав был Жан Николь, разглядевший в них нелегальных менял [ср. 11, S. 23]. Эту же точку зрения развивали Е. А. Черноусов и М. Я. Сюзюмов, причем последний верно обратил внимание

на буквальный перевод термина как «мешочник» (от *sakkos* — мешок) [15, с. 145]. В отличие от узаконенных траpezитов — систиматиков, они не имели специальных меняльных столов и таились на улицах и квартальных улочках (*en tais plateias kai gymais*), ускользя от контроля властей. Похоже, нечто подобное наблюдалось в позднеантичной Александрии с ее официально признанными и частными траpezитами.

Прибыль от меняльных операций всегда крылась в том, что обмен производился за определенные проценты. Известно, что пергамские менялы во II в. н. э. злоупотребляли этим [27, № 565]. В Византии траpezиты руководствовались при обменных операциях императорскими тарифами, устанавливавшими соотношение полноценного солида и разменной монеты. Прокопий Кесарийский сообщал, что Юстиниан I постановил давать за один золотой не 210 фоллов, как было прежде, а 180, и поэтому менялы «отрезали» от каждой номисмы седьмую часть [28, XXV.12, с. 400; ср. 29, р. 486, 19]. Даже если историк напутал и вместо 200 фоллов, установленных в солиде законом 538 г., назвал 210, это несущественно [9, X. 29]. В любом случае пределы комиссионным клал официальный курс обмена. Однако поскольку стоимость серебра подвергалась рыночным колебаниям, можно было играть на образующейся разнице цен при обмене [30, S. 134]. Другую лазейку предоставляла оценка монет, поступавших к траpezитам для размена, поскольку при этом весьма субъективно контролировались подлинность изображения василевса на монете, а также качество монеты, степень ее сохранности, наличие повреждений, устанавливалась, если требовалось, проба, что позволяло либо принять монету по полной цене, либо снизить ее стоимость [15, III. 3].

Поиски выгоды выводили и к иным побочным занятиям, связанным с деньгами. Нет сомнений, что менялы сочетали свое ремесло с деятельностью ростовщиков, кредиторов, скупщиков и продавцов драгоценностей. Дигесты указывают, что они брали деньги на хранение и при этом по закону не должны были платить проценты с денег, взятых на хранение, тем лицам, которые сдали их [31, XVI. 3. 72]. Если меняла объявлялся несостоятельным, его имущество продавалось, а деньги, взятые на хранение, он был обязан вернуть, уплатив из вырученного [31, XVI. 3. 72].

Впрочем, насколько все это расходилось с живой практикой дела, показывает история, рассказанная Иоанном Мосхом о некоей супружеской паре, которая, скопив 50 милиарисиев, решила отдать их на хранение траpezиту, но именно потому, что хотела получить с них проценты [32, col. 3060]. Если на это могли рассчитывать даже такие незначительные вкладчики, то что же говорить о более состоятельных. Еще один рассказ Мосха повествует о долгом торге человека, нашедшего в пойманной рыбе драгоценный камень, с траpezитом — аргиропратом, которому он принес свою находку [32, col. 3061].

Чудеса вмч. Артемия, отразившие быт византийского города VI–VII вв., называют менялу одновременно ростовщиком (*chrysokatallaktes kai semadarios*) и многозначительно уточняют, что получаемая им прибыль составлялась из обвешивания во время размена монет и огромных процентов с денег, даваемых в долг [33, s. 61–62]. Прокопий тоже писал, что траpezиты отдалживали деньги под баснословные проценты тем, кто покупал у императора чиновные должности [28, XXI. 13, с. 386].

Книга Эпарха, очевидно, пыталась зафиксировать более четкое разделение между аргиропратами и траpezитами — каталлактами, сосредоточив у первых торговлю драгоценностями, посреднические и ссудные операции, а вторым предоставив исключительно роль специализированных менял и оценщиков монет. Но на практике такое разделение, видимо, соблюдалось с большой натяжкой: те, кто имели дело с деньгами, вполне естественно эволюционировали в сторону ростовщичества [ср. 34, р. 124; 15, с. 140–141].

Выходит, деятельность византийских менял была профессионально ориентирована, но, как и следовало ожидать, далека от узкой специализации. Их главным «орудием труда» были проворные руки и небольшие равноплечные весы — зигии. Характеристики, оставленные современниками этой части профессионалов сектора услуг, нередко столь негативны, что создают представление о некоей особой, едва ли не маргинальной группе общества. Свою лепту в этот хрестоматийный образ внес прекрасный, колоритный портрет — зарисовка менялы, несколькими фразами набросанный Прокопием Кесарийским в рассказе о головокружительной карьере одного из них, сирийца Петра Варсимы, ставшего при Юстиниане патриkiem и первым чиновником в столице. До того, как попасть на престижную службу в префектуру претория, он, сидя на рынке за меняльным столом с медью, самым позорным образом, полагаясь на виртуозную ловкость своих пальцев, обсчитывал имевших с ним дело, попросту крал оболы, а когда бывал пойман, «... клялся и грех рук покрывал дерзостью языка» [28, XXII. 3–4, с. 388–389]. В ранневизантийском Житии Маркиана Эконома, пересказанном Симеоном Метафрастом, траpezит, у которого преподобный разменивал золото, чтобы раздать деньги беднякам, тоже изображен мошенником, пытавшимся самым бессовестным образом обвесить своего почтенного клиента [35, col. 449]. К слову, постоянная необходимость взвешивать монеты при всякой денежной операции снижала быстроту и удобство платежей, но состояние денежного дела не позволяло избежать этого.

Наиболее последовательную негативную оценку менял как людей, занятых позорным ремеслом, сохраняла официальная церковная точка зрения, объяснявшая это тем, что получаемый менялами доход строился на обмане, обвешивании, обсчитывании, а если еще был связан с ростовщичеством, то на обдирании должников за счет греховных процентов. К примеру, сын хрисокаталлакты и симодария, — один из героев Чудес вмч. Артемия, настолько стыдился занятия своего отца, что вопреки воле

родителей выбрал путь церковнослужителя [33, с. 61–62]. И все же видеть в менялах одних мошенников было бы неправильно. Власти выделяли их среди прочих ремесленников и даже кушцов, привлекая вместе с сыновьями к участию в военных мероприятиях, и эта практика, судя по упоминаниям о ней в Василиках, была пронесена сквозь столетия, что говорит о стремлении государства поддерживать репутацию менял на должном уровне [19, nov. 136, cap. 2; 36, XXIII.4]. Согласно Книге Эпарха, за вновь избранных членов системы трапезитов ручались порядочные, «почтенные и честные люди» [15, III.1], да и сами трапезиты следили за тем, чтобы не совершалось ничего противозаконного. Недаром некоторые экзагии несли символику основной заповеди христианства — «не укради», снабжаясь изображениями крестов, хризмы, виноградной лозы, храма [37, с. 11–12]. Средневековая этика труда распространялась и на представителей этой профессии, в необходимости и полезности которой, конечно, не сомневался ни один практичный ромей. Следовательно, перед нами очередное амбивалентное восприятие доходов от торговли, свойственное менталитету эпохи [ср. 38, с. 409–413].

М. Я. Сюзюмов полагал, что ни о каких широких банковых операциях у трапезитов IX–X вв. не могло быть и речи, поскольку они выполняли функции лишь простых менял, которые ограничивались в числе помощников (не более двух), не могли поручать вести дела доверенным лицам и иметь свои филиалы или хотя бы посылать помощников работать на стороне [22, с. 268]. В целом эта историческая оценка выдержала проверку временем и остается признанной. Однако надо учесть, что и прежде, в IV–VI вв., такие финансовые операции с участием меняльных контор были достаточно редки. Когда дело касалось межрегиональных, межгородских переводов денег, возвращенных по кредитам, этим обычно занимались ростовщики, среди которых менялы не зафиксированы.

Ограничения в числе помощников тоже призрачны. Речь шла о том, что любой столичный трапезит должен был — в переносном значении: обязан (*orheilo*) — иметь двух «служащих» (*ureretai*, *ureretoumenoí*), которые бы выкладывали (дословно — «нагромождали») медные монеты (*tes episozeysin ton poumion*) [15, III. 4] и, надо полагать, отвечали за охрану своих пунктов обмена. Выходит, менялы пытались, иногда в ущерб делу, обходиться без таких прислужников, и предписание Книги Эпарха стремилось положить этому конец. Речь шла не о «более двух» ипиретах, а о том, чтобы их было «не менее двух».

Нет оснований считать меняльных служащих только наемными работниками — мисфиями [15, с. 146]. Глагол *kektesthai* («приобрести») явно указывает на их зависимое положение от своих хозяев, а требование поручительства трапезита за их действия указывает на ограниченную правоспособность таких лиц, которые были либо слугами — учениками, либо слугами — рабами, и поэтому сами не могли вести дела [15, III. 4; ср. III. 1. 6]. Это тем более вероятно, поскольку первая же статья

раздела предусматривала, что трапезит должен был иметь помощника — раба и даже нескольких дулов, но они не имели права выполнять все обязанности менялы [15, III. 1]. Значит, Книга Эпарха не ограничивала, да и не собиралась ограничивать количество рабов, приобретаемых трапезитом [ср. III. 4, с. 146], а оговаривала обязательное минимальное число лиц, свободных или нет, которые должны были помогать трапезиту в спором и исправном ведении разменных операций [ср. 15, III. 6]. Рабов, не занятых в делах его профессии, каждый трапезит мог иметь, конечно, сколько ему позволяли средства и желание.

Византийские менялы были связаны с нуждами государства и его деятельностью и уже поэтому преуменьшать их значение было бы необъективно. Показательно, что, согласно юстинианову праву, только менялы (*argentidistractoribus*) и аргиропраты столицы получили разрешение нести государственную гражданскую службу, тогда как все прочее торгово-ремесленное население империи оставалось лишено этого права [9, XII. 35; 19, nov. 136, cap. 2; edict. IX, cap. 6]. Трапезитам поручалось составление описей, причем в разрез с распространявшейся при Юстиниане практикой, достаточно было одного их свидетельства [9, IV. 21. 22. 5]. Во время хорегий (дословно — «помощей»), вероятно, сопровождавшихся массовыми выдачами правительством денежных сумм, трапезиты выполняли какую-то общественную обязанность, скорее всего, связанную с помощью чиновникам при подсчете и размене денег [15, III. 6, с. 147]. Привлекались они к «царской службе» (*basilikos douleias*) и в других случаях. Как и аргиропраты, менялы несли контрольно-инспекторские функции, связанные с обеспечением нормального функционирования имперского монетного обращения [15, III. 2. 5].

Пример цивилизации средневекового Запада показывает, что обмен денег и банковские операции часто сосредоточивались в руках одних и тех же лиц [ср. 39, с. 47]. Но если в феодальной Европе это стало играть особенно значительную роль лишь с XII в., то в Византии с ее важной ролью денег и развитого менового хозяйства подобная тенденция не угасала в течение всего раннего средневековья [ср. 40, р. 1–43], и с этой точки зрения спрос на профессию менялы мог упасть только в тех окраинных анклавах, которые постепенно выходили из «номисма—зоны» и утрачивали связь с империей, как это случилось с Восточной Италией в VIII веке.

### Литература

1. Бухвальд Б. Техника банкового дела. — М., 1914.
2. Сократ Схоластик. Церковная история: Статья и коммент. И. В. Кривушина. — М., 1996.
3. Parnicki–Pudelko S. Agora. — Warszawa; Wrocław, 1957.
4. Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э.–V в. н. э. — Харьков, 1989.

5. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. — М., 1989.
6. Susini G. Gli argentari di Ravenna // Atti e memorie della Deputazione di Storia Patria per le provincia di Romagna. — Bologna, 1959–1960. — NS. — Vol. 2.
7. Бородин О.Р. Византийская Италия в VI–VIII веках (Равеннский экархат и Пентаполь). — Барнаул, 1991.
8. Theodosiani libri XVI constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes / Ed. Th. Mommsen, P.M. Meyer. — Berolini, 1905. — Vol. 1. P.1–2; 1954. — Vol. 2.
9. Corpus juris civilis. — Berolini, 1895. — Vol. 2: Codex Justinianus / Rec. P. Krueger. Ed. stereotypa 6.
10. Waltzing J. P. Etude historique sur les corporations professionnelles chez les romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident. T. 2: Les colleges professionnelles consideres comme institutions officielles. — Louvain, 1896.
11. Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte. — Leipzig, 1911.
12. Suidae Lexicon / Rec. Im. Bekkerus. — Berolini, 1854.
13. West L. C., Johnson A. C. Currency in Roman and Byzantine Egypt. — Princeton; London, 1944.
14. Barnish S. J. B. The Wealth of Julianus Argentarius: Late Antique Banking and the Mediterranean Economy // Byzantion. — 1985. — Т. 55. — Fasc. 1. — P. 5–38.
15. Византийская книга Эпарха: Вступит. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. — М., 1962.
16. Gregorii Theologi vulgo Nazianzeni opera omnia // PG. — 1862. — Т. 38.
17. Theophanis Chronographia ex rec. I. Classeni. — Bonnae, 1839. — Vol. 1.
18. Sophocles E.A. Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from BC 146 to AD 1100). — New York, 1893. — Vol. 2.
19. Corpus juris civilis. — Berolini, 1904. — Vol. 3: Novellae / Rec. R. Schoell. Opus Shoelli morte interseptum absolvit G. Kroll. Ed. stereotypa 3.
20. Nicetae Choniatae Historia / Rec. Im. Bekkerus. — Bonnae, 1835.
21. Leider E. Der Handel von Alexandria. — Hamburg, 1934.
22. Сюзюмов М. Я. О запрете накопления наличными деньгами в Византии // ВВ. — 1947. — Т. 1 (26).
23. Сюзюмов М. Я. О роли закономерностей, факторов, тенденций и случайностей при переходе от рабовладельческого строя к феодальному в византийском городе // Античная древность и средние века. — 1965. — Вып. 3.
24. Kazhdan A. Ignatios the Deacon's Letters on the Byzantine Economy // Byzantinoslavica. — 1992. — Т. 53. Fasc. 2.
25. Рудаков А.П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. — М., 1917.

26. Laiou-Thomadakis A. The Greek Merchant of the Palaeologan Period: A Collective Portrait // Praktika tes Akademias Athenon. — 1982. — Т. 57.
27. Античный способ производства в источниках // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — Л., 1933. — Вып. 78.
28. Прокопий Кесарийский. Тайная история // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история: Пер., статья, коммент. А. А. Чекаловой. — М., 1993. — С. 316–418, 515–531.
29. Ioannis Malalae Chronographia ex rec. L. Dindorfii. — Bonnae, 1831.
30. Haussig H. W. Die judische Geniza — Überlieferung als Quelle für den Nachderungen in der städtischen Wirtschaft // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. — 1982. — Bd. 32. — № 2.
31. Corpus juris civilis. — Berolini, 1908. — Vol. 1: Digesta / Rec. Th. Mommsen. Retractavit P. Krueger. Ed. stereotypa undecima. — P. 1–959.
32. Beati Ioannis Eucratae liber qui inscribitur Pratum quod floridaam proferat vitarum narrationem coelestis roseti // PG. — 1976. — Т. 87.
33. Miracula Sti Artemii (Diegesis ton thaumatou toy agioy ... Artemioy) // Varia graeca Sacra. Сборник греческих неизданных богословских текстов IV–XV веков с пред. и указат. изд. А. Пападопуло-Керамевс. — Записки имп. СПб. ун-та. Истор.-филол. ф-т. — 1909. — Ч. 95.
34. Vogt A. Basile I empereur de Byzance et la civilisation byzantine a la fin du IX s. — Paris, 1908.
35. Symeoni Logothetae Metaphastae Vita Sti Marciani // PG. — 1864. — Т. 114.
36. Basilicorum libri LX / Ed. C. G. E. Heimbach, G. E. Heimbach. — Lipsiae, 1840. — Т. 2 (Lib. XIII–XXIII).
37. Гурулева В.В. Византийские весовые знаки с изображением храма из Херсонеса // Византия: кумуляция и трансляция культур. Тезисы докл. IX науч. Сюзюмовских чтений 24–27 августа 1997 г. — Екатеринбург, 1997.
38. Сорочан С. Б. Византия IV–X веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. — Харьков, 1998.
39. Лука Пачоли. Трактат о счетах и записях / Изд. подгот. Я. Соколов. — М., 1974.
40. Lopez R. S. An Aristocracy of Money in the Early Middle Ages // Speculum. — 1953. — Vol. 28. — № 1.

### Резюме

У статті розглядаються місце мінял у византийському секторі послуг IV–IX ст., їх зв'язок з пізньоримською системою банківської справи, проблемами термінології та номенклатури. Головну відзнаку трапезитів від інших категорій автор бачить у тому, що тільки вони одержували за розмін певні комісійні, які були узаконені. Однак їх вузьку спеціалізацію не треба перебільшувати. Міняли мали відношення до самих різних побічних занять, що були пов'язані з грішми, і поєднували своє реміс-



ло з діяльністю лихварів, кредиторів, скупників та продавців коштовностей. Негативна оцінка мінял сучасниками мала більш абстрактний моралізуючий характер і, мабуть, перебільшена: серед мінял було не більше шахраїв, ніж серед купців. Насамперед, міняли ніколи не займалися широкими банківськими операціями, але кількість помічників у них не була обмежена, як іноді вважають. Ці помічники були не найманими робітниками, а слугами-учнями або слугами-рабами. У ранньосередньовічній Візантії з її важливою роллю грошей та розвиненим міновим господарством попит на фах міняли міг зменшитися тільки у тих окраїнних районах, які поволі виходили з «номісма-зони» і втрачали зв'язок з Імперією.

### Summary

In the article is considered the place of money — changers in a sector of services of Byzantium IV–IX centuries, their genetic connection with late roman system of bank business, problem of lexicon and nomenclature. Main difference of the trapezits from other categories the author sees, that only money — changers received for exchange legalized interest. However degree of their specialization should not be exaggerated. Money — changers have related to the most different spurious occupations connected to money and combined their craft with activity of the usurers, creditors, buyers, sellers of jewelry. A negative evaluation money — changers by the contemporaries carried morals character and probably is exaggerated: among them was no more swindlers, than among traders. Money — changers really never were engaged broad in banking operations, but the number of the assistants at them was not limited as sometimes suppose. These assistants were not the wage workers, but servants-apprentices or servants-slaves. In early middle Byzantium with its important role of money and developed barter economy the demand for a money — changers could fall only in those outlying districts, which gradually went out from «nomisma-zone» and lost contact with Empire.

*Ю. А. Голубкин*

### ПОСЛЕ БУРИ

**(Что предопределило позицию Лютера в 1526 – 1529 гг.?)**

«Поздний» Лютер не был объектом специального исследования ни в историографии Российской империи, ни в советской историографии. Не проявили интереса к этой теме и историки в независимых государствах, возникших после распада Советского Союза. В работах же общего характера, опубликованных в годы советской власти, неизменно повторялась содержащаяся в труде Ф. Энгельса «Крестьянская война в Германии» односторонняя негативная оценка «позднего» реформатора,

который якобы отрекся «не только от крестьянского восстания, но и от бунта самого Лютера против духовной и светской власти... предал князьям не только народное, но и бюргерское движение» [1, с. 368].

Необоснованность тезиса о «предательстве» Лютера сейчас ни у кого не вызывает сомнений. Но столь же несомненно и то, что уже во время Крестьянской войны Лютер внес существенные коррективы в свое учение о всеобщем священстве, а затем — в период между Первым шпейерским рейхстагом (1526 г.) и Вторым шпейерским рейхстагом (1529 г.) в Германии обозначились контуры как новой позиции Лютера в Реформации, так и нового характера самой Реформации. В современной западной историографии эти изменения определяются терминами «конфессионализация», «суверенная Реформация», «территориальная Реформация» [2]. В советской историографии и историографии ГДР общепринятым был термин «княжеская Реформация». По мнению автора настоящей статьи, характер «поздней» Реформации можно наиболее адекватно отразить в следующем определении: Реформация, осуществлявшаяся «сверху» территориальной светской властью (земельными князьями и городскими магистратами). Результатом такого развития стала утвердившаяся в ряде германских земель и вплоть до 1918 г. возглавлявшаяся князьями Евангелическо-Лютеранская Церковь. Ее основателем по праву считается Лютер.

Но сам он никогда не претендовал на такую роль. И даже тогда, когда новая Церковь была фактически основана и когда ее адепты стали называть себя лютеранами, реформатор неустанно повторял, что единственным Главой Церкви является Христос и что она должна всегда оставаться Церковью, носящей имя своего Главы. Со времени выступления с «95 тезисами» и до последних дней своей жизни Лютер стремился к тому, чтобы очистить христианскую Церковь от укоренившихся в ней на протяжении столетий «человеческих измышлений» и злоупотреблений и привести ее в соответствие со словом Божиим. Конечные итоги Реформации ни в коей мере не соответствовали идеалам и первоначальным замыслам реформатора. В письме к дрезденскому суперинтенденту Даниэлю Гресеру от 22 октября 1543 г. Лютер писал: «Дьявол всегда остается дьяволом. При папстве он сочленял Церковь с государством, в наше время добивается он сочленения государства с Церковью... Но мы стремимся с помощью Божией противиться этому» [3, с. 436].

Душа Лютера была устремлена к вечному Небесному Царству Божьему. Но как преобразователь земной Церкви он, не упуская из виду непреходящие ценности (т. е. то достояние Церкви, которое надлежит сохранять неизменным и ни в каких обстоятельствах не подвергать ревизии), ставил и пытался решать реально осуществимые в тех или иных исторических условиях задачи, придерживаясь наиболее эффективной в той или иной ситуации тактики, проявлял способность, откли-

каясь на «вызовы» времени, быстро изменять ее. Позиция Лютера после потрясшей Германию бури Крестьянской войны определялась им на основе анализа как итогов Реформации, так и внутривосточной ситуации и ряда внешнеполитических обстоятельств. Рассмотрим эти, лежавшие в основе лютеровского анализа, факторы.

В 1517–1524 гг. Лютер нанес ряд сокрушительных ударов по всем устоям Римско-Католической Церкви: ее вероучению, культу и институтам. Лютеровский принцип «*sola fide*» («только верой») сделал очевидным несостоятельность учения средневекового католицизма о прощении грехов и обретении христианином Царства Небесного посредством «добрых дел». Отстаивавшееся реформатором положение «*sola gratia*» («только милостью Божией») развеяло традиционное представление западного христианства о Боге как о грозном Судии, неумолимо карающем людей за первородный грех Адама и Евы и последующие прегрешения. Выдвинутый Лютером тезис «*sola scriptura*» («только Священное Писание») поколебал незыблемость предписаний священного предания. Опираясь на Священное Писание как на единственный источник Божественного откровения, Лютер отверг каноническое право, учение Римско-Католической Церкви о чистилище, культ святых, иконопочитание, распространение индульгенций, паломничества, так называемые «юбилейные» годы. Из семи Таинств реформатор признал соответствующими Священному Писанию только два — Крещение и Причастие. Лютеровское учение о всеобщем священстве подорвало авторитет папства, римской курии, епископата, да и всех служителей и институтов Римско-Католической Церкви. Началось повальное бегство монахов и монахинь из монастырей, перестали отправляться бесчисленные «жертвенные» мессы. Во многих местах стали спорадически возникать евангелические общины. Принципы, которые, по мнению реформатора, нужно было положить в их основу, он изложил в 1523 г. в сочинениях: «О том, что христианское собрание или община обладают правом и властью судить обо всех учениях, назначать и смещать проповедников», «О порядке богослужения в общине», «Порядок общей кассы. Предложение, как следует распорядиться духовными имуществами». Правда, вопросу об институциональном устройстве национальной евангелической организации Лютер не уделял внимания. Он считал, что ее структура вызреет в ходе становления и развития общин, т. е. путем Реформации, осуществляемой «снизу».

Вместе с тем еще до Крестьянской войны Лютеру пришлось столкнуться как с превратным истолкованием своего учения, так и с совершенно непредвиденными последствиями осуществлявшихся реформ. А когда разразилась буря Крестьянской войны, провозглашенные Лютером идеи приобрели совершенно новое, противоположное их первоначальному смыслу звучание. Выстраданное реформатором учение об оправдании верой было использовано идеологами восставших для

обоснования требования о ликвидации крепостничества; его лозунг о свободе личности в духовной сфере был распространен на все области общественных отношений; ссылками на переведенную им Библию обосновывалось категорически отрицавшееся им еще в юношеские годы право народа на активное сопротивление светским властям. В Крестьянской войне Лютер увидел реальную угрозу не только для осуществления своей программы Реформации, а и для всего общественного порядка. Это побудило его отказаться от идеи невмешательства светской власти в религиозную жизнь общин, т. е. от основополагающего принципа его учений о всеобщем священстве и о двух царствах.

Светская власть подавила революционное движение. Крестьянские общины понесли невосполнимые утраты. По свидетельству очевидцев, число крестьян, погибших в ходе Крестьянской войны и преданных казни после ее поражения, колебалось от 50 до 150 тыс. Современные историки считают, что потери крестьян составляли 70–75 тыс. человек [4, с. 77]. Часть бывших приверженцев Лютера примкнула к сектантам, прежде всего — к анабаптистам. У многих энтузиазм первых лет Реформации сменился разочарованием и безразличием. Лютер вспоминал, что визитаторам, которые с укоризной спрашивали крестьян, почему они не хотят содержать своих пасторов, в то время как не возражают против того, чтобы содержать пастухов, они ответили: «Ну, еще бы, пастухи-то нам нужны!» [5]. Религиозная жизнь многих сельских и городских общин пришла в полное расстройство. Началось расхищение церковного и монастырского имущества. Это повлекло за собой крах прежней системы церковной благотворительности. Возникшие в ходе реформационного движения 1521–1524 гг. «общие кассы» не получили повсеместного распространения и не смогли стать надежными гарантами социальной защиты обездоленных. У последователей Лютера не было единого мнения о сущности и методах осуществления преобразований. В евангелическом богослужении, отправляемом в разных местах, проявлялись значительные различия. Евангелические пасторы часто толком не знали, что и как им проповедовать. Лишь немногие из них получили университетское теологическое образование. Их материальное положение было бедственным. Продолжалось угасание школ и университетов. Многие дела (управление секуляризованным церковным и монастырским имуществом, регулирование брачно-семейных отношений, организация новой системы судопроизводства) было невозможно решать на уровне общин. Итак, затеянная Лютером «перестройка» обернулась хаосом. В письме к Иоганну Брисману, написанном после 15 августа 1525 г., Лютер отмечал: «Мюнцер и крестьяне настолько подорвали значение Евангелия, а паписты настолько воспрянули духом, что, пожалуй, придется все создавать сначала» [6, с. 555]. Следовательно, после поражения Крестьянской войны Лютеру пришлось думать уже не столько о последовательном

продолжении начатых в прошлые годы преобразований, сколько о сохранении основ своего учения и о предотвращении полного краха религиозной жизни, образования, нравственных устоев. На какие же силы мог он опереться при решении этих задач после того, как «общинная» Реформация оказалась в тупике? Лютер не мог не осознавать того, что дальнейшая судьба инициированных им реформ после 1525 г. главным образом зависела от позиции императора Священной римской империи и земельных князей.

Император Карл V, как и в прежние годы, был всецело поглощен борьбой с Францией за господство в Италии. Но у германских приверженцев католицизма в начале 1526 г. появилась надежда, что в скором времени император наконец-то приступит к основательному урегулированию религиозного вопроса и добьется того, чтобы Вормский эдикт перестал быть ничем не значащей декларацией о намерениях. Противник Карла V, французский король Франциск I потерпел сокрушительное поражение в битве при Павии и вынужден был сдаться на милость победителя. 14 января 1526 г. в Мадриде был подписан договор, в соответствии с которым империя заключила с Францией союз для борьбы с турками и еретиками. Лютеру и его сторонникам оставалось уповать лишь на чудо. И оно свершилось. Папа Клемент VII освободил Франциска I от клятвы о сохранении мира, данной им императору. После этого Франциск I объявил Мадридское соглашение незаконным. 22 мая 1526 г. была образована Коньякская лига (Франция, Флоренция, Милан, Венеция, папа Римский). Своей целью она провозгласила изгнание с Апеннинского полуострова имперских войск. Возобновление Итальянских войн вновь отвлекло Карла V от решения внутригерманского религиозного конфликта. К тому же турецкий султан Сулейман I 29 августа 1526 г. разгромил венгерско-чешские войска при Мохаче.

Это внезапное и резкое обострение внешнеполитической ситуации, непостоянство во взаимоотношениях Карла V с папской курией, а также страх имперских чинов перед возможностью новых народных волнений, по сути, предопределили решение Первого шпейерского рейхстага 1526 г., касавшееся урегулирования внутригерманского религиозного конфликта. Оно сводилось к тому, что до созыва Церковного Собора каждому имперскому чину относительно предписаний Вормского рейхстага об искоренении Реформации дозволялось поступать так, чтобы впоследствии он смог ответить за это перед Богом и императором [7, с. 59]. Формально это решение представляло собой лишь отсрочку реализации Вормского эдикта. Фактически же оно означало, что имперская власть признала себя неспособной решить религиозный вопрос в общегерманском масштабе и сама вверила его решение территориальным светским властям. Вместе с тем Первый шпейерский рейхстаг констатировал явное ослабление влияния папского Рима в Германии. Ведь в решении рейхстага подчеркивалась ответственность имперских чинов

перед Богом и императором, но ни словом не упоминалось об их ответственности перед папой. Наконец, Первый шпейерский рейхстаг признал заметные успехи светских властей в подчинении себе Церкви в пределах своих земель.

Не следует забывать о том, что суверенное территориальное управление Церковью начало складываться в Германии задолго до Реформации. Под давлением Соборного движения конца XIV–XV вв. папский Рим, заинтересованный в поддержке со стороны светских властей, предоставлял им право участия в управлении церковным имуществом, в решении вопросов богослужения, смещения и назначения священнослужителей, церковного воспитания. Но если в результате таких уступок в централизованных государствах Западной Европы (Франции, Англии, Испании) возобладали национально-церковная тенденция, то в политически раздробленной Германии происходило постепенное становление суверенного церковного правления в пределах отдельных земель и свободных имперских городов. Концентрация власти над Церковью в руках немецких территориальных владык нашла отражение в поговорке: «*Dux Cliviae est papa in territorio suo*» («Герцог Клевский — папа в своей земле») [8, с. 257]. Правда, эта поговорка не совсем адекватно воплощала в себе сущность церковных полномочий светских правителей Германии до Реформации. Действительно, еще до Реформации в Германии в пределах отдельных территорий была достигнута определенная унификация политического и церковного управления: некоторые представители территориальной светской власти активно вмешивались в церковные дела и, конкурируя с епископами, брали в свои руки ряд функций управления Церковью. Но вместе с тем до Реформации земельные князья и магистраты имперских свободных городов Германии добились лишь своего участия в территориальных органах управления универсальной Римско-Католической Церкви, и только после Первого шпейерского рейхстага перед ними был открыт путь для самостоятельного управления Церковью в пределах своих территорий.

Итак, постановление Первого шпейерского рейхстага прозвучало как стартовый выстрел и для католических, и для евангелических имперских чинов. Католические князья стремились к тому, чтобы окончательно подчинить себе Церковь в пределах своих территорий. Еще в конце июня — начале июля 1524 г. брат императора Фердинанд Австрийский, баварские герцоги и южнонемецкие епископы договорились в Регенсбурге о совместных действиях, направленных на проведение в своих территориях Вормского эдикта и восстановление римско-католических церковных порядков. Правда, для подавления Крестьянской войны злейший враг Реформации герцог Георг Саксонский и ревностные приверженцы Лютера — новый курфюрст Саксонский Иоганн Постоянный и ландграф Филипп Гессенский — объединили свои силы. Но после разгрома крестьян евангелические князья отклонили предложение герцога

Георга о совместной борьбе с Реформацией [9, с. 254]. Регенсбургское соглашение было дополнено 19 июля 1525 г. договором в Дессау. Его подписали: герцог Георг Саксонский, архиепископ Альбрехт Майнцский, курфюрст Бранденбургский Иоахим I, князя Эрих и Генрих Брауншвейгские. Целью этого союза провозглашалось искоренение «лютеровской ереси» как источника мятежа [8, с. 295].

Евангелическое движение после Крестьянской войны открыто поддерживали лишь два князя: преемник умершего в мае 1525 г. курфюрста Саксонского Фридриха Мудрого Иоганн Постоянный и молодой, энергичный ландграф Филипп Гессенский. Опасаясь того, что католики попытаются воспрепятствовать преобразованиям на тех территориях, где распространялась Реформация, эти два князя заключили в феврале 1526 г. оборонительный союз в Готе. Поскольку подписанное ими соглашение было затем ратифицировано в Торгау, их объединение получило название «Торгауский союз». К нему в том же 1526 г. присоединились земельные князя Мекленбурга, Грубенхагена, Люнебурга, Мансфельда, Ангальта, а также город Магдебург. В союз с Саксонией вступил и Альбрехт Прусский — великий магистр Тевтонского Ордена, который по совету Лютера превратил духовный Орден в светское наследственное герцогство.

После образования названных выше объединений католических и евангелических территориальных владык возможность единого решения религиозного вопроса в масштабах всей Германии становилась совершенно нереальной. Необратимость конфессионального раскола Германии приобрела отчетливо различимые очертания.

До окончания Крестьянской войны земельные князья были не единственной и не главной силой, которая двигала вперед обновление христианства. В идейной борьбе 1519-1521 гг. решающую роль играла немецкая интеллигенция, в реформационном движении 1521-1524 гг. движущей силой были демократические слои города, в Крестьянской войне 1524-1525 гг. — крестьянство. После Первого шпейерского рейхстага религия стала использоваться территориальной светской властью как важный инструмент утверждавшегося в Германии регионального княжеского абсолютизма. Выбор тем или иным князем его религиозной ориентации в значительной мере определялся теми политическими преимуществами, которые он мог получить в своем соперничестве с другими территориальными правителями и во взаимоотношениях с имперскими властями. Верность католицизму сохранило подавляющее большинство немецких территориальных правителей. На Втором шпейерском рейхстаге (1529 г.) свою приверженность идеям Лютера признали лишь 19 из 400 имперских чинов [10, с. 340]. Но, несмотря на это, они представляли собой единственную влиятельную политическую силу, на которую мог опереться Лютер.

Евангелические земельные правители и магистраты свободных имперских городов увидели в решениях Первого шпейерского рейхстага

правовую основу для переориентации реформационного движения в институционные рамки и создания территориальной евангелической Церкви. Разумеется, для осуществления этой сложнейшей задачи территориальная светская власть нуждалась в помощи со стороны теологов-реформаторов и прежде всего — Лютера. А ему, уже сделавшему свой выбор в годы Крестьянской войны, после ее поражения, когда обескровленные евангелические общины не были в состоянии преодолеть катастрофический упадок религиозной жизни, не оставалось ничего иного, как сделать следующий шаг и приступить к модификации и в определенной мере систематизации своего учения, к созданию новой обрядности и новой евангелической организации.

### *Литература*

1. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 7.
2. Klüeting H. Das konfessionelle Zeitalter 1525–1648. — Stuttgart, 1989.
3. WA Br. — Bd. 10.
4. Klein T. Die Folgen des Bauernkrieges von 1525 // Hessische Jahrbuch für Landesgeschichte — 1975. — 25
5. TR. — Bd. 4. — Nr. 4002.
6. WA Br. — Bd. 3.
7. Müller G. Die römische Kurie und die Reformation 1523–1534. — Gütersloh, 1969.
8. Heussi K. Kompendium der Kirchengeschichte. — Tübingen, 1991.
9. Akten und Briefen zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen / Hrsg. von Felician Geß. — Leipzig, 1907. — Bd. 2.
10. Schmidt K. D. Grundriß der Kirchengeschichte. — Göttingen, 1990.

### **Резюме**

З 1526 р. розпочалася організація лютеранської земельної Церкви. Ці реформи здійснювали земельні князі, яких Лютер наділив правом збереження церковного порядку. Так Реформація завершила те, шлях до чого вже був прокладений у попередньому столітті: встановлення влади земельних князів над Церквою.

### **Zusammenfassung**

In den Jahren seit 1526 begann man mit der Organisation Lutherischer Landeskirchen. Diese Reformen wurden von den Landesherren unternommen, denen Luther die Pflicht zuschrieb, die Ordnung in der Kirche aufrechtzuerhalten. Damit vollendete die Reformation, was schon das vorhergehende Jahrhundert angebahnt hatte: die landesherrliche Kirchengewalt.

А. И. Ёлкин

### КОНЦЕПЦИИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В СРЕДЕ РОССИЙСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В ПОЛЬШЕ (20–30 гг. XX в.)

Российская эмиграция в Польше, являясь составной частью русского зарубежья, постоянно и внимательно следила за ситуацией в Советской России. Вопрос о свержении большевистского режима в СССР и создании на его развалинах новой свободной России находился в центре политических дискуссий российской «белой» эмиграции на всем протяжении ее существования, но особую остроту приобрел в 20–30-е годы, ибо совсем короткий промежуток отделял эмиграцию от закончившейся не в ее пользу гражданской войны 1917–1922 годов.

Данная проблема интересовала представителей эмиграции различной политической направленности\*.

В 70–80-е годы советские историки уделили много внимания доказательству «краха» идейно-политических реставраторских планов эмиграции\*\*. 90-е годы характеризуются повышенным интересом к различным сторонам жизни эмиграции, в том числе и к концепции российской государственности [7, с. 56–70].

Польские исследователи тоже обращали внимание на отдельные аспекты указанной проблемы [24].

Однако вопрос об отношении российской эмиграции в Польше к свержению советской власти и созданию новой государственности остается открытым.

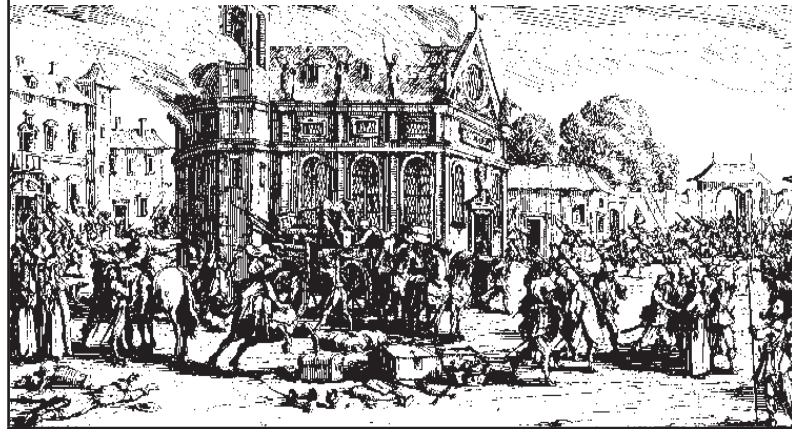
В 1918–1919 годах на территории Польши оказалось значительное количество россиян. Одни из них остались в Польше, другие отправились в соседние страны, а третьи, надеясь на успех «белой» борьбы, рассчитывали на быстрое возвращение на родину.

Созданный в 1918 г. Российский Комитет (РК) и эмиграция, объединившаяся вокруг газеты «Варшавская речь», развернули агитацию среди офицеров и солдат, находившихся в Польше к вступлению в офицерский отряд, сражавшийся на Восточном фронте [3, 1919; 20, 2].

Однако такие действия вызвали критику в сейме и на страницах прессы. Поэтому Ю. Пилсудский в марте 1919 г. издал приказ о ликвидации данного формирования [23, с. 55]. Но это решение не было выполнено,

\* Устрялов Н. В борьбе за Россию. Сб. статей. — Харбин. 1920; Милоков П. Н. Эмиграция на перепутье. — Париж, 1926; Савицкий П. Н. В борьбе за евразийство. — Прага, 1931; Львов В. Советская власть в борьбе за русскую государственность. — Берлин, 1922 и др.

\*\* Комин В. В. Крах российский контрреволюции за рубежом. — Калинин. 1977; Мухачев В. В. Идеино-политическое банкротство планов буржуазного реставраторства. — М., 1982. Шкаренков Л. Н. Агония белой эмиграции. — М., 1987 и др.



**НОВА ТА  
НОВІТНЯ ІСТОРІЯ**

а на основе расформированного соединения создали пинский добровольческий батальон. Состав данного батальона был пестрый (россияне, жители Полесья, поляки — служившие в российской армии).

В связи с успехами Деникина и продвижением его войск вглубь России, состав батальона открыто демонстрировал свое враждебное отношение к Польше, его солдаты срывали с фуражек орлов, единственное польское отличие, которое носили. Что же касается будущего территорий Украины и Белоруссии, занятых польскими войсками, то российские офицеры и солдаты считали, что после победы Деникина они должны быть возвращены России [25, с. 123]. В связи с этими событиями Ю. Пилсудский принял решение распустить отряд, а солдат и офицеров отправить к Деникину.

Особое влияние на позицию эмиграции в Польше в 1920–1921 годах оказывал Б. Савинков [10]. Деятельность последнего соответствовала федеративной концепции Ю. Пилсудского, которая предусматривала раздел русского государства на составные части и создание буферных государств, союзных Польше [14, с. 98]. В июне 1920 г. Б. Савинков создал Русский Политический Комитет (РПК), который сформировал две русские армии. Они после непродолжительной борьбы были интернированы на территории Польши. Разочаровавшись в интервенции и белом движении, основатель РПК разрабатывает свою концепцию борьбы с большевиками.

РПК не мог не обратить внимание на то, что бывшая Российская империя покрыта тайными обществами и «зелеными отрядами» — иными словами, что в Советской России наблюдается неорганизованное, необъединенное единой программой, но все нарастающее народное революционное движение, независимое от политических партий дореволюционного периода и не состоявшее ни в какой связи с эмиграцией. Поэтому в декабре 1920 года РПК поставил себе следующие задачи:

- 1) объединить «зеленых»-крестьян программой;
- 2) создать организационный центр «зеленой» борьбы.

С этой целью была восстановлена деятельность Народного Союза Защиты Родины и Свободы (НСЗРиС), созданного в 1918 году в Ярославле [4, ф. 5866, оп. 1, д. 121, лл. 6–7].

При РПК учредили Информбюро во главе которого встал Б. В. Савинков с братом В. В. Савинковым. Программа «НСЗРиС» была выработана Северо-западным областным комитетом союза в Гомельской и Смоленской губерниях и утверждена на съезде представителей тайных организаций и «зеленых» в июне 1921 года [4, ф. 5866, оп. 1, д. 121, лл. 6–7].

Основные ее положения сводились к следующему:

1. Непримиримая борьба с советской властью, враждебной народу и не дающей ему свободы выжить собственную волю к устройению жизни.
2. Борьба с большевиками силами русского народа, а не призывом к вооруженному вмешательству иностранцев.

3. Решительная борьба с царистами, мечтающими вернуть старые порядки, и с теми помещиками, которые хотят отобрать у крестьян землю.
4. Укрепление в собственность крестьян земли, перешедшей к ним во время революции, а также обращенной в советские хозяйства.
5. Установление демократического правового строя на началах народовластия.
6. Установление в России республики через Русское Учредительное собрание, избранное на основе всеобщего, равного, прямого и тайного избирательного права.
7. Признание государственной самостоятельности за всеми народами, входившими ранее в состав Российской империи и создавшими или создающими собственную государственность и тесный государственный и хозяйственный союз [17, 1921. 23. 2; 4, ф. 5866, оп. 1, д. 121, лл. 7–8].

Таким образом, «третья Россия» являлась крестьянской демократической республикой, ибо огромное большинство страны составляли крестьяне [15].

Практически деятельность НСЗРиС свелась к печатанию и распространению листовок, созданию тайных организаций и ведению партизанской войны. Однако надеждам на массовое крестьянское восстание в Советской России не суждено было сбыться. Сам Б. Савинков сделал такие неутешительные выводы из борьбы за «третью» Россию: «И я уже в судорогах, собственно говоря, пошел в это зеленое движение, которое выродилось в бог знает что, а после зеленого движения в подпольную работу, которая тоже никаких результатов не дала» [3, с. 73]. И тем не менее Б. Савинков продолжал деятельность по реализации идей, заложенных в программе «3-й России».

В апреле 1921 года между РПК и Донской Демократической Группой (ДДГ) было заключено соглашение о международно-правовом союзе объединении. РПК признавал государственную независимость области Войска Донского под управлением ее демократических учреждений равно как и суверенитет Учредительного собрания области Войска Донского, созданного на принципах всеобщего, равного, прямого и тайного голосования [4, ф. 5784, оп. 1, д. 35, л. 8].

Однако деятельность Б. Савинкова, направленная на реализацию его планов, которые он думал осуществить с помощью поляков, вызвали критику со стороны эмиграции. Большой резонанс вызвала статья эсера Н. Авксентьева «Patriotica» [1]. Автор опровергает тезис о том, что не с Россией воюет Польша, а с большевиками [1, с. 364]: «Больше того, — пишет Н. Авксентьев, — находились такие, которые считали возможным сочувствовать тому, чтобы русские отряды шли вместе с польским войском бить Россию. В этот момент считали за честь быть принятым Пилсудским, уверять его в дружбе, унижаться перед ним и читать «незреченное» на его челе и на его очах» [1, с. 367].

В связи с тем, что по требованию Советского правительства Б. Савинков и его ближайшее окружение осенью 1921 года покинули Польшу, деятельность его сторонников практически прекратилась.

Особенностью русской эмиграции в Польской республике являлось наличие в ее рядах большого количества военных, которые были сторонниками монархических идей. Польские власти, считая, что «единая и неделимая Россия» угрожает ее собственной государственности, пресекала любые попытки пропаганды монархистских взглядов.

В начале 1922 года польские органы обнаружили «монархический заговор» среди интернированных бывших частей 3-й Русской армии. 57 офицеров предстали перед судом, но были оправданы. Поляки использовали эти события для высылки нескольких десятков эмигрантов из страны [17, 1922. 23. 3].

На ситуацию в среде российской эмиграции в Польше оказывали влияние настроения, которые охватывали широкие слои эмигрантов в целом. Во время перехода к НЭПу усилились надежды на возможность перерождения Советской власти и сотрудничества с нею [19; 18].

Естественно, что сменовеховские идеи и настроения нашли свой отклик и в рядах российской эмиграции в Польше. Однако в связи с ситуацией в стране, а главным образом из-за состава эмиграции сменовеховские взгляды не получили в Польше широкого распространения. Они затронули в основном молодежь, в частности, Союз Русских Студентов (СРС). Эта организация входила в состав Объединения русских эмигрантских студенческих организаций (ОРЭСО). В рядах этого объединения усилились в 1921–1922 годах сменовеховские настроения. Бывший председатель центрального исполнительного органа ОРЭСО П. Влезков обратился в ноябре 1922 года с открытым письмом ко всему русскому студенчеству, в котором заявил об окончательном разрыве с идеологией русской эмиграции — и как части ее — русского студенчества.

Он писал в своем обращении: «К массе рядового студенчества я и обращаюсь с моими словами. Физические страдания и нравственные муки, безнадежность вашего будущего, русские студенты в эмиграции, должны подсказать вам необходимость самой срочной и осознанной продуманности того, что есть, что ждет вас впереди, и все ли ваши надежды должны быть основаны на воле иностранного благодетеля-кормильца, урывающего обглоданные кости от своего стола тем, кто в свое время пролил реки крови за чужое благоденствие, а ныне полурабом скитается по миру... А Россия нынешняя, не когда-нибудь, а уже ныне возрождающаяся на пепле пожара беспремерной гражданской борьбы, — эта Россия имеет в себе ценности, возможности, дающие простор вашей готовности служить русскому крестьянину и рабочему» [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 31].

Вопрос о письме П. Влезкова вызвал резонанс в молодежной эмигрантской среде и, в частности, в Польше. 26 ноября 1922 года состоялось общее собрание СРС, где обсуждалось это письмо. Среди присутствовавших 27

проголосовали «за», 24 — «против» и 7 воздержались, таким образом было принято решение не оглашать письмо П. Влезкова. Это мотивировалось необходимостью выработки резолюции и выяснении идеологической платформы, на которой стоит СРС в Польше [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 30].

На следующий день появилось обращение 11 членов СРС к правлению созвать в начале декабря общее собрание: ввиду серьезного положения, сложившегося в Праге (2 съезд ОРЭСО) и могущего гибельно отразиться на союзе студентов в Польше [4, ф. 5 846, оп. 1, д. 2, л. 33].

В декабре 1922 года состоялось общее собрание членов Союза Русских Студентов с повесткой дня — идеологическая платформа организации. Общее собрание заявило, что никаких наказов для выявления политического кредо союза не давало, а поэтому делегаты СРС Федоров, Шарапов, Милов и Флоринский, примкнувшие к так называемому «демократическому» блоку, отнюдь не имели оснований на выражение подлинных политических убеждений и настроений студентов в Польше.

Общее собрание СРС подтвердило, что идеология русского студенчества, предложенная и принятая большинством съезда, отвечает мыслям и чувствам русского студенчества в Польше. Присутствовавшие выразили протест против действий демократического блока, выразившихся в демонстративном включении в его программу пункта, предусматривавшего будущее устройство России, благодаря которому произошел раскол, нанесший непоправимый вред Союзу и всему эмигрантскому студенчеству, подорвавший престиж последнего за границей [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 37].

Принятая резолюция подтвердила, что СРС в Польше является организацией аполитичной, которая, однако, не препятствует отдельным своим членам на свою ответственность входить в те или иные политические образования. При этом Союз должен преследовать лишь академические цели, оставаться единым и пресекать все попытки его политизации [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, лл. 37, 41–42]. Данная резолюция свидетельствует о наличии у большинства членов Союза, прикрывающихся лозунгом аполитичности, определенной политической идеологии.

Студенты, голосовавшие против резолюции, решили объединиться и выступить со следующим заявлением: «Русская эмиграция в настоящее время переживает период пересмотра своих прежних общественно-политических верований и выработки новых, и студенчество как часть целого не может стоять вне этого процесса. Демократическая группа заявила, что в ее состав входят лишь те из студентов-эмигрантов, которые разделяют следующие положения: установление в России правового строя возможно лишь путем полного и свободного выявления воли всего народа в деле создания новых форм государственной общественной жизни, обеспечивающих осуществление принципов народовластия и гарантий личной свободы» [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 43].

Однако общее собрание, состоявшееся 6 января 1923 года, отклонило предложение оппозиции и вновь подтвердило свое решение о недопус-

тимости введения политики в Союз, выразив свое глубокое возмущение лицами, желающими разрушить Союз во чтобы то ни стало [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 44]. Таким образом, СРС, заявляя о своей аполитичности, фактически занимал определенную позицию (монархическую) и всячески пытался покончить с оппозицией в своих рядах.

Несмотря на то, что большинство членов Союза выступали за нейтралитет организации, его правление проводило курс на сотрудничество с Российским Комитетом (РК) — организацией монархического толка [4, ф. 5846, оп. 1, д. 14, лл. 23–24].

В тоже время следует отметить, что в Польше находился один из самых ярких и последовательных критиков сменовеховства писатель М. Арцыбашев, который стал главным критиком Е. Д. Кусковой, заявившей со страниц «Последних новостей» о возможности эволюции большевиков и возвращении [2]. Арцыбашев в связи с этим писал: «Каковы бы ни были пути России, как бы ни эволюционировали большевики, разве можно смыть кровь? И если Россия не может быть спасена иным путем, как через примирение с большевиками, то и не заслуживает она спасения, пусть гибнет этот духовно растленный народ и да будет это место пусто» [17, 1923. 26. 9].

В апреле 1924 года в газете «За свободу» было помещено заявление М. Арцыбашева, Д. Философова, А. Дикгоф-Деренталя, В. Португалова, Б. Савинкова, в котором утверждалось, что никакая эволюция большевиков немислима и что свержение их возможно только революционным путем [17, 1924. 23. 4].

Новый «всплеск» общественной жизни среди эмиграции в Польше начался в 1925 году, когда развернулась подготовка к созыву Зарубежного съезда, который должен был объединить усилия эмиграции в борьбе против Советской власти. Обострилась борьба между претендентами на престол Кириллом Владимировичем (двоюродным братом Николая II) и его двоюродным дядей великим князем Николаем Николаевичем.

Первым инициативу проявил Российский Комитет (РК). Во время перевыборов правления этого объединения на общем собрании эмигрантов в начале 1925 года выступил председатель РК В. Н. Семенов и заявил, используя имя Николая Николаевича: «Кто за него, тот пусть голосует за нас». Выступление РК послужило для русской эмиграции в стране важным сигналом — оно создало прецедент и дало возможность политической дифференциации этой организации.

Демократическая часть эмиграции приступила к своему организационному оформлению, ибо выступление Семенова дало этому возможность. В Варшаве возникла «Русская Демократическая Группа» (РДГ) во главе с П. Э. Бутенко. Ее первое публичное выступление состоялось 4 июня 1925 года. Позиция РДГ была определена как демократическая, не приемлющая ни монархической реставрации, ни диктатуры, ведущей к этой реставрации. Привлечение народных масс к политической само-

деятельности отнимет у монархистов шансы к осуществлению их мечтаний и делает гораздо более осуществимым устройство будущей России как правового демократического государства [17, 1925. 6. 6].

Выборы на Зарубежный съезд, как оказалось, в Польше были проведены с большим опозданием. На выборы появились жалобы в печати. Так, в газете «За свободу» был помещен протест Арцыбашева против характера выборов (в Варшаве) от Польши: «...явился В. Н. Семенов, и собрание превратилось в частное начинание определенных политических групп, утратив значение общеэмигрантского дела».

Всего в выборах участвовала четверть процента эмигрантов. П. М. Миллюков считал, что эмигрантов в Польше было около 80 тыс. чел. [11, с. 38].

Ничем не отличаясь от десятка других, принятых в Сербии, Болгарии и Франции, обращений, резолюция варшавского собрания внесла, однако, новую нотку: «Памятуя слова великого князя Н. Н. о том, что свержение советской власти будет проведено внутри России, русская эмиграция в Польше считает необходимым уничтожить средостение между эмиграцией и внутренними национальными силами страны...» [17, 1926. 2. 4]

Однако из-за разногласий, возникших между участниками съезда, состоявшегося в апреле 1926 года, объединить их не удалось, как не удалось выработать единой программы борьбы против Советской России. Обсудив итоги съезда, Демократическая группа приняла специальное заявление, в котором констатировала: «Ныне, когда съезд закончился совершенно безрезультатно, показав всем воочию неправильность избранного его инициаторами пути, Демократическая Группа считает своим долгом в Польше призвать всех тех, кто искренне любит Родину и ждет восстановления ее, а не своих привилегий и имущества, вдуматься в происшедшее и понять бесплодность стараний вернуть Россию к прошлому, осужденному Россией» [17, 1926. 28. 4].

Однако правая часть российской эмиграции в стране иначе оценивала значение съезда. На состоявшейся в декабре 1926 года встрече в Русском доме С. Л. Войцеховский и Н. Г. Буланов заявили, что эмиграция не должна оставаться безучастной к происходящим в России процессам и должна работать над политической консолидацией своих рядов на основе монархической и национально-государственной идеи [20, 1926. 22. 12].

Выступавшие осудили демократическую эмиграцию, выступавшую против национализма и интервенционных проектов сторонников Зарубежного съезда, но ничего не дающую взамен [20, 1926. 22. 12].

После съезда делались попытки не только объединить силы эмиграции, но и продолжить в разных формах борьбу против Советской власти. Значительное место в комплексе идейно-политических доктрин белой эмиграции занимала теория «политического активизма», популярная в конце 20–начале 30-х годов. Она делала ставку на организацию индивидуального террора против лидеров компартии и ее руководящих структур.



7 июня 1927 года было совершено покушение на полпреда СССР в Варшаве П. Л. Войкова. Покушавшимся оказался Б. С. Каверда. После ареста он заявил, что является противником большевиков и считает их разрушителями своей родины. Следующий террористический акт осуществил эмигрант Ю. Л. Войцеховский, который 4 мая 1928 года совершил покушение на торгового представителя СССР в Польше А. С. Лизарова [6, с. 757].

Но эти террористические акты не принесли желаемого результата и не вызвали политической активности масс. Польские власти провели аресты среди эмигрантов и некоторых из них выслали из страны.

В начале 30-х годов началось улучшение советско-польских отношений, поэтому представители польских властей старались пресекать любые попытки проявления антисоветской деятельности. Так, проведение «дней непримиримости» было запрещено [12, 1933. 14. 9].

Следовательно, оказавшись на территории Польши, российские эмигранты в 1918 г.–20-х годах рассматривали ее как плацдарм для вооруженной борьбы с большевиками. Наибольшую активность проявлял Б. Савинков, который, убедившись в бесперспективности попыток свергнуть с помощью оружия Советскую власть, выдвинул концепцию «З-й», демократической, крестьянской России. Однако реализовать эту идею из-за отсутствия массовой поддержки со стороны крестьян не удалось.

Особенностью российской эмиграции в Польше являлось наличие в ее рядах большого количества бывших военных. Поэтому большинство эмигрантов, несмотря на то, что находилось в Польской республике, придерживалось монархических взглядов.

В развернувшихся в 20-е годы дискуссиях между представителями демократического, республиканского крыла эмиграции по проблемам борьбы с большевиками и будущим государственным устройством России в Польше доминировали носители монархических взглядов, реализация которых угрожала независимости Польской Республики.

Острые споры среди эмигрантов вызвала теория «активизма», т. е. активная борьба с большевиками любыми средствами и с любыми союзниками. На территории Польши эмигранты в конце 20-х годов совершили несколько террористических актов. Но «всплеска» эмигрантской активности они не вызвали. Таким образом, глубокие идейно-политические противоречия в среде российских эмигрантов в Польше, выразившиеся в различных теориях о будущей России, а также в вопросе о методах и союзниках в борьбе с советской властью, не дали эмигрантам возможности создать единый антибольшевистский фронт.

### *Литература*

1. Авксентьев Н. Patriotica. Литература русского Зарубежья. Т. 1, кн. 1. — М., 1990.

2. Арцыбашев М. Записки писателя. — Вып. 1. — Варшава, 1925.
3. Варшавская речь. (Варшава).
4. Государственный архив российской федерации (ГАРФ).
5. Дело Бориса Савинкова. — М., б. г.
6. Документы внешней политики СССР. Т. 12. — М., 1967.
7. Ершов В. Ф. Белоэмигрантские концепции восстановления российской государственности // Кентавр. — 1995. — № 4.
8. Комин В. В. Крах российской контрреволюции за рубежом. — Калинин, 1977.
9. Львов В. Советская власть в борьбе за русскую государственность. — Берлин, 1922.
10. Матвеев Г. Жертва польского «руссофобства» // Родина. — 1994. — № 12.
11. Милоков П. Н. Эмиграция на перепутье. — Париж, 1926.
12. Молва. (Варшава).
13. «Мстителю». // Родина. — 1992. — № 4.
14. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты. — М., 1990.
15. На пути к «третьей» России. — Варшава, 1920.
16. Савицкий П. Н. В борьбе за евразийство. — Прага, 1931.
17. Свобода. (За свободу). (Варшава).
18. Степун Ф. Мысли о России // Современные записки. — Париж, 1926. — Т. 28.
19. Пешехонов А. В. Почему я не эмигрировал? — Берлин, 1926.
20. Руль. (Берлин).
21. Устрялов Н. В борьбе за Россию. Сб. статей. — Харбин, 1920.
22. Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции. — М., 1987.
23. Karpus Z. Jency i internowani rosyjscy i ukrajscy w Polsce w latach 1918–1924. — Torun, 1991.
24. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1977.
23. Juzwenko A. Polska a «biala» Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.). — Warszawa, 1973.

### **Резюме**

В статті розглянуто ідейну боротьбу російської еміграції у Польщі в 20–30 рр. ХХ ст. щодо шляхів знищення радянської влади та створення нової Росії. Наведено основні монархістські та республіканські концепції відновлення російської державності.

### **Summary**

The article deals with the ideological struggle of Russian emigration in Poland in the twenties-thirties of the XX century about the ways of overthrowing Soviet power and forming new Russia.

The main monarchic and republican concepts of restricting Russian state system are shown in the article.

*О. О. Чувпило*

### **КОНСТИТУЦІЙНІ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ (20–30-ті роки ХХ ст.)**

Визвольний рух народів Індостану проти англійського панування очолював Індійський національний конгрес (ІНК), що виник у 1885 р. У колоніальний період (до 1947 р.) він був найбільшою і найвпливовішою політичною організацією Британської Індії і являв собою скоріше не партію, а широкий фронт різних антиімперських сил, що тимчасово об'єдналися навколо величній ідеї національної незалежності. З 1919 і до 1947 років у Конгресі домінував М. К. Ганді, який категорично заперечував насилля у будь-якій формі, відстоюючи виключно мирні, конституційні форми боротьби. Не випадково, що у 20–30-ті роки конгресистське керівництво конституційним питанням надавало надзвичайного значення.

Однак у радянській історіографії та сходовознавчій науці незалежних країн СНД вони не знайшли достатнього висвітлення, хоча їх в тій чи іншій мірі торкалися історики й правознавці в дослідженнях, присвячених конституційному розвитку незалежної Індії та становленню її політичної системи [1].

Дана стаття має за мету дещо заповнити цю прогалину, звернувши увагу на ставлення ІНК до конституційної політики щодо Індії британських правлячих кіл та на його власну законотворчу й законодавчу діяльність.

Слід зазначити, що з самого початку свого існування ІНК, знаходячись у лояльній опозиції до британської влади в Індії, майже всі надії покладав на проведення нею конституційних реформ, внаслідок яких англійці поступово передали би управління країною до рук індійців. Тому в перші два десятиліття діяльність конгресистської організації, куди входили елітарні прошарки індійського суспільства, полягала в тому, що її лідери на щорічних сесіях приймали резолюції, в яких схвально оцінювалися колоніальні порядки і лише висувалися нерішучі вимоги їх реформування. Вони також зверталися з петиціями до властей, прохаючи проведення поміркованих реформ, спрямованих на захист і розвиток національної промисловості та розширення складу легіслатур з метою створення там виборної більшості із індійців. Тільки одиниці вимагали тоді надання Індії самоврядування [детально див.: 2].

Але з часом опозиційність конгресистів зростала, оскільки навіть найпоміркованіші їхні вимоги колонізатори залишали без уваги. Під час піднесення визвольного руху у 1905–1908 рр., викликаного поділом Бенгалу віце-королем Індії Дж. Керзоном, частина членів ІНК уже прийняла активну участь у масових антианглійських виступах. Конгрес розколовся на поміркованих, котрі не бажали долучатися до масового руху, та

екстремістів на чолі з Н. Г. Тілаком, які наполягали на цьому, висунувши гасло боротьби за сварадж (самоврядування) [детально див.: 3].

Намагаючись ізолювати конгресистів від народу, міністр у справах Індії Д. Морлі та віце-король М. Мінто, що заступив вкрай непопулярного Керзона, дійшли згоди про надання їм поступок у вигляді незначної зміни системи управління Індією. Так у 1909 р. з'явилися реформи Морлі-Мінто, на які великі надії покладали помірковані на чолі з Г. К. Гокхале, сподіваючись на конституційну передачу їм влади. Однак, ознайомившись зі змістом Акту про реформи, помірковані, як і вся індійська громадськість, не могли приховати свого розчарування та невдоволення. Адже мова йшла не про передачу влади до рук індійців, а лише про деяке збільшення їхнього представництва в легіслатурах.

Зокрема в імперській та провінційних радах була збільшена кількість членів, що не були посадовими особами, більша частина яких не призначалася, а обиралася шляхом непрямих виборів. Членам рад дозволялося робити запити та обговорювати бюджет. До рад при міністрі у справах Індії та віце-королеві долучалося ще по одному члену із індійців. Якщо зважити на те, що легіслатури тільки називалися законодавчими органами, а в дійсності були законодорадчими, оскільки на всі їх рішення віце-король мав право «вето», то реформи Морлі-Мінто не призвели до якихось кардинальних змін у політиці колонізаторів [детально див.: 4]. Вони тільки посилили невдоволення у стані екстремістів, лідер яких Б. Г. Тілак під час першої світової війни разом з А. Безант очолив рух за надання Індії самоврядування, що отримав назву «рух за гомруль» [про нього див.: 5]. Він досяг такого розмаху, що власті змушені були 20 серпня 1917 р. зробити декларацію про необхідність поступового створення відповідального уряду в Індії. Після цього міністр у справах Індії Е. Монтегю та віце-король Ф. Челмсфорд підготували проект найголовніших заходів, які треба було провести в цьому напрямку, і доповідь Монтегю-Челмсфорда [6] склала основу прийнятого у 1919 р. нового Акту (Закону) про управління Індією, який, на думку професора Саугарського університету М. П. Шарми, відкрив новий розділ в історії конституційного розвитку Індії. Адже до цього індійці брали участь у законодавстві й управлінні, але не мали реальної влади. Після 1919 р. їм, хоча й незначною мірою, починається передача влади [7, с. 32]. Зазначимо, що до самоврядування було ще дуже далеко.

Згідно з Законом 1919 р., на основі якого було проведено реформи Монтегю-Челмсфорда [8], законодавча влада в Британській Індії здійснювалася генерал-губернатором (віце-королем) і законодавчим двопалатним органом: Державною радою та Законодавчими зборами. В провінціях передбачалося створення однопалатних легіслатур, частина членів котрих призначалася губернатором провінції, а частина — обиралася. Діяльність створених легіслатур зводилася нанівець правом віце-короля, який підкорявся тільки англійському парламенту, та губернаторів

провінцій накладати «вето» на будь-які їхні рішення. В чому ж тоді полягала передача влади індійцям у незначній мірі? По-перше, більшість членів легіслатур тепер обиралася; по-друге, в провінціях вводилася так звана «діархія», згідно з якою місцеві адміністрації поділялися на дві категорії: а) зарезервовані департаменти, що знаходилися під контролем губернатора і несли відповідальність тільки перед англійським парламентом; б) «передані» департаменти, контроль над якими здійснювали міністри із індійців, а відповідальність вони несли перед легіслатурою провінції; по-третє, в економічній галузі індійці вперше отримали деякий контроль над фінансовою політикою власної країни, здійснюваний законодавчими органами; зокрема, могли визначати річний бюджет.

Отже, англійські правлячі кола, зберігши незмінним колоніальний статус Індії, змушені були піти на незначні поступки міцніючим силам національного визволення. Тому в оцінці реформ Монтегіо-Челмсфорда з боку конгресистів виявилася двоїстість: вони засуджували реформи взагалі, але намагалися використати деякі права, надані ними індійцям в легіслатурах. Уже на сесії в Амрітсарі (1919 р.) думки конгресистів щодо реформ розділилися. Помірковані делегати наполягали на використанні прав, наданих реформами, і пропонували їх частково схвалити. Радикальні члени ІНК вимагали засудження реформ сесією і прийняття нею резолюції про необхідність введення в Індії відповідального уряду на основі принципів самоврядування. Більшістю голосів була прийнята резолюція, що засуджувала реформи [9, с. 424], а ІНК після цього розгорнув очолюваний М. К. Ганді масовий ненасильницький рух неспівробітництва, метою якого було досягнення свараджу [про нього див.: 10]. Та у лютому 1922 р. М. К. Ганді припинив його, боячись переростання кампанії неспівробітництва у криваву революцію. Прийнята з цього приводу керівництвом ІНК Бардольйська резолюція, розроблена М. К. Ганді, рекомендувала конгресистам відмовитися від активної боротьби з владою до тих пір, поки народні маси повністю не засвоять принцип ненасилля. Натомість їм пропонувалося зайнятися мирною діяльністю, в першу чергу прядінням та ткацтвом, втілюючи в життя так звану конструктивну програму М. К. Ганді [11, с. 1019–1024].

Перспектива заміни політичної діяльності прядінням та ткацтвом (навіть на деякий час) зовсім не влаштувала багатьох конгресистів, які в березні 1923 р. утворили всередині ІНК свараджистську партію, програма якої передбачала досягнення Індією свараджу на основі поєднання масового руху з активною парламентською діяльністю [12, с. 2–5].

Перемігши на виборах у 1924 р., свараджисти, очолювані Ч. Р. Дасом і М. Неру, як представники Конгресу доклали чимало зусиль для того, щоб перетворити легіслатури у «конституційне знаряддя досягнення свараджу», але, як заявив їх лідер М. Неру, «не домоглися нічого, крім приниження» [13] і змушені були у 1926 р. залишити їх напризволяще [14, с. 49–51], повернувшись туди тільки у 1937 р.

Розчарувавшись у парламентській діяльності в умовах колоніального устрою, конгресисти звернулися до законотворчості, надаючи великого значення розробці індійцями власної конституції як важливого кроку на шляху до самоврядування. Це відповідальне завдання партія доручила М. Неру, одному з провідних юристів Індії. Добре вивчивши всі існуючі конституції, М. Неру намагався в індійському основному законі втілити все найкраще, що виробило людство на ниві конституційного творення, не забуваючи про специфіку розвитку Індії та її традиції. При цьому особлива увага приділялася розробці відповідних статей про права людини, які на Сході традиційно ігнорувалися. Тому Декларації прав М. Неру відвів майже третину конституції. 14 серпня 1928 р. її надрукували у вигляді брошури, а 15 серпня провідні індійські газети ознайомили громадськість з конгресистською конституцією [15].

Британська преса теж надала їй великої уваги, як і особі М. Неру, виділяючи його як визначного політичного діяча Індії ліберального складу мислення, вихованого на цінностях вікторіанської Англії [16].

Конституція М. Неру складалася із трьох частин: перша присвячувалася майбутньому статусові Індії, друга — основним правам індійських громадян, третя — міжобщинним стосункам. Стосовно майбутнього статусу Індії говорилося, що хоча серед конгресистів наявні прихильники незалежності, все ж мінімальною вимогою всіх національних лідерів є статус домініону, тому для досягнення згоди між ними метою визвольного руху проголошувався саме він. Конституція передбачала створення індійської федерації, що складалася б із провінцій та князівств. Законодавча влада мала належати виборному парламенту із двох палат: сенату й палати представників. Залишалися повноваження генерал-губернатора, призначеного англійським королем, який мав право розпустити парламент і не скликати його протягом шести місяців до виборів нового. Уряд підпорядковувався парламенту і ніс перед ним колективну відповідальність. Провінції, створені на основі мовної спільності населення, користувалися правом самоврядування. За англійцями зберігалися лише права в галузі зовнішньої політики та оборони. Проголошувалася рівність усіх громадян Індії перед законом і право на свободи. Підкреслювалося, що визнається право власності, і проголошувалося, що ніхто не може бути позбавлений волі й майна інакше як на основі закону. Заборонялась релігійна та кастова дискримінація.

Для свого часу це був один із найпрогресивніших конституційних документів, що будь-коли розроблялися в країнах Сходу. Невипадково, що конституція М. Неру у грудні 1928 р. спочатку була ухвалена провідними політичними партіями Індії на їх конференції у Калькутті, а потім конгресистами на черговій сесії ІНК, яка обрала М. Неру президентом (головою) партії [17]. Причому конгресисти пред'явили колонізаторам ультиматум: якщо англійський уряд протягом року не прийме конституцію М. Неру, давши згоду на статус домініону, то вони почнуть

боротьбу за повну незалежність [18, с. 329]. Рік відстрочки минув, а в політиці Лондона нічого не змінилося, тому сесія ІНК у Лахорі (грудень 1929 р.) прийняла рішення про початок боротьби за повну незалежність (19) і в 1930–1934 рр. конгресисти організували під керівництвом М. К. Ганді дві масові ненасильницькі кампанії громадянської непокорі для її досягнення, які, проте, закінчилися невдачею: Індія залишилася британською колонією [20].

Однак ці акції мали велике значення для подальшого розвитку індійського визвольного руху, тому що в цей час ІНК остаточно визначив свій політичний і соціально-економічний ідеал. Відбулося це на сесії в Карачі (березень 1931 р.), де була ухвалена запропонована Дж. Неру (сином М. Неру) «Резолюція про основні права й економічну програму», яка суттєво доповнювала конституцію М. Неру і розвивала деякі її положення в нових умовах [21, с. 3–10]. У вступі до неї вказувалося на необхідність чіткого викладу для мас найважливіших принципів, покладених в основу позиції ІНК щодо конституційного питання після завоювання незалежності, перелічувалися основні положення майбутньої конституції суверенної Індійської держави, котру передбачалося розробити й схвалити після того, як англійці залишать країну. Вона мала складатися з двох розділів: 1) основні права й обов'язки; 2) праця.

У першому розділі говорилося про важливість надання громадянам Індії права на свободу слова, думки, зібрань, об'єднань, релігії, встановлення рівності їх перед законом, незалежно від кастової належності, віросповідання й статі, наголошувалося на тому, що ніхто не може бути позбавлений свободи, житла, власності, підданий арешту чи конфіскації майна інакше як у порядку, встановленому законом, що держава має дотримуватися нейтралітету стосовно всіх релігій, ввести загальне виборче право, покінчити з експлуатацією мас тощо.

У другому розділі викладалися основні напрямки соціально-економічної політики Індії після ліквідації колоніального режиму. Грунтуючись на принципах справедливості, держава мала забезпечувати задовільний рівень життя населення. Цього, на думку укладача резолюції, можна було досягти таким чином: держава повинна охороняти інтереси промислових робітників, прийнявши справедливе трудове законодавство і призначаючи заробітну плату, яка повністю задовольняла б робітників, ввести регламентований робочий день, забезпечити задовільні умови праці, охорону праці жінок, не допускати на роботу дітей шкільного віку, надати селянам і робітникам право на створення профспілок для захисту їх інтересів, провести реформу системи землеволодіння, переглянувши земельну ренту, суттєво знизити податки у сільській місцевості з метою покращення становища дрібних селянських господарств, значно скоротити витрати на апарат управління і утримання чиновників усіх рангів, встановивши для них максимально можливу платню у 500 рупій на місяць, відмінити соляні податки, ввести державний протекціонізм для захисту

національної промисловості, заборонити виробництво та вживання спиртних напоїв і наркотиків, ввести державне регулювання фінансів і торгівлі, передати у власність держави чи під її контроль ключові галузі промисловості, природні ресурси, водні шляхи, транспорт, готувати військові кадри з метою створення національної армії.

У відповідь на резолюцію, прийняту в Карачі, колоніальні власті, які ще восени 1927 р. призначили комісію під головуванням Саймона для вивчення можливостей перегляду реформ Монтегю-Челмсфорда, спочатку опублікували «Общинне рішення», «Білу книгу» та Доповідь об'єднаного парламентського комітету, що містили основні положення нового Акту про управління Індією [22], а в серпні 1935 р. обидві палати англійського парламенту схвалили його, проігнорувавши позицію ІНК і інших індійських партій, котрі висловилися в Центральних законодавчих зборах проти нього як документу, що зовсім не враховував їхні конституційні прагнення.

Акт (Закон) 1935 р., що став конституцією, складався із «Вступу» і двох частин — «Всеіндійської федерації» (або «Федеральної схеми») та «Провінційної автономії» [повний текст його див.: 23]. У «Вступі» встановлювалися принципи взаємовідносин метрополії з її головною колонією, підкреслювалося, що Індія залишається підлеглою англійського короля. У відповідності з «Федеральною схемою» замість Британської Індії та численних князівств утворювалася нова державна одиниця, що складалася із колишніх провінцій, об'єднаних у федерацію, і називалася Індійською федерацією. Про надання Індії самоврядування, про що мріяло декілька поколінь індійських патріотів, мова не йшла, тому що федерація створювалася «під правлінням англійської корони». Законодавчу владу в ній очолював англійський генерал-губернатор. Фактично він на свій розсуд вирішував усі питання: міг припинити дію конституції, розпустити й скликати законодавчі збори, призначати раду міністрів, видавати закони, надзвичайні укази тощо. Відповідальність він ніс перед британським парламентом і тільки частково перед нейтральною індійською легіслатурою. При такому весільному генерал-губернаторові (не випадково названому віце-королем) Центральні законодавчі збори нічого не вирішували, залишаючись законодорадчим органом.

Друга частина конституції 1935 р. визначала організацію влади в провінціях. Як і центр, провінції перебували під правлінням губернаторів, які зосереджували в них всю повноту влади, особисто вирішуючи основні питання місцевого життя. Проте в провінціях ліквідовувалася система діархії і вирішення всіх питань формально передавалося міністрам, відповідальними перед провінційними законодавчими органами. Фактично ж губернатори мали особливі повноваження перебирати владу до своїх рук повністю або частково, коли вважали необхідним.

У цілому Закон 1935 р., незважаючи на окремі поступки щодо подальшого долучення індійців до влади, зберіг у недоторканості колони-

альний статус країни. Тому й не дивно, що він викликав розчарування і був підданий різкій критиці конгресистами, які влучно називали його «рабською конституцією» (вперше так висловився М. К. Ганді). Однак, засуджуючи «Федеральну схему», вони намагалися використати поступки, надані провінційним радам міністрів у «Провінційній автономії». В партії навіть висувалася утопічна ідея встановлення конгресистського самоврядування в провінціях, утворивши там уряди із членів ІНК. Про особливі повноваження губернаторів якимось забувалося. В результаті Конгрес прийняв участь, у виборах до провінційних легіслатур (лютий 1937 р.), здобув найбільшу підтримку виборців у 7-ми провінціях із 11-ти й сформував там свої уряди. У решті провінцій конгресисти увійшли до складу коаліційних урядів (Бенгал, Пенджаб, Сінд і Ассам) [детально див.: 24], сподіваючись встановити провінційну автономію.

У своїй діяльності члени провінційних легіслатур та конгресистські уряди мали керуватися розробленою Дж. Неру при сприянні М. К. Ганді програмою із 14-ти пунктів, яка називалася «Національна вимога» [25]. У ній до представників ІНК в урядових установах висувалася вимога не співробітничати з властями, а боротися з ними, беручи до уваги, що конституція 1935 р. сприяла зміцненню колоніального устрою в Індії. Мета партії, підкреслювалося в програмі, як і раніше, полягає в завоюванні повної національної незалежності й створенні на місці найбільшої британської колонії суверенної індійської демократичної держави, в якій вся повнота влади має належати народу. Тому перед конгресистами — членами провінційних легіслатур і рад міністрів висувалися такі першочергові завдання: домагатися повної відміни «рабської конституції», активно протидіяти введенню «Федеральної схеми» і негайно висувати категоричну вимогу про скликання Установчих зборів, обраних усім дорослим населенням країни, які розроблять і приймуть конституцію незалежної Індії, боротися за зменшення ренти й податків, а також лихварської заборгованості в місті й на селі, відміну драконівських репресивних законів, повне звільнення політичних в'язнів — учасників визвольного руху, сприяти захисту національної промисловості й торгівлі, домагатися підвищення заробітної плати трудящим, введення 8 годинного робочого дня та інших заходів, які покращали би становище найбідніших верств населення, вимагати надання населенню Індії демократичних прав і свобод тощо.

Однак, незважаючи на титанічні зусилля керівництва Конгресу, очолюваного в 1936–1938 рр. видатними діячами Індійського визвольного руху Дж. Неру і С. Ч. Босом, виконати цю програму в умовах колоніального статусу було практично неможливо. До того ж деякі конгресистські уряди або окремі міністри стали співробітничати з властями, ухиляючись від виконання «Національної вимоги» та інших директив партії. Хоча, за словами Дж. Неру, конгресистські уряди все ж таки здійснили велику роботу, вони не змогли розв'язати основних

проблем Індії, тому що для цього «потрібні були глибші й ґрунтовніші зміни та ліквідація імперіалістичної системи, яка перебувала на боці привілейованих груп» [26, с. 632]. Розв'язати їх можна було тільки за умови досягнення Індією політичної незалежності. Тому ІНК напередодні другої світової війни зайнявся розробкою плану економічного розвитку незалежної Індії, створивши у жовтні 1938 р. Національний комітет з планування на чолі з Дж. Неру. Цей план, розроблений у 1938–1940 рр., передбачав створення національного уряду, який мав провести такі соціально-економічні перетворення: встановити державну власність на провідні галузі промисловості, провести індустріалізацію, націоналізацію землі, ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння, розвивати кооперацію на селі, поліпшити життя народу, ліквідувати неписьменність, злидні, голод та інші наслідки британського панування в Індії [27, с. 261–266]. Та друга світова війна, під час якої майже все керівництво Конгресу, очоливши рух за незалежність і проти участі Індії у війні, опинилося за ґратами, перервала розробку подальших планів утворення та розвитку суверенної індійської держави.

Таким чином, період 20–30-х років ХХ ст. став важливим етапом у формуванні конституційної політики ІНК. Конгресисти в цей час не тільки активно протидіяли конституційним маневрам британських правлячих кіл, спрямованим на зміцнення колоніального устрою в Індії, а й займалися власною законотворчою та законодавчою діяльністю, аналіз якої дає підстави твердити, що ідеалом партії було створення в незалежній Індії демократичного суспільства, яке базувалося би на засадах права, рівності всіх громадян перед законом, наданні їм широких демократичних прав і свобод, соціальної справедливості та загальнолюдських цінностях. Все це знайшло своє втілення в конституції Індійської Республіки 1950 р., півстолітній ювілей якої в січні 2000 р. урочисто відзначив індійський народ.

### *Література*

1. Володин А. Г. Индия: становление институтов буржуазной демократии. — М., 1989; Криворучко О. В. Акт про незалежність Індії 1947 року (Історико-правовий аспект). — Канд. дисерт. — Х., 1997; Поліха І. З. Основні особливості і результати розвитку багатопартійної політичної системи в Індії (1947–1997 рр.). Канд. дисерт. — К., 1997.
2. Majumdar B. B., Mazumdar B. P. Congress and Congressmen in the pre-Gandhian Era. 1885–1917. — Calcutta, 1967.
3. Argov D. Moderates and extremists in the Indian nationalist movement 1885–1920. — London, 1967.
4. Majumdar R. C. History of the freedom movement in India. — Calcutta, 1963. — Vol. 2. — P. 251–264; Minto M. India. Morley and Minto, 1905–1910. — London, 1935.

5. Besant A. How India wrought for freedom. — Madras, 1915; Lersons from Russia. Home Rule movement pamphlet. — Madras, 1917; Tilak B. G. Writings and speeches. — Madras, 1919.
6. Montagu E. S., Chelmsford F. J. Report on Indian constitutional reforms. — Calcutta, 1918.
7. Шарма М. П. Государственный строй Индийской Республики. — М., 1958.
8. Indian constitutional documents 1757–1939. — Calcutta, 1946. — Vol. 3. — P. 3–146; Papers relating to the application of the principle of diarchy to the Government of India. — Oxford, 1920.
9. India's struggle for freedom. Select documents and sources. — Delhi, 1962. — Vol. 1.
10. Taunk B. M. Non-cooperation movement in Indian politics (1919–1924). — Delhi, 1978.
11. Gandhi M. Young India, 1919–1922. — Madras, 1924.
12. Speeches and documents on the Indian Constitution, 1921–1947. — Bombay, 1957. — Vol. 1.
13. The Manchester Guardian. — 1926. — March 9.
14. A Bunch of Old Letters. — Bombay, 1958.
15. Forward. — 1928. — August 15; The Bombay Chronicle. — 1928. — August 15; The Hindu. — 1928. — September 21.
16. The Daily Telegraph. — 1928. — August 18, 28, 30, 31; The Manchester Guardian. — 1928. — August 15, 17; The Times, — 1928. — August 15, 18, 29, 31, September 7.
17. The proceeding of the All Parties National Convention. — Allahabad, 1928: The Times. — 1928. — December 27, 28, 29, 31; 1929. — January 1.
18. Sitaramayya B. P. The History of the Indian National Congress. — Bombay, 1946. — Vol. 1.
19. Indian National Congress. Report of the 44-th annual session. — Lahore, 1929.
20. Васильева Р. И., Чувпило А. А. Политический курс Индийского национального конгресса во время массовых кампаний гражданского неповиновения 1930–1934 гг. // Эпохи (Велике Тирново, Болгарія). — 1996. — № 4. — С. 33–50.
21. Indian National Congress. Resolutions on economic policy and programme 1924–1954. — New Delhi, 1954.
22. Great Britain. Joint committee on Indian constitutional reform. — London, 1934; Historic Documents of the Muslim Freedom Movement. — Lahore, 1970. — P. 155; Indian constitutional reform (session 1933–34). — Vol. 1: The White paper of December, 1931. — London, 1934.
23. Great Britain. Laws, Statutes etc. Government of India Act, 1935. — London, 1935.
24. Towards freedom, 1937–1947. — Vol. 1. Experiment with provincial autonomy. 1 January–31 December 1937. — New Delhi, 1985.

25. The Bombay Chronicle. — 1937. — March 20, 21.
26. Неру Дж. Автобиография. — М., 1955.
27. Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография. — М., 1989. — Т. 1.

### Резюме

В статье на основе широкого круга источников и публикаций анализируется конституционная деятельность Индийского национального конгресса в 20–30-е годы XX в. Основное внимание уделяется колониальной политике правящих кругов Англии в Индии, проводимым ими реформам государственного управления, отношению к ним конгрессистов и законотворческой деятельности ИНК по разработке конституции суверенного индийского государства.

### Summary

Based on a wide range of sources and publications, this paper analyzes the constitutional activities of the Indian National Congress (INC) in the 20s and 30s of the 20 century. The main emphasis is laid upon the colonial policy of the British governing circles in India, the reforms performed by them with the aim of the state management and law-making activities of the INC concerning the elaboration of the constitution of the sovereign country of India.

*А. В. Ленько*

### ОТРАЖЕНИЕ ИДЕИ «СИНТЕЗА» В ПОЛИТИКЕ ДЖАВАХАРЛАЛА НЕРУ

Творческое наследие Джавахарлала Неру многогранно и объемно. Творчество Неру включает на «микроуровне» интервью, тематические беседы и даже фрески в современном стиле, которыми по его просьбе украшали театры [1, т. 2, с. 309]. На «макроуровне» оно охватывает целый период в истории Индии, который можно назвать «эпохой Неру». Исключительная разносторонность творчества Неру никогда не выходила за рамки гуманитарного направления. Но все же именно она стала причиной того, что последователи Неру и многие ученые-индологи не смогли раскрыть творческое наследие Неру во всей полноте и взаимосвязи. Индийский исследователь К. М. Паниккар еще при жизни Неру писал о необходимости установления связи между историческими взглядами Неру и его политической деятельностью [2, с. 406], но призыв ученого, к сожалению, остался незамеченным как в политике, так и в исторической науке. Очевидно, в конце 50–начале 60-х годов XX века провести такие исследования было достаточно сложно в связи с незначительной разработанностью данной проблематики. Вышедшие тогда работы по этой теме, за редким ис-

ключением, носили обзорный или биографический характер. С конца 60–начала 70-х годов в советской и зарубежной историографии появляется большее количество специальных исследований, посвященных отдельным аспектам творчества Неру. Следует отметить, что большинство авторов не ставили перед собой задачу непосредственно связать различные стороны мировоззрения Неру с его практической деятельностью. Это, видимо, обусловлено тем, что мировоззрение Неру претерпевало в различные периоды жизни значительные изменения, и перед исследователями стояла не менее сложная задача раскрыть его внутреннюю эволюцию. Проблематика, отражающая проявления мировоззрения Неру в политических и экономических преобразованиях в Индии, является последним этапом в историографии, который подытоживает и логически завершает основные направления изучения данного вопроса. К этому этапу наука подошла в 80–90-х годах XX века. Одним из наиболее ярких представителей такого направления в настоящее время является профессор Техасского университета Р. Д. Кинг [3]. Отдавая дань лучшим традициям науки, данное исследование должно стать ответом на один из вызовов, которые «бросает» ученым индология на современном этапе.

В работе «Открытие Индии», написанной в 1944 году, Неру определил «великий староиндийский идеал» как *синтез* различных элементов [4, т. 1, с. 218]. В дальнейшем идея «синтеза» превратилась в одну из основополагающих черт его мировоззрения. В своих научных поисках и теоретических построениях Неру неоднократно обращался к идее «синтеза», которая была неотъемлемой частью и его методологии. Он полагал, что, используя «синтез», можно выработать качественно новую идеологию, которую он называл «философией синтеза» или «третьей идеологией» [5, с. 40]. По этому поводу Неру писал: «Как свидетельствует практический опыт Индии, в новом типе экономического развития, основанном на соединении лучших черт марксистского социализма и капиталистической демократии, может возникнуть новый синтез двух противоположных идеологий» [5, с. 69]. Неру также считал, что «возможно, высшим назначением Индии остается выработка такого синтеза», который позволил бы устранить конфликт между наукой и религией [6, с. 34]. Исследователь А. Д. Литман подчеркивал, что реальным воплощением «нового синтеза» Неру считал «концепцию индийского социализма», которая благодаря его усилиям стала важнейшей составной частью официальной идеологии ИНК [7, с. 138]. А. И. Регинин соглашался с А. Д. Литманом и писал, что «Неру выдвигал в качестве основополагающего тезис о возможном решении классовых противоречий путем мирного синтеза, компромисса. Этот гандистский в своей основе тезис является принципиальным в политической концепции «индийского социализма Неру» [8, с. 95]. А. И. Регинин, характеризуя взгляды Неру, справедливо назвал идею «синтеза» в своей основе гандистской, так как сам Неру признавался в том, что именно «гандистское решение

заключается в синтезе противоположных интересов, сотрудничестве и сосуществовании» [6, с. 77]. Таким образом, идея «синтеза» проникла почти во все направления творчества Неру и непременно должна была отразиться на его практической деятельности.

В философской интерпретации «синтез» — это метод исследования, состоящий в теоретическом или экспериментальном воссоздании целого из его основных частей. От «синтеза» метода принципиально отличается «синтез химический» [9], с которым в большинстве случаев ассоциируется «синтез». А. Д. Литман утверждал, что Неру не был профессиональным философом [7, с. 113] и сомневался в его философских способностях настолько, что призвал подвергнуть сомнению предположение К. Дамодарана о стремлении Неру достичь «определенного синтеза марксистской идеологии и гандистских принципов» [10, с. 472–473]. Без сомнения, А. Д. Литман был прав в своем суждении, что Неру рассматривал философию преимущественно с позиций политического и государственного деятеля [7, с. 113], но вместе с тем, А. Д. Литман вынужден был признать, что Неру обладал способностью глубоко понимать «силу воздействия на общественное сознание» того или иного явления. [7, с. 109]. Неру хорошо разбирался в тонкостях человеческой психологии потому, что большое внимание уделял изучению и совершенствованию «метода психологического анализа» [4, т. 1, с. 198]. В связи с этим, понимание Неру процесса «синтеза» следует рассматривать не с философской позиции, а через призму психологии. В человеческом восприятии «синтез» разбивается на три условных этапа: соединения начальных субстанций, их взаимодействия и получения конечной субстанции. На основании этого можно предположить, что процессы сближения и соединения Неру автоматически распространял на весь «синтез» и считал эти явления его начальной стадией. Когда Неру называл «синтез» «древним староиндийским идеалом», то он, вероятнее всего, имел в виду конечный результат «синтеза» и подчеркивал его временную динамику. По всей видимости, Неру не проводил разграничения между «синтезом» и «симбиозом». Востоковед Л. С. Васильев метафорически сравнил феномен «симбиоза» с «яйцом, где белок и желток сосуществуют в органической связи, взаимно дополняя друг друга, но не смешиваясь» [11, т. 2, с. 484]. Для Неру такой «симбиоз» никогда не выходил за рамки процесса «синтеза», чем, видимо, и объясняется отсутствие в его работах термина «симбиоз». Неру, скорее всего, считал явление «симбиоза» начальной стадией «синтеза», за которой неизбежно следует стирание грани, о существовании которой писал Л. С. Васильев. Теперь рассмотрим, как концепция «синтеза» непосредственно воплотилась в политическом курсе Неру.

В историографии достаточно прочно утвердилось понятие «курса Неру», под которым, в первую очередь, следует понимать укрепление государственного сектора экономики при одновременной демократиза-

ции общества. В 50-е–начале 60-х годов политическая борьба по вопросу о роли государства в Индии происходила не только внутри правящих групп. Проблематика государства стала одной из ведущих тем в сфере политической идеологии [12, с. 186]. Кульминационной развязкой идеологической борьбы вокруг этого вопроса стал выход из Индийского национального конгресса группы правых деятелей, образовавших в 1959 году партию Сватантра. Основной идеей Сватантры было сведение роли государственного влияния на экономику и общественную жизнь до предельно допустимого минимума. Образование Сватантры стало результатом скорее внешнего воздействия, вызванного появлением «волны» неолиберализма на Западе, чем объективными внутренними потребностями развития индийского общества. Неру отрицательно отнесся к подобному демаршу представителей Конгресса: «Конгресс в прошлом был широким фронтом, члены которого высказывали разные точки зрения, но их объединяла общая цель. Это должно продолжаться и далее, даже если различия в позициях внутри Конгресса станут более очевидными» [13, с. 68–69]. Неру ставил перед собой задачу «синтезировать» все конструктивные политические силы, которые входили в Индийский национальный конгресс. Это удавалось ему вплоть до конца 50-х годов, когда в Конгрессе еще соединялись начала консенсуса и альтернативы. Важно отметить, что приемлемость партий для буржуазии определялась умением сочетать оба эти начала в своей политике. Фракции в Конгрессе должны были оставаться настолько терпимыми (консенсусными) в отношении друг с другом, чтобы их соперничество не препятствовало нормальному течению буржуазного политического процесса, и настолько разным (альтернативным), чтобы увлечь своей политикой разные слои и оградить их от влияния левых сил [12, с. 158–159]. Технику такого «синтеза» исследователь У. Н. Джеббар называл «гибкостью». Суть ее была весьма простая: Неру в общих чертах намечал цель, к которой следует стремиться и с которой выражают согласие все стороны, а затем предлагал внедрять конкретные согласованные предложения, четко отдавая себе отчет в том, что консенсус по всем вопросам достигнут быть не может [14, с. 279]. Еще в 30-е годы Неру уделял большое внимание теоретическим аспектам политической и государственной деятельности и по этому поводу писал: «Сейчас кажется удивительным, насколько мы игнорировали теоретическую сторону нашего движения, его философию, насколько мы были невнимательны к выдвиганию какой-либо определенной цели, которой мы должны были руководствоваться в своей деятельности» [15, с. 88]. Учитывая достаточно большую степень приверженности Неру идее «синтеза», необходимо установить, какую роль при выработке политической линии Неру играл его личный субъективизм, а какую, объективные исторические причины и обстоятельства.

Изменения в расстановке сил внутри и между классами существенно предопределяют динамику государственного курса. Эта в своей ос-

нове правильная посылка привела ученого А. Г. Володина в след за Р. Собханом к выводу о том, что именно более устойчивая классовая и внутриклассовая расстановка сил в Индии, чем в других странах афроазиатского мира, позволила ИНК как крупнейшей партии страны оптимально сочетать прагматический пробуржуазный государственный курс с апелляцией к популистскому эгалитаризму [12, с. 184]. Эту черту политического процесса Индии А. Г. Володин трактовал как характерную особенность ее внутриполитической ситуации, которая сложилась после предоставления независимости. По нашему мнению, в 50-е–начале 60-х годов в Индии не сложилось устойчивой классовой и внутриклассовой расстановки сил, что подтверждает более чем десятикратное падение численности членского состава ИНК с 1951 по 1963 года [16, с. 71] и усиление роли каст в политической борьбе на выборах 1956–1957 годов и 1961–1962 годов по сравнению с первыми всеобщими выборами 1951–1952 годов [16, с. 69]. Такие явления свидетельствуют о процессе формировании политической системы в условиях демократии и, соответственно, об интенсификации процессов стратификации и оформления классовой структуры общества. В связи с этим следует поддержать точку зрения исследователей К. Л. Камала и Р. Мейера, считавших, что только в середине 60-х годов в Индии произошла институционализация партийно-политической системы [17, с. 118]. Более того, государство взяло на себя функции основного регулятора процесса классовообразования и стремилось ликвидировать диспропорции в структуре собственных классов, преодолеть неразвитость мелкого предпринимательства, а также помочь среднему национальному капиталу. Все это делалось с целью добиться большей экономической интеграции собственных классов и тем самым свести к минимуму внутриклассовые противоречия по ключевым проблемам общегосударственного курса [12, с. 179]. Политика планируемого развития была наиболее жизненно важной для ориентированных на рынок землевладельцев и укреплявшегося малого бизнеса, занимающих в социально-классовой структуре Индии промежуточное положение между группами, олицетворяющими высокоразвитые формы капиталистического производства, с одной стороны, и группами традиционных ремесленников, арендаторов и мелких торговцев — с другой [12, с. 150]. Правительство Неру выступило главным катализатором процесса «синтеза» собственных классов, содействуя выходу социальной структуры индийского общества из многовекового состояния «симбиоза», с присущими ему состояниями контраста и сепарации [11, с. 485]. Государство в Индии вынуждено было взять на себя ряд функций традиционного общества [18, с. 5–6] с целью обеспечения стабилизации общественной системы. Поэтому политика индийского государства приобрела ярко выраженный арбитражно-протекционистский характер, что проявилось в защите «национального капитала от конкуренции иностран-



ранного, среднего от конкуренции монополистического, мелкого от конкуренции монополистического и среднего» [19, с. 63].

«Синтез» в социально-экономической сфере не означает обязательно нивелирование различий исходных элементов, а имеет целью создание качественно новой, устойчивой структуры, в которой изначальные элементы даже без существенной деформации вполне могут вписываться в новую систему. Очевидно, что такая компромиссная форма синтеза не несла угрозу социального взрыва и была единственно приемлемой для Индии конца 40–начала 60-х годов. Вся политика, проводимая Неру, убедительно свидетельствует о внедрении именно компромиссной формы синтеза, которую Неру называл «прагматическим синтезом» [5, с. 58]. Это, само по себе, не мешало ему рассматривать «прагматический синтез» как начальную стадию дальнейшего синтеза социально-экономической системы, одним из результатов которого должна была стать национализация таких базовых отраслей, «как банковская система, страхование и горнодобывающая промышленность» [20, с. 11–15]. Компромиссная форма синтеза стала причиной видимой неоднозначности и даже кажущейся противоречивости политики Неру. Это выразилось в стремлении правительства политически консолидировать имущие классы при одновременном проведении арбитражно-протекционистской социально-экономической политики. Такая форма «синтеза» нашла отражение и в процессе регионализации политических процессов при параллельном усилении роли центральной власти [21, с. 168; 16, с. 53]; в получившем еще большее развитие со времен колониализма пробуждении национальной жизни при настойчивых попытках правительства сломать национальные перегородки [22, с. 85]; в процессе унитаризации управления и административной структуры [12, с. 98], который сопровождался внедрением децентрализующей демократической системы панчаятов [21].

Процесс институционализации партийно-политической системы в Индии, отражающий оформление классово-структуры индийского общества, обусловил дезинтеграцию широкой социальной коалиции, которая удерживалась в 50-е–начале 60-х годов [23, с. 100]. Благодаря искусной внутренней политике, проводимой в первую очередь посредством «синтеза», Неру удавалось удерживать вокруг Конгресса значительное число представителей «промежуточного класса» (новых представителей среднего класса), организованного рабочего движения и левонастроенной интеллигенции [23, с. 100–101]. Поэтому исследователь А. Х. Вафа вслед за М. Бречером называл Неру «связывающим звеном», которое объединяло «различные группы индийского общества в стратегическом плане» [24, с. 10]. На протяжении десяти лет после смерти Неру велась острейшая борьба вокруг правительственного курса, которая привела к «глубокому кризису власти Конгресса» [13, с. 227]. По нашему мнению, модернизация важнейших принципов «курса Неру» [13, с. 227] обозначила отход от идеи «синтеза» и, как следствие, вызва-

ла рост классового и политического противостояния, кульминацией которого стало введение правительством Индии в 1975 году чрезвычайного положения в стране.

Игнорирование влияния идеи «синтеза» на политическую деятельность Неру привело ученого А. И. Чичерова не только к редукции понятия «курса Неру» до понятия «социалистических программ», но и к ошибочному заключению о том, что «практика «компромисса и консенсуса» различных социально-классовых сил при укреплении политической власти имущих слоев индийского общества неизбежно приводили к заметному выхолащиванию ряда важнейших прогрессивных принципов «курса Неру» [13, с. 64]. Таким образом, А. И. Чичеров не смог определить тот факт, что практика «компромисса и консенсуса», которая является одной из форм «синтеза» как социального процесса, была важной составной частью «курса Неру» и тем более не могла привести к его выхолащиванию.

Правительство Индии в 50-е–начале 60-х годов проводило вполне определенную, а главное самостоятельную политику, и вся его работа была связана с достаточно гибкой, компромиссной, лишенной чрезмерного радикализма деятельностью Дж. Неру на посту премьер-министра [13, с. 63]. Х. Мукерджи справедливо заметил, что в подходе к различным социально-политическим и идеологическим явлениям выразилась «гениальная способность Неру к эклектизму, к примирению противоположных образов мысли и действия посредством компромиссов и уступок [25, с. 174]. Есть все основания для вывода о том, что при безусловном воздействии на Неру ряда объективных причин, как влияние традиции, гандизма, поляризации общества и т. д., он обладал достаточной властью и самостоятельностью в выборе политической линии, в которой значительная роль, безусловно, отводилась идее «синтеза». Таким образом, идея «синтеза» была важной составной частью «курса Неру», что позволяло Неру в своей политике успешно сочетать «социалистические программы» и радикальные эгалитарные цели с достаточно интенсивным движением Индии по капиталистическому пути развития.

### *Литература*

1. Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография: в 3 т. — М., 1990.
2. Panikkar K.M. Its a Historian // A study of Nehru / Edited by Raifiq Zakaria. — Bombay, 1959.
3. King R. D. Nehru and the Language Politics of India. — Delhi—Oxford University Press, 1999.
4. Неру Дж. Открытие Индии: в 2-х т. — М., 1989.
5. Karanjia R. K. The Philosophy of Mr. Nehru. — L., 1966.
6. Nehru J. The Mind of Mr. Nehru: An Interview by R. K. Karanjia — London, 1961.
7. Литман А. Д. Философские взгляды Джавахарлала Неру // Мироззрение Джавахарлала Неру. — М., 1973.

8. Регинин А. И. Из истории формирования и эволюции политических и социально-экономических взглядов Джавахарлала Неру // *Мировоззрение Джавахарлала Неру*. — М., 1973.
9. *Энциклопедический словарь* // Под ред. Б. А. Введенского: в 3-х т. — Т. 3. — М., 1955.
10. Darmodaran K. *Indian Thought*. — Bombay, 1967.
11. Васильев Л.С. *История Востока: в 2-х т.* — М., 1994.
12. Володин А. Г. *Индия. Становление институтов буржуазной демократии*. — М., 1989.
13. Чичеров А. И. *Джавахарлал Неру и независимая Индия*. — М., 1990.
14. Dhebar U. N. *The Golden Mean // A study of Nehru*. — Bombay, 1959.
15. *Неру Дж. Автобиография*. — М., 1955.
16. Девяткина Т. Ф. *Индийский национальный конгресс (1947–1964)*. — М., 1970.
17. Kamal K. L., Meyer R. C. *Democratic Politics in India*. — New Delhi, 1977.
18. Sen A. *The State, Industrialization and the Class Formations in India: a Neo-Marxist Perspective on Colonialism, Underdevelopment and Development*. — London, 1982.
19. Маляров О. В. *Государство и частный сектор экономики Индии*. — М., 1984
20. Nehru J. *Socialism and Nationalization // Congress Forum*. — 1963. — Vol. 1. — № 3.
21. Плешова М. А. *Представительная демократия в Индии: эволюция местного самоуправления // Экономическое, социальное и политическое развитие Индии (1947–1987)*. — М., 1989.
22. Комаров. Э. Н. *Некоторые концептуальные проблемы социально-политического развития // Экономическое и социально-политическое развитие Индии. 1947–1987*. — М., 1989.
23. Рейснер Л. И., Володин А.Г. *Стратегия развития независимой Индии в зарубежном общественном мнении // Восток и мировое обществознание*. — М., 1991.
24. Вафа А. Х. *Исторические воззрения Джавахарлала Неру. Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук*. — М., 1975.
25. Н. Mukerjee. *The Gentle Colossus*. — Delhi, 1964.

### Резюме

В статті «Відображення ідеї «синтезу» у політиці Джавахарлала Неру» розглядається вплив поглядів Неру на його політичну практику. Автор намагається розкрити розуміння Неру ідеї «синтезу» як методу впровадження змін у суспільстві. Неру ніколи не відрізняв симбіоз від синтезу, оскільки він вважав, що симбіоз був першим кроком до синтезу. Неру визначав синтез як «практичний синтез» та намагався зв'язати

в деякій мірі протилежні явища для того, щоб зберегти усю систему. З цією метою він запропонував політикам та громадянам бути більш гнучкими та поступливими. Протилежні тенденції також простежуються в політиці Неру. Вони пов'язані з політичними, економічними, соціальними умовами та індійською традицією і тільки підтверджують взємозв'язок поглядів та діяльності Неру. Таким чином, ідея синтезу була важливою частиною так званого «курсу Неру».

### Summary

The paper «Reflection of the idea of the synthesis in the politics of Jawaharlal Nehru» deals with problem of the influence of the Nehru's views on his political practice. Author tries to reveal the understanding of Nehru of the synthesis as a method of providing the changes in the society. Nehru never deferred a symbioses from the synthesis because of he considered that a symbioses was the first step of the synthesis. Nehru defined one the «practical synthesis» and tried to connect in some way the contradicting appearances due to save the whole system. For this purpose he suggested to the politicians and all citizens to be more flexible and compliant. The mutually reversed tendencies also appeared in Nehrus politics. They corresponded to the political, economic, social conditions and the Indian tradition, and only approved the unity of the views and actions of Nehru. Therefore the idea of the synthesis was an important part of the so-called «Nehru's course».

*Г. Г. Гринченко*

### ЗЕМЕЛЬНЫЕ ВОЕННЫЕ ПРАВИТЕЛЬСТВА В СИСТЕМЕ ОККУПАЦИОННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ США В ГЕРМАНИИ (1945–1946)

В соответствии с Декларацией о поражении Германии и взятии на себя верховной власти в отношении Германии четырьмя державами-победителями союзники установили в этой стране систему военной администрации. Она состояла из оккупационных администраций четырех зон, объединенного союзнического органа — Контрольного совета и Совета Министров Иностранных Дел. В системе американской оккупационной администрации, помимо центральных органов управления, на протяжении всего периода оккупации существовала система земельных офисов военного правительства и локальных военных отрядов. Именно они, являясь низшими органами власти зонального оккупационного правительства, осуществляли непосредственный контроль и управление на местах.

Аналізу структури саме земельних адміністрацій американського оккупационного правительства в западній историографії посвящено небольшое количество работ [1–10], причем американские ис-

торики основное внимание уделяют характеристике структурных соотношений и динамике организационного строительства оккупационных земельных администраций в целом [3, 4, 9]. Работы большинства немецких авторов содержат анализ практической деятельности того или иного земельного правительства и системы их взаимодействия с местными немецкими учреждениями [2, 6]. Особое место занимают воспоминания, с одной стороны, руководителей немецких зональных правительств — первых послевоенных премьер-министров земель и сорудников их кабинетов [11–16], а с другой — воспоминания американских офицеров и гражданских лиц, служивших в системе земельных оккупационных администраций [17, 18]. Однако практически во всех работах западных историков рассматривается структура либо деятельность одного отдельно взятого земельного правительства, а сравнительный анализ земельных администраций на уровне всей американской оккупационной зоны отсутствует. Советские авторы, со своей стороны, ограничиваются лишь названием высших учреждений западных, и в том числе американского, оккупационных правительств [19–22]; критический анализ их практической деятельности и проблема организационного построения остаются нерешенными.

В этой связи в данной работе автор предпринимает попытку проанализировать основные принципы организационного построения земельных оккупационных администраций, а также особенности структуры и динамики их образования на фоне взаимодействия с немецкими земельными органами власти до объединения американской и английской оккупационных зон в рамках Бизонии.

В работе в основном использованы документы и материалы учебного центра им. Рузвельта (г. Миддельбург, Голландия) [23], воспоминания участников описываемых событий [11–18], сборники документов [24–29] и информационные бюллетени земельных правительств [30–34], некоторые работы западных ученых [2–9].

Как отмечалось в работе «Подготовка и учреждение американской оккупационной администрации в Германии» [35], в разработке и реализации схемы управления зоной оккупации американское правительство использовало два основных принципа, а именно: стремление к соответствию организации военного правительства структуре центральных немецких учреждений с целью оптимального использования их в качестве инструмента оккупационной политики; а также смещение приоритетов управления с области военной в область гражданского администрирования.

В этой связи исходным пунктом формирования локальных земельных правительств и разработки принципов гражданского администрирования стал европейский дивизион гражданских дел (отдел G-5), вошедший в состав пяти основных отделов Верховного штаба союзнических экспедиционных сил, учрежденных в январе 1944 года. В рамках деятельности этого

отдела, во-первых, в феврале 1944 года была учреждена секция германского государства, которая вела разработку детальных планов оккупации Германии как на уровне правительства, так и во всех специальных сферах. Именно она и явилась первым шагом на пути создания Офиса военного правительства Соединенных Штатов Америки в Германии (ОВПСША).

Во-вторых, европейским дивизионом гражданских дел (ЕДГД) до конца 1944 года были учреждены все региональные военные правительственные отряды для оккупации земель, вошедших в состав американской оккупационной зоны. Так, для управления Баварией в августе 1944 года был создан отряд E1F3 (значение буквенных обозначений также содержится в работе «Подготовка и учреждение американской оккупационной администрации в Германии»). Для управления землей Гросс-Гессен — отряд E1A2 (учрежден в рамках европейского дивизиона гражданских дел в сентябре 1944 года и первоначально предполагал оккупацию района Саар–Пфальц–Рейнгессен) и E1C3 для Вюртемберг-Бадена (образован объединением отрядов E1E2, предполагавшим оккупацию Бадена и E1C3, предполагавшим оккупацию Вюртемберга, оба отряда созданы в рамках ЕДГД в октябре 1944 года) [26].

Для непосредственного управления земельными районами и округами существовали локальные отряды как низшее звено в системе военного правительства. Так, если E1F3 подчинялся непосредственно армейскому командованию, то под его руководством на территории Баварии работали локальные отряды E1B3 (округ Ансбах), E1H3 (округ Аугсбург), F1H2 (город Мюнхен), F1A3 (округ Вюрцбург), F1D3 (округ Регенсбург), G3G3 (городской округ Мюнхен) [32, S. 11]. После ликвидации европейского дивизиона гражданской администрации 16 августа 1945 года в целях унификации обозначения все отряды региональных военных правительств в американской зоне оккупации получили новые номера регистрации. Так, баварский отряд E1F3 стал E-201, а обозначение локальных отрядов было подчинено следующей системе: E-отряды получили номера, начиная с цифры 202, F-отряды — с 210, G-отряды — с 220, H-отряды — с 250 и I-отряды — с 330 [32, S. 46].

И наконец, европейским дивизионом гражданских дел была учреждена интенсивная программа подготовки как военных, так и гражданских специалистов для всех отраслей управления, в соответствии с которой летом 1944 года обучение проходили свыше 3000 человек [25, S. 9].

В соответствии с реформой системы оккупационной администрации, в октябре 1945 года на базе вышеназванных отрядов были созданы Офисы военных правительств Баварии, Гросс-Гессена и Вюртемберг-Бадена. При наличии незначительных структурных особенностей каждое земельное военное правительство строилось на основе общей схемы, которая была характерна как для общезональной, так и для локальных администраций. Каждый Офис возглавлял директор, которому были

подчинены, прежде всего, исполнительный отдел (реже — помощник), в сферу деятельности которых входили в основном вопросы военного характера, и функциональные дивизионы, на которые возлагались основные задачи гражданского контроля и управления. Так, например, в системе военной администрации земли Гросс-Гессен экономический дивизион контролировал деятельность министерства продовольствия и сельского хозяйства, министерство экономики и транспорта; последнее контролировал также транспортный дивизион. Дивизион имущественного контроля и финансовый дивизион осуществляли контроль над министерством финансов, а министерство внутренних дел контролировали дивизион гражданской администрации, дивизион общественного здравоохранения и дивизион общественной безопасности. Деятельность премьер-министра земли непосредственно контролировал директор Офиса военного правительства Гросс-Гессена.

Главной задачей военных правительств после оккупации американскими войсками германских территорий стало формирование немецких органов управления, контроль над деятельностью которых составлял одну из главных задач оккупационной политики. Динамику их создания можно рассмотреть на примере Баварии.

По многочисленным рекомендациям, как офицеров американской армии, так и немецкой общественности 28 мая 1945 года премьер-министром Баварии был назначен доктор Фриц Шэффер, который в 1929–1933 гг. возглавлял Баварскую народную партию, а в 1931–1933 гг. служил советником финансового министерства Баварии (тот факт, что в 1944 году Шэффер был заключен в концентрационный лагерь Дахау, по мнению большинства, говорил в пользу его политической надежности) [6, S. 88].

Формирование правительства в основном было поручено новому премьер-министру [23. 6, v. 23, p. 1071], предложенные им кандидатуры были утверждены руководителем Баварского отряда военного правительства Киганом 7 июня 1945 года. В первом баварском правительстве были представлены министр внутренних дел доктор Карл Аугуст Фишер, министр экономики доктор Карл Артур Ланг, министр труда Альберт Россхауптер, министр юстиции доктор Ганс Эхард, министр культуры доктор Отто Хипп (Киган назначил лишь земельного руководителя объединения фермеров Эрнста Раттенхубера и земельного лесничего Альфреда Херфнера) [23. 6, v. 23, p. 1089].

Первая критика баварского правительства прозвучала уже в середине июня 1945 года в статье Филиппа Левенфельда «Баварский скандал» [36], в которой он упрекал Кигана в том, что тот способствует консервативному и католическому кризису в Баварии. Расследование, назначенное 5 июля 1945 года генералом Клеем и осуществленное представителями армейского командования, подтвердило данное предположение. В их отчете, анализирувавшем деятельность правительства Баварии в первые два месяца его существования, в частности говорилось: «Различные полити-

ческие силы, в особенности либеральные элементы недостаточно широко представлены в правительственных учреждениях; баварская администрация в подавляющем большинстве состоит из католиков, и это относится, прежде всего, к области руководящих постов; не исключено влияние членов НСДАП на администрацию; до сих пор никто не старался интегрировать членов антифашистских организаций в баварскую администрацию, и до тех пор, пока любая политическая деятельность остается запрещенной, антифашистские организации не могут в полной мере проводить линию своих требований...» [27, p. 267–269].

В середине лета 1945 года премьер-министр Шэффер выступил с открытым заявлением, что никакой коллективной вины немцев за преступления нацистов не существует, после чего не раз выступал с устными протестами перед главнокомандующим американскими вооруженными силами в Баварии генералом Паттоном о довольно суровых методах денацификации, осуществляемых в Баварии. Официально свою точку зрения он изложил в меморандуме на имя Паттона, в котором предусматривал сохранение обычными членами партии своих постов в учреждениях до тех пор, пока не будет доказана их причастность к совершению преступлений, и только функционеры НСДАП уровня округа и выше должны быть, по его мнению, «быстро и строго» наказаны [6, S. 89]. Принявший его точку зрения генерал Паттон лишь ускорил отставку кабинета Шэффера, когда в одном из выступлений перед американскими репортерами заявил, что действительно задеиствовал экс-нацистов в правительстве и в целом представляет НСДАП такой же партией, как и многие другие, возможно сравнимой с демократами и республиканцами в Америке [37]. Повторные расследования, проведенные представителями Клея в сентябре 1945 года, подтвердили прежнюю принадлежность к НСДАП и явились причиной отстранения от должности министров Ланге, Хиппа и Фишера. 4 сентября 1945 года ушел в отставку руководитель отряда военного правительства в Баварии полковник Киган, а 28 сентября генерал Эйзенхауэр издал приказ об отстранении Паттона с поста военного губернатора Баварии и главнокомандующего 3-й армии США и, одновременно, об отстранении Шэффера и назначении на должность премьер-министра социал-демократа доктора Вильгельма Хегнера. Новый кабинет был сформирован в начале октября 1945 года. В его состав вошли представители социал-демократической и коммунистической партий, а также члены нового движения — Христианско-социального союза (ХСС).

В этой связи необходимо отметить, что практически в каждой земле американской оккупационной зоны первый этап формирования немецких органов власти был подвержен подобным ошибкам. Причина, на наш взгляд, заключается, с одной стороны, в поспешности решения данного вопроса и неполном знании местных специфических особенностей представителями американского военного правительства. В это

время в самой системе оккупационной администрации еще шел поиск оптимальных форм внутренней организации, поэтому создание подлинно демократических немецких органов управления и установление адекватного контроля над ними в период, непосредственно следующий за военной оккупацией германских территорий, оставались невозможными. С другой стороны, разделение американской зоны на три федеральные земли (государства-штата) произошло спустя почти полгода после установления оккупационного режима. Окончательное соглашение о создании отдельной французской зоны позволило в сентябре 1945 года объединить различные административно-территориальные единицы Юго-западной Германии в состав трех земель, причем только территория Баварии осталась практически неизменной (к французской зоне отошел район Пфальца). В состав земли Бюртемберг-Баден вошли Северный Вюртемберг и Северный Баден, а в состав земли Гросс-Гессен соответственно бывшая земля Гессен (без района Рейнгессен) и прусская провинция Гессен-Нассау. В обоих регионах в ходе первого этапа были сильны центробежные тенденции, особенно в районе «двух Гессенов»\*, что также предполагало определенные трудности в управлении этими землями.

Своеобразие первого этапа деятельности американского оккупационного правительства в двух вышеназванных землях состояло также в том, что, в отличие от Баварии, учреждение немецких правительственных структур происходило, прежде всего, на окружном и районном, а не на региональном уровнях. Состав первых правительств Северного Вюртемберга и Северного Бадена согласовывался с французской администрацией, и лишь после решения об объединении двух данных районов в составе одной земли было сформировано общеземельное правительство под руководством бывшего министра экономики Вюртемберга Райнхольда Майера. Принудительное объединение северных частей Вюртемберга и Бадена на первом этапе не нашло поддержки ни среди членов немецкого правительства, ни среди населения [15, S. 23–25; 16, S. 11]. Представитель Бадена Хайнрих Келер, после объединения занявший пост заместителя премьер-министра, настаивал на внесении в закон об образовании земли поправки, в соответствии с которой Баден «может в любой момент беспрепятственно выйти из состава земли» [15, S. 32]. Акт создания объединенной земли рассматривался как временный также потому, что французская администрация из южных частей Бадена и Вюртемберга отдельную землю не создала, лишь присоединила к последней бывший прусский анклав Гогенцоллерн. На наш взгляд, заслуга американской военной администрации состоит в том, что ей в этой связи была разработана и проведена политика демократического самоопределения

\* И Л. Клей и В. Дорн в своих воспоминаниях говорят о существовавших летом 1945 года в руководящих кругах американской оккупационной администрации намерениях создать две земли: Гессен и Гессен-Нассау [17, p. 104, 18, p. 194].

земель, которые составляют основу современной федеральной земли Баден-Вюртемберг.

С подобными трудностями, как уже было сказано, столкнулась американская оккупационная администрация и при создании земли Гросс-Гессен. Но в данном случае, в отличие от Бадена и Вюртемберга, земля Гессен и провинция Гессен-Нассау издавна составляли экономическую, политическую и географическую общность, «немцы до 1933 года сами пытались объединить эти два района, а их разделение расценивали как историческую случайность» [4, S. 64] Здесь немецкое правительство создавалось уже на основе объединенной земли, его возглавил профессор, доктор экономики Карл Гайлер. В этой связи необходимо подчеркнуть, что все правительства земель американской зоны оккупации в 1945–1946 годах назначались военным правительством и были только перед ним ответственны. Эта ситуация сохранялась практически до конца рассматриваемого нами периода, а именно до декабря 1946 года, когда в американской зоне оккупации состоялись первые демократические земельные выборы.

Особое место в оккупационной администрации занимал анклав Бремен, который можно отнести к системе военного правительства США в Германии в рассматриваемый в работе период лишь условно. 6 февраля 1945 года (в ходе работы Ялтинской конференции) было решено, что анклав, главным образом предусмотренный для связи американской оккупационной зоны с морскими портами, не присоединяется в американскую зону оккупации, а военное управление должно осуществляться в соответствии с политикой Великобритании в английской оккупационной зоне [23. 6, v. 22, p. 43–45]. По соглашению от 6 января 1945 года в состав анклава вошли: город-земля Бремен, город и земельный округ Везермюнде (с 1939 года ему принадлежал порт Бремерхафен как часть провинции Ганновер), земельный округ Остерхольц (провинция Ганновер) и земельный округ Везермарш (земля Ольденбург).

Отряды военного правительства, предусмотренные для управления Бременем и Везермюндом (соответственно E2C2 и G1C2) были созданы в январе 1945 года и приступили к исполнению своих обязанностей после оккупации этих районов в апреле 1945 года. Практически сразу они столкнулись с такими проблемами, которых не было в землях собственно американской зоны оккупации и которые определили специфику управления анклавом в рассматриваемый нами период. Во-первых, долгое время здесь находились три американских воинских объединения, подчинявшихся различным инстанциям: собственно военное правительство; командование порта Бремен, главной задачей которого было скорейшее восстановление портового и транспортного сообщения; а также воинский пехотный дивизион № 29. В случае приказа военного правительства США в Германии всем центральным зональным администрациям в Бремене скла-

дывалась сложная ситуация, так как подобного органа в анклав не было. Во-вторых, на практике складывалась необходимость согласования оккупационной политики не только с британским военным правительством, но и с его провинциальными отрядами. Вследствие этого в области контроля над немецкими органами управления ситуация порой принимала гротескные формы. Так, например, приказ немецкого земельного правительства земли Ольденбург (британская зона) по округу Везермарш (территория анклава) должен был получить подтверждение британского военного правительства в Ольденбурге. Затем документ предоставлялся к обсуждению в американский отряд Везермарша, откуда, приведенный в соответствие с формой американских исходящих документов, поступал наконец в соответствующее немецкое учреждение. Суть данной проблемы управления анклавом — это несовпадение границ территориальной компетенции немецких правительственных структур с границами самого анклава, когда центральный немецкий орган находился в британской зоне, а его местные подчиненные единицы — в границах анклава.

Сложившаяся ситуация объясняла и сложность в создании центрального немецкого правительственного органа в анклав. После нескольких неудачных попыток назначения бургомистра, на этот пост в августе 1945 года был утвержден бывший член сената города Бремен социал-демократ Вильгельм Кайзен. Одновременно он стал и президентом сената Бремена, когда был восстановлен этот, существовавший до 1933 года, пост\*. В данном случае, в отличие от трех земель американской зоны оккупации, в утверждении претендентов на должность бургомистра активное участие принимали руководители британской военной администрации. Особенность немецких органов власти в Бремене состояла также в том, что в течение года, с февраля 1946 по январь 1947 года, Бремен был членом Зонального Консультативного Совета британской зоны (аналога Совета Земель в американской зоне) с ограниченным правом голоса.

Система управления анклавом Бремен в соответствии с британской политикой оккупации существовала до конца 1946 года. Промежуточными решениями на пути официального включения анклава в состав американской оккупационной зоны стали, во-первых, соглашение заместителей военных губернаторов американской и английской оккупационных зон Клея и Робертсона о сокращении границ анклава в пределах города Бремен и порта Бременхафен (соглашение от 10 декабря 1945 года) [27, р. 344–345]. Далее, в целях унификации управления анклавом, американским оккупационным правительством в апреле 1946 года был учрежден Офис военного правительства для анклава Бремен, в справочнике по руководству которого подтверждался принцип работы в соответствии с политикой британского военного прави-

\* Вильгельм Кайзен занимал пост президента сената Бремена до 1965 года.

тельства. И наконец, 22 января 1947 года, в соответствии с Директивой № 3 военного губернатора и главнокомандующего войсками США в Европе Джозефа МакНерни, анклав Бремен был официально включен в состав американской оккупационной зоны, а В. Кайзен стал полноправным членом Совета Земель наряду с премьер-министрами Баварии, Гросс-Гессена и Вюртемберг-Бадена. В это время уже шел активный процесс объединения американской и английской оккупационных зон в составе Бизонии, и, на наш взгляд, опыт практического сотрудничества союзников был сформирован в немалой степени в рамках совместного управления анклавом Бремен.

Возвращаясь к структуре военного правительства анклава Бремен, необходимо подчеркнуть, что, при сохранении общих принципов организационного строительства (Директор, исполнительный офис, функциональные дивизионы), данная администрация располагала и своими особенностями. Во-первых, самое значительное место занимал транспортный дивизион с 11 подразделениями, что было обусловлено «связной» функцией анклава. Во-вторых, в отличие от других земельных офисов, в Бремене система дивизионов подвергалась более четкому структурному делению, что было вызвано указанными выше территориальными проблемами.

Американский сектор Берлина официально не входил в зону оккупации США в Германии, и, в связи с особенностями его статуса и непосредственных задач (прежде всего административных, а не осуществления верховной власти), выделение общих и особенных черт в сравнении с земельными правительствами не может быть осуществлено в рамках данной работы. Отметим лишь, что международно-правовое положение Берлина в первые послевоенные годы определялось Потсдамским соглашением, а также рядом других соглашений, заключенных Великобританией, СССР и США еще в ходе войны против Германии. Для совместного управления районом Большого Берлина была создана Межсоюзническая комендатура в составе комендантов, назначаемых соответствующими главнокомандующими, которая подчинялась Союзному контрольному совету и осуществляла руководство и контроль над деятельностью берлинских органов самоуправления. В соответствии с достигнутыми договоренностями американский сектор охватывал южную часть города с административными районами Целендорф, Штеглиц, Щенеберг, Темпельхоф и Нойкельн.

### *Литература*

1. Elmenau, Johannes. Aufbau und Tätigkeit des Länderrats der US-Zone. — München, 1946.
2. Foelz-Schroeter, Marie Elise. Föderalistische Politik und nationale Repräsentation 1945–1947. Westdeutsche Länderregierungen, zonale Bürokratie und politische Parteien im Wiedersreit. — Stuttgart, 1947.

3. Gimbel, John. Amerikanische Besatzungspolitik in Deutschland 1945–1949. — Frankfurt am Main, 1971.
4. Gimbel, John. Die Konferenzen der deutschen Ministerpräsidenten 1945–1949/ Aus Politik und Zeitgeschichte, 21, 1979.
5. Hartel, Lia. Der Länderrat des amerikanischen Besatzungsgebietes. — Stuttgart, 1951.
6. Latour, Conrad F. und Thilo Vogelsang. Okkupation und Wiederaufbau. Die Tätigkeit der Militärregierung in der amerikanischen Besatzungszone Deutschlands 1944–1947. — Stuttgart, 1973.
7. Miller, Robert William. The South German Landerrat. The origins of postwar German federalism. — Ann Arbor, 1960.
8. Pfeiffer, Anton. Der Länderrat der amerikanischen Zone. Seine Geschichte und staatsrechtliche Würdigung. — München, 1948.
9. Storbeck, Anna Christine. Die Regierung des Bundes und Länder seit 1945. — München und Wien, 1970.
10. Strauß, Walter. Die gesamtdeutsche Aufgabe der Ministerpräsidenten während des Interregnums /1945 bis 1949/Festschrift zum 70. Geburtstag von Dr. Hans Erhard. — München, 1957.
11. Hoegner, Wilhelm. Sinn und Bedeutung des bayerischen Vorparlaments / Süddeutsche Zeitung, 17, vom 26 Februar 1946.
12. Hoegner, Wilhelm. Der schwierige Errinerungen eines Abgeordneten, Emigranten und Ministerpräsidenten. — München, 1959.
13. Kaisen Wilhelm. Bereitschaft und Zuversicht Reden. — Bremen, 1947.
14. Kaisen Wilhelm. Meine Arbeit. Mein Leben. — München, 1967.
15. Meier, Reinhold. Ende und Wende. Das schwabische Schicksal 1944–1946. Briefe und Tagebuchaufzeichnungen. — Stuttgart, 1948.
16. Meier, Reinhold. Ein Grundstein wird gelegt. Die Jahre 1945–1947. — Tübingen, 1964.
17. Clay, Lucius D. Entscheidung in Deutschland. Frankfurt-am-M., 1950.
18. Dorn, Walter L. Inspektionsreisen in der US-Zone. Notizen, Denkschriften und Errinerungen. — Stuttgart, 1973.
19. Висков С. И., Кульбакин В. Д. Союзники и «германский вопрос» 1945–1949 гг. — М., 1990.
20. Галкин А. А., Мельников Д. Е. СССР, западные державы и германский вопрос (1945–1965). — М., 1966.
21. Иноземцев Н. Американский империализм и германский вопрос. — М., 1954.
22. Николаев П. А. Политика США, Англии и Франции в германском вопросе 1945–1954 гг. — М., 1964.
23. Sources on American History at the Roosevelt Study Center:
  - 23.1. Map Room Messages of President Roosevelt, 1939–1945, Microfilm.
  - 23.2. President Franklin D. Roosevelt Office Files, 1933–1945, Microfilm.
  - 23.3. The Harry S Truman Oral Histories Collection, Microfilm.

- 23.4. Map Room Messages of President Harry S Truman, 1945–1946, Microfilm.
- 23.5. President Harry S Truman Office Files, 1945–1953, Microfilm.
- 23.6. Department of State, Papers relating to Foreign Relations (FR US), 1899–1963, Microfilm.
24. Akten zur Vorgeschichte des Bundesrepublik Deutschland – München, 1978.
25. Chronicle of the Office of Military Government for Germany and its predecessor organizations. — Historical section, OMGUS, 1948.
26. OMGUS-Handbuch. Die amerikanische Militärregierung in Deutschland 1945–1949 – München, 1994.
27. Documentary History of the Truman Presidency. Volume 3. United States Policy in Occupied Germany after World War 2: Denazification, Decartelization, Demilitarization and Democratization. — University Publication of America, 1995.
28. Public Papers of the President of the United States Harry S Truman. Vol. I. April 12–December 31. 1945. — United States Government printing Office, Washington, 1961.
29. Military Government Gazette Germany, US Zone. Amtsblatt der Militärregierung Deutschland, Amerikanische Zone, Ausgabe A. 1945/1946.
30. OMGUS. Weekly Information Bulletin. 1945/1946.
31. Sammlung der Länderratsgesetze. Düsseldorf, 1949.
32. Bayerisches Gesetz- und Verordnungsblatt. 1945/1946.
33. Gesetz- und Verordnungsblatt für Groß-Hessen. 1946.
34. Regierungsblatt der Regierung Württemberg-Baden. 1946.
35. Гринченко Г. Г. Подготовка и учреждение американской оккупационной администрации в Германии // Вісн. Харк. ун-ту. — № 413. Серія «Історія». — Вип 30. — 1998.
36. «NewRepublic», 18. 06. 45.
37. «New-York Times», 23. 09. 45.

### Резюме

В цій статті автор робить спробу проаналізувати основні принципи організаційної побудови земельних окупаційних адміністрацій, особливості структури та динаміки їх утворення на тлі взаємодії з німецькими земельними органами влади, а також визначити основні етапи в діяльності американських земельних адміністрацій в період розробки загальної схеми управління, становлення земельних урядів і їх діяльності до об'єднання американської та англійської окупаційних зон.

### Summary

In the given work the author analyzes main principles of organizational construction of the American local occupational military administrations,

feature of structure and dynamics of their formation on a background of interaction with German ground government bodies. The author allocates main stages in activity of the American local occupational military administrations during development of the general scheme of management, formation of German ground governments and their activity before creation incorporated Bizone.

*В. М. Шейко*

## ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

В даний час людство зайшло у безвихідь своїми винятково матеріально-науковими розробками. Саме вони призвели до апокаліптичного бар'єру техносфери, перебороти протиріччя якого між наукою і технологіями надзвичайно важко.

У глобальному масштабі, наприклад, приріст технології складає нині близько 6 % на рік. При цьому потреби значної частини людства не задовольняються. Уповільнення технологічного росту через обмеження темпу розвитку науки означало би (при зростанні народонаселення) початок регресу. Кількість учених також зростає експоненціально. Показово, що якби всі університети й коледжі США почали з даного моменту готувати тільки фізиків, то до кінця століття не вистачило би людей (не абітурієнтів, а людей взагалі, включаючи дітей, старих і жінок) [1–3]. Таким чином, якщо нинішній темп наукового росту збережеться, то через 50 років кожний житель Землі буде вченим. Це «абсолютна височінь», яку, очевидно, неможливо перевищити, оскільки в такому випадку одна людина повинна буде сполучати в собі декількох учених відразу. Отже, експоненціальний зріст науки буде гальмуватися внаслідок обмеженості людських ресурсів. Ознаки цього явища виявляються вже сьогодні. Сто років тому відкриттю Рентгена сприяло те, що дослідженням Х-лучів займалася значна частина фізиків світу. Нині відкриття не меншого значення залучають лише долю відсотка усіх фізиків, оскільки внаслідок непомірного розширення фронту наукових досліджень кількість людей, що припадають на кожну її ділянку, зменшується. Як можна уявити собі подальшу долю цивілізації, наука якої вичерпала всі людські ресурси, але продовжує в них потребувати? Адже в даний час людство поступово йде до нової формації — інформаційної цивілізації, шлях переходу до якої ми спробуємо дослідити.

**Етап перший.** Індустріальна культура людства зародилась в Європі у другій половині XV ст. Каталізатором її створення стала поява гуманістичних теорій, що визначали місце людства у світі, науковий метод пізнання навколишнього світу, теорію прогресу людства. Розпов-

сюджуються ідеї зміни світу під впливом цілеспрямованої праці, ідеї визначення самою людиною свого місця в житті. Але гуманістичний світогляд спирався більше на окремі погляди і теорії. Він не мав цілісних концепцій і скоріше вказував напрямок людської думки, а не підсумковий результат. Гуманістичний світогляд, з притамаманим йому ідеалістичним і споглядальним характером водночас визначав і основну мету — розкряпачити розум людини гуманістичного століття від релігійних «пут».

Орієнтація на технічні джерела розвитку, що вперше голосно заявила про себе в другій половині XVIII ст. в епоху індустріальної революції, завдяки систематичному, свідомому і цілеспрямованому удосконалюванню знарядь і предметів праці дозволила забезпечити в країнах, охоплених цим процесом, вражаюче просування у всіх сферах життєдіяльності людини і суспільства. Проте знадобилося пройти важкий і тривалий шлях до того часу, коли наука і техніка перетворилися на надійний інструмент цілеспрямованого вдосконалювання суспільного виробництва.

У розвитку науки можна виділити періоди, коли перетворювалися всі компоненти її основ, що привело людство до сучасної техногенної цивілізації. Зміна наукових картин світу супроводжувалася докорінною зміною нормативних структур дослідження, а також філософських основ науки. Ці періоди правомірно розглядати як глобальні революції, що призводять до зміни типу наукової раціональності. В історії природознавства можна виявити чотири такі революції. *Першою* з них була революція XVII ст., що ознаменувала становлення *класичного природознавства*.

Його виникнення було нерозривно пов'язане з формуванням особливої системи ідеалів і норм дослідження, в яких, з одного боку, виявлялися установки класичної науки, а з іншого — здійснювалася їхня конкретизація з урахуванням домінанти механіки в системі наукового знання даної епохи. Суспільні потреби різноманітних культур викликали розвиток науки, яка й штовхає вперед технологію. Пригадаємо, що джерельні основи науки закладалися у вавилонську і грецьку епохи. Розвиток науки почався з астрономії, з вивчення механіки неба. Грандіозні закономірності цієї механіки викликали до життя появу перших математичних систем, що за своєю складністю значно перевищували ті зачатки арифметики, яких потребувала давня технологія (виміри площ, будинків та ін.). Греки створили аксіоматичні системи (геометрія Евкліда), а вавілоняни — незалежну від геометрії арифметику. Первородство астрономії в сімействі природничих наук донині відзначається істориками науки.

Через усе класичне природознавство, починаючи з XVII ст., проходить ідея, відповідно до якої об'єктивність і предметність наукового знання досягається тільки тоді, коли з опису і пояснення виключається все, що стосується суб'єкта і процедур його пізнавальної діяльності. Ці процедури приймалися саме як незмінні. Ідеалом була побудова істинної картини природи. Головна увага приділялася пошуку очевидних, наоч-



них онтологічних принципів, що «витікають з досвіду». Саме на їх базі можна будувати теорії, які пояснюють і проносять дослідні факти.

У XVII–XVIII ст. ці ідеали і нормативи дослідження сплавлялися з цілою низкою положень, що конкретизували установки механічного розуміння природи. Пояснення тлумачилося як пошук механічних причин і субстанцій — носіїв сил, які детермінують явища, що спостерігаються. Розповсюджується ідея редукції знання про природу до фундаментальних принципів і уявлень механіки. Відповідно до цих установок будувалася і розвивалася механічна картина природи, що виступала одночасно і як картина реальності (стосовно до сфери фізичного знання) і як загальнонаукова картина світу.

Нарешті, ідеали, норми й онтологічні принципи природознавства XVII–XVIII ст. спиралися на специфічну систему філософських засад, в яких домінуючу роль набували ідеї механіцизму. Як епістемологічні складові цієї системи виступали уявлення про пізнання як спостереження та експериментування з об'єктами природи, які розкривають таємниці свого буття розуму. Причому самий розум наділявся статусом суверенності. В ідеалі він трактувався як дистанційований від речей, що наче з боку спостерігає і досліджує їх, не детермінований ніякими передумовами, крім властивостей і характеристик досліджуваних об'єктів.

Ця система епістемологічних ідей з'єднувалася з особливими уявленнями про досліджувані об'єкти. Вони розглядалися переважно як малі системи (механічних устроїв), і відповідно до цього застосовувалася «категоріальна сітка», яка визначала розуміння і пізнання природи. Нагадаємо, що мала система характеризується відносно невеликою кількістю елементів, їхніми силовими взаємодіями і жорстко детермінованими зв'язками. Для їхнього освоєння достатньо вважати, що властивості цілого визначаються станом і властивостями його частин, речі уявляти як відносно стійкі тіла, а процес — переміщення тіл у просторі з часом, причинність трактувати в лапласовському значенні. Відповідні значення саме і виділялися в категоріях «річ», «процес», «частина», «ціле», «причинність», «простір» і «час» та ін., що утворили онтологічну складову філософських основ природознавства XVII–XVIII ст. Ця категоріальна матриця забезпечувала успіх механіки і визначала редукцію до її уявлень всіх інших галузей природознавчого дослідження.

**Етап другий.** Радикальні зміни в цій цілісній і відносно стійкій системі основ природознавства відбулися наприкінці XVIII–першій половині XIX ст. За свою бурхливу історію індустріальне століття породило велику кількість теорій, гіпотез, філософських і світоглядних концепцій, але цілісний і всесвітній світогляд як струнка і логічно взаємозалежна система знань, традицій почала утворюватися тільки в XIX ст. Їх можна розцінити як *другу* глобальну наукову революцію, що визначила перехід до нового стану природознавства — *дисциплінарно організованої науки*.

У цей час механічна картина світу втрачає статус загальнонаукової. У біології, хімії та інших галузях знання формуються специфічні картини реальності, що не редуцуються до механічної. Одночасно відбувається диференціація дисциплінарних ідеалів і норм дослідження. Наприклад, у біології і геології виникають ідеали еволюційного пояснення, у той час як фізика продовжує будувати свої знання, абстрагуючись від ідеї розвитку. Але й у ній, з розробкою теорії поля, починають поступово розвиватися норми механічного пояснення, що домінували раніше. Всі ці зміни торкалися головним чином третього прошарку організації ідеалів і норм дослідження, що виражає специфіку досліджуваних об'єктів. Що ж стосується загальних пізнавальних установок класичної науки, то вони ще зберігалися в даний історичний період. Все більшого значення набуває *освіта*.

Відповідно особливостям дисциплінарної організації науки видозмінюються її філософські основи. Вони стають гетерогенними, включають досить широкий спектр уявлень тих основних категоріальних схем, згідно з якими освоюються об'єкти (від зберігання у певних межах механістичної традиції до включення в розуміння «речі», «стану», «процесу» та інші ідеї розвитку). В епістемології центральною стає проблема співвідношення різноманітних методів науки, синтезу знань і класифікації наук. Висування її на перший план пов'язане з утратою старої цілісності наукової картини світу, а також з появою специфіки нормативних структур у різноманітних галузях наукового дослідження. Пошук шляхів єдності науки, проблема диференціації та інтеграції знання перетворюються в одну з фундаментальних філософських проблем, зберігаючи свою гостроту протягом всього наступного розвитку науки.

Перша та друга глобальні революції в природознавстві протікали як формування і розвиток класичної науки і її стилю мислення. І хоча другу глобальну революцію можна назвати століттям пару, зауважимо, що в цей період з'явився перший електромагнітний телеграф (П. Л. Шиллінг, 1832 р.). З того часу з'явилися прообрази перших телекомунікацій. Людство стало пов'язаним швидкими потоками інформації, будь-яка подія в короткий термін ставала відомою у будь-якому куточку земної кулі і на неї можна було відреагувати тим або іншим засобом. Але це вже трохи пізніше. Відтоді інформація стала об'єднувати різноманітні культури, і зародження сучасної земної цивілізації можна умовно віднести саме до того періоду. Таким чином, ми підійшли до визначення поняття **«цивілізація» як континуума культур**.

**Етап третій.** *Третя* глобальна наукова революція була пов'язана з перетворенням стилю мислення класичної науки і становленням нового, *некласичного природознавства*. Вона охоплює період з кінця XIX до середини XX ст. В ту епоху відбувалася своєрідна ланцюгова реакція революційних змін у різних галузях знання: у фізиці — відкриття подільності атома, становлення релятивістської і квантової теорії, у кос-

мології — концепція нестационарного Всесвіту, у хімії — квантова хімія, у біології — становлення генетики. Виникає *кібернетика і теорія систем*, що зіграли найважливішу роль у розвитку сучасної наукової картини світу.

У процесі всіх цих революційних перетворень формувалися ідеали і норми нової, неklasичної науки. Вони характеризувалися відмовою від прямолінійного онтологізму і розумінням відносної істинності теорій і картини природи, що були вироблені на тому або іншому етапі розвитку природознавства. В протизагаду ідеалу єдино істинної теорії, що «фотографує» досліджувані об'єкти, припускається істинність декількох конкретних теоретичних описів однієї і тієї ж реальності, які відрізняються один від одного, оскільки в кожному з них може міститися момент об'єктивно-істинного знання. Осмислюються кореляції між онтологічними постулатами науки і характеристиками методу, за допомогою якого освоюється об'єкт. У зв'язку з цим приймаються такі типи пояснення й описи, що у явному виді містять посилення на засоби й операції пізнавальної діяльності. Найбільш яскравим зразком такого підходу виступали ідеали і норми пояснення, описи і доказовості знань, що затвердилися у квантово-релятивістській фізиці. Якщо в класичній фізиці ідеал пояснення й опису припускав характеристику об'єкта «самого по собі», без зазначення способів його дослідження, то в квантово-релятивістській фізиці як необхідна умова об'єктивності пояснення й опису висувається вимога чіткої фіксації особливостей засобів спостереження, що взаємодіють з об'єктом (класичний засіб пояснення й опису може бути поданий як ідеалізація, раціональні моменти якої узагальнюються в рамках нового підходу).

Змінюються ідеали і норми доказовості й обґрунтування знання. На відміну від класичних зразків обґрунтування теорій у квантово-релятивістській фізиці припускається експлікація при викладенні теорії операційної основи введення системи понять (принцип спостереження) і з'ясування зв'язків між новою і попередніми її теоріями (принцип відповідності).

Нова система пізнавальних ідеалів і норм забезпечувала значне розширення поля досліджуваних об'єктів, відкриваючи шлях до освоєння складних саморегулюючих систем. На відміну від малих систем такі об'єкти характеризуються рівневою організацією, наявністю відносно автономних і варіабельних підсистем, масовою стохастичною взаємодією їхніх елементів, існуванням керуючого рівня і зворотних зв'язків, що забезпечують цілісність системи.

Саме включення таких об'єктів у процес наукового дослідження сприяло серйозним перебудовам в картинах реальності головних галузей природознавства. Процеси інтеграції цих картин і розвиток загальнонаукової картини світу стали здійснюватися на базі уявлень про природу як складної динамічної системи. Цьому сприяло відкрит-

тя специфіки законів мікро-, макро- та мега-миру у фізиці і космології, інтенсивне дослідження механізмів спадкоємності в тісному зв'язку з вивченням надорганізованих рівнів організації життя, виявлення кібернетикою загальних законів управління і зворотного зв'язку. Тим самим створювалися передумови для побудови *цілісної картини природи, в якій просліджувалася ієрархічна організованість Всесвіту як складної динамічної єдності*. Картини реальності, що вироблялися в окремих науках, на цьому етапі ще зберігали свою самостійність, але кожна з них брала участь у формуванні уявлень, які потім включалися в загальнонаукову картину світу. Остання, у свою чергу, розглядалася не як точний і остаточний портрет природи, а як система, що постійно уточнюється і розвивається відповідно до істинного знання про світ [1].

Всі ці радикальні зрушення в уявленнях про світ і процедури його дослідження супроводжувалися формуванням нових філософських основ науки. Ідея історичної мінливості наукового знання, відносної істинності вироблених у науці онтологічних принципів з'єднувалася з новими уявленнями про активність *суб'єкта пізнання*. Він розглядався вже не як дистанційований від досліджуваного світу, а як той, що знаходиться *усередині нього*, детермінований ним. Виникає розуміння того, що відповіді природи на наші питання визначаються не тільки устроєм самої природи, але й способами нашої постановки питань, що залежить від історичного розвитку засобів і методів пізнавальної діяльності. На цій основі з'являлося нове розуміння категорій істини, об'єктивності, факту, теорії, пояснення [1].

Радикально видозмінювалася і «онтологічна підсистема» філософських основ науки. Розвиток квантово-релятивістської фізики, біології і кібернетики був пов'язаний з включенням нових значень у категорії частини і цілого, причинності, випадковості і необхідності, речі, процесу, стану та ін. Можна сказати, що ця «категоріальна сітка» вводила *новий образ об'єкта*, що представав як складна система. Уявлення про співвідношення частини і цілого стосовно до таких систем включають ідеї незведення стану цілого до суми станів його частин. Важливого значення при описі динаміки системи набувають категорії випадку, потенційно можливого і справжнього. Причинність не може бути зведена тільки до її лапласівського формулювання — виникає поняття «очевидної причинності», що розширює зміст традиційного розуміння даної категорії. Нового змісту набуває категорія об'єкта: він розглядається вже не як собі тотожна річ (тіло), а як процес, що відтворює деякі стійкі стани і є мінливим у ряді інших характеристик. Всі описані перебудови основ науки, що характеризували глобальні революції в природознавстві, були викликані не тільки її експансією в нові предметні галузі і виявленням нових типів об'єктів, але і змінами місця і функцій науки та людини в громадському житті.

За цей період відбулося становлення і розвиток телекомунікацій, що цілком об'єднали людство: застосування телефону (А. Г. Белл), 1877 р.; звукозаписний устрій — фонограф (Т. А. Едісон), 1882 р.; радіозв'язок (А. С. Попов), 1895 р.; здійснений початок регулярних радіотрансляцій (перша половина ХІХ ст.). З другого боку, були відкриті джерела енергії, що поставили питання про подальше існування цивілізації (ядерна зброя, перший ядерний вибух у 1945 р.). За цей період було створено засоби, що визначили подальші шляхи розвитку цивілізації: перша ЕОМ (1946 р.), транзистор (1948 р.), локальні багатотермінальні інформаційно-сотові мережі, які є інформаційними осередками цивілізації. Після запуску штучного супутника Землі в 1957 р. з'явилися системи космічного зв'язку. На базі їх та локальних інформаційно-сотових мереж у 80-х роках ХХ ст. народилася всесвітня інформаційна мережа Інтернет, що поклала початок *єдиному світовому розподіленому інформаційно-сотовому суспільству*. З того періоду почалася світова історія інформатизації суспільства, інформаційних ресурсів і технологій.

«Каркас» сучасної цивілізації складає *«трикутник взаємодій»*, що складається з *засобів зв'язку (телекомунікації і телерадіозв'язку) ↔ інтернаціоналізації та глобалізації економіки ↔ глобальних проблем цивілізації*, занурений в континуум культур зі своєю поліетносферою.

В *«трикутнику взаємодій»* одна з основних рис і тенденцій світового розвитку — *інтернаціоналізація і глобалізація економіки*. Техногенна цивілізація, а потім інформаційна революція викликали прискорення процесу втягування країн у міжнародний поділ праці та обмін продукцією і інформацією. Це послужило основою для виникнення в другій половині ХХ ст. феномена відкритої економіки.

Вже на початку ХХ ст. існували міжнародні підприємства, що разом із застосуванням сучасних засобів зв'язку перетворювалися в багатогалузеві комплекси — транснаціональні і багатонаціональні корпорації. Тепер вони є головною рушійною силою світогосподарських зв'язків. Інвестуючи капітал і створюючи численні філії за кордоном, ці корпорації формують розгалужену систему світового виробництва. Вони не визнають національних кордонів і, оптимально розміщуючи виробництво в різних країнах, враховуючи їх порівняльні переваги (наявність джерел сировини, кваліфікованих працівників, технічного рівня виробництва та ін.), досягають високої економічної ефективності. Розвиток міжнародних підприємств та об'єднань в умовах інформаційної революції другої половини ХХ ст. поряд з небувалим розширенням світових ринків товарів, капіталів, робочої сили сприяв формуванню ринків інформації, ноу-хау, патентів, ліцензій і науково-технічних послуг.

Ще однією формою *інтернаціоналізації*, що одержала особливий розвиток в останнє десятиліття, стала міждержавна інтеграція національних господарств. Найбільш розвинутою формою міжнародної інтеграції є Європейська співдружність. Рішення про її створення було прийняте

ще у 1957 р. (з 1993 р. — ЄС). Головна мета цього об'єднання — створення єдиного ринку товарів, послуг, робочої сили, а також рішення про вільне пересування товарів, капіталів, послуг, робочої сили. Сьогодні на долю ЄС припадає 1/3 світового товарообігу. Експорт ЄС перевершує експорт США у 3,6 разів і експорт Японії у 3,8 разів. ЄС по показниках промислового виробництва перевершила США і має сьогодні половину світових валютних резервів [2]. Такий динамічний розвиток держав спільного ринку обумовлений багато в чому побоюванням європейських країн перетворитися в технологічну периферію США і Японії.

Так, у вісімдесяті-дев'яності роки в рамках програми «Єврїка» здійснюється співробітництво в галузі мікропроцесорних розробок, зв'язку, біотехнології, створення нових матеріалів. У дев'яності роки інтеграційні процеси в Європі одержали подальший розвиток. З 1 січня 1993 р. в Європі функціонує єдиний внутрішній ринок, а з листопада 1993 р. набув сили Маастрихський договір 12 країн ЄС, згідно з яким ЄС повинна перетворитися у валютний, економічний і політичний союз з єдиною зовнішньою політикою, громадянством і валютою. Таким чином, Маастрихський договір — найбільший політичний і правовий акт в історії європейської інтеграції. З початку 90-х років ЄС змінила свою політику відносно до країн Східної Європи. Так, у 1991 р. були укладені угоди ЄС з Польщею, Угорщиною і Чехословаччиною (поки вона існувала як єдина держава). У 1992 р. було підписано договір ЄС з Болгарією та Румунією. Ці угоди передбачають:

- створення зон вільної торгівлі промисловими товарами;
- ослаблення обмежень для прямування послуг і капіталів;
- зміцнення співробітництва в політичній і культурній галузях.

Реалізація цих угод розрахована до 2001–2002 р. [3].

У 80-ті роки ХХ ст. тенденції до інтеграції намітилися і серед держав Північної Америки (інтеграція США, Канади, Мексики). У 1989 р. США уклали угоду з Канадою, яка стосувалася проблем вільної торгівлі, і це поклало початок інтеграційним процесам. У 1990 р. Джордж Буш у відповідь на поглиблення європейської інтеграції висунув доктрину, що передбачає створення режиму зони вільної торгівлі на території «від Аляски до Вогненої Землі». У лютому 1991 р. до угоди США і Канади приєдналася і Мексика.

Аналогічні процеси спостерігаються і в Азіатсько-тихоокеанському регіоні. Ініціатором інтеграційних процесів тут є Японія. У листопаді 1989 р. виникла організація економічного співробітництва (ОПЕК). Крім Японії в ОПЕК увійшли Бруней, Індонезія, Малайзія, Сингапур, Філіппіни, Австралія, Гонконг, Китай, Нова Зеландія. Мета альянсу — створення зони вільної торгівлі протягом 15 років з одночасним розвитком інтеграції в інших сферах співробітництва.

Таким чином, інтеграція торкнулася розвинених країн світу і більшості країн з середнім рівнем розвитку. Інтеграційні тенденції не

обминули і молоді держави. До об'єднання їх підштовхувала необхідність захисту національних інтересів. Прикладом тут можуть служити організація експортерів нафти, об'єднання країн з видобутку руди (на чолі з Індонезією), об'єднання експортерів міді (Заір, Замбія, Перу, Чилі). Можна відзначити, що інтеграція як головна тенденція світового розвитку супроводжувалася конкуренцією між трьома головними центрами світового господарства (США, Японією та Західною Європою) [4].

Хід світової динаміки виявив перед людством ряд так званих глобальних проблем, що в основному виникли в результаті неконтрольованого розвитку і принесли з собою усвідомлення серйозних погроз цивілізації. Появу глобальних проблем передбачав ще В. І. Вернадський, який попереджав, зокрема, про «геологічну силу» суспільства, що може мати руйнівний характер.

Оскільки для більшості глобальних проблем характерний взаємовплив, їхня класифікація достатньо складна. Тому дуже умовно і приблизно вони можуть бути підрозділені на природні, демографічні, економічні, екологічні, соціально-біологічні, соціально-політичні, соціально-економічні, культурні та етико-моральні [5–7].

Не претендуючи на вичерпне визначення складу глобальних проблем, назвемо основні з них. Це насамперед демографічна проблема, породжена перенаселенням, міграцією, старінням, яка є однією з першопричин ряду інших глобальних проблем. Це — екологічна проблема з її численними складовими, у тому числі глобальною зміною клімату і виснаженням озонового прошарку. Це проблеми війни і миру, природних катастроф і техногенної безпеки, енергетики, виснаження ресурсів, які не поновлюються, бідності, зайнятості, недостачі продовольства, міжетнічного протистояння, релігійної нетерпимості, організованої злочинності, тероризму, інформаційної безпеки, охорони здоров'я, виникнення нових хвороб, генетичної безпеки, наркоманії, освіти, деградації духовно-моральної сфери, космічні, міжпланетарні та ін.

Кожна не вирішена, непереборена глобальна проблема породжує загрозу у відповідних галузях людської життєдіяльності. Знання цих загроз дозволяє вживати превентивні заходи для зниження потенційної небезпеки. Це може досягатися шляхом розв'язання проблеми в цілому (чого іноді неможливо або дуже важко досягти), ослаблення негативно впливу окремих її складових, запобігання конкретного лиха, що виникає як наслідок не вирішеної проблеми.

Сьогодні проблеми і перспективи сучасної цивілізації набувають особливого значення внаслідок протиріч і проблем глобального порядку, що одержують все більш гострий характер. Мова йде про збереження сучасної цивілізації, безумовний пріоритет загальнолюдських інтересів, внаслідок чого соціально-політичні протиріччя у світі мають свою межу: вони не повинні руйнувати механізми життєдіяльності людства. Запобігання термоядерній війні, об'єднання зусиль у протистоянні екологічній

кризі, у вирішенні енергетичної, демографічної, продовольчої та сировинної проблеми — усе це необхідні передумови збереження і розвитку сучасної цивілізації.

### *Література*

1. Фрицьф Капра. Дао фізики // [http:// lib.ru/KAPRA/](http://lib.ru/KAPRA/)
2. Бусьгіна І. Неравномерность регионального развития остается характерной особенностью Европейского союза // Евро, 1999. — № 4. — [http:// www.chronicle.ru/publish/magazsne/euro/1999-e4/contents.htm](http://www.chronicle.ru/publish/magazsne/euro/1999-e4/contents.htm).
3. Алан А. Тейт. Глобализация — угроза или новые возможности для Европы // Проблемы теории и практики управления. — [http:// www.ptpu.ru/ARCHIVE.HTM](http://www.ptpu.ru/ARCHIVE.HTM).
4. Иноземцев В. «Глобализация» национальных хозяйств и современный экономический кризис // Проблемы теории и практики управления. — <http://www.ptpu.ru/ARCHIVE.HTM>.
5. Лейбин В. М. Зарубежная глобалистика: проблемы и противоречия. — М., 1998.
6. Чумакова А. Н. Философия глобалистики: поиски путей выживания. — М., 1992.
7. Ю. Л. Воробьев, М. И. Фалеев, М. А. Шахраманьян, В. А. Акимов. Приоритеты XXI века: развитие и безопасность человечества // <http://www.rusmet.ru/tcology/index.html>.

### **Резюме**

Статья посвящена определению основных этапов становления информационной цивилизации. Данный процесс рассматривается прежде всего сквозь призму изменений познавательных идеалов и норм. Дается характеристика современного этапа, основных черт и тенденций мирового развития.

### **Summary**

The article is devoted to the singling out main stages of the information civilization foundation. The given process is, first of all, viewed in terms of changes in cognitive ideals and norms. The article gives characteristics of the modern stage, as well as main features and tendencies of world development.

*М. С. Лисенко*

### **З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ в кінці ХІХ–на початку ХХ століття**

На сучасному етапі українські освітяни та історики певну увагу приділяють перегляду типів середніх спеціальних навчальних закладів, форм навчання, методик. Нові для нашої освітньої мережі коледжі, ліцеї мають своїх попередників: це дореволюційні сільськогосподарські, комерційні, художні та музичні училища, вчительські семінарії. Для успішного проведення освітніх реформ сьогодні необхідно вивчати та використовувати позитивний досвід дореволюційної середньої спеціальної школи.

Питання розвитку середньої спеціальної освіти в Україні в дореволюційний період не знайшло достатнього висвітлення в загальній та спеціальній літературі. В монографіях Д. Павлова та Г. Захаревича, Я. Звігальського та М. Іванова був поданий стислий огляд цієї проблеми [1, 2]. Сучасні дослідники приділяють більше уваги вищій школі, ніж середній спеціальній. Автори наголошували, що в Україні в кінці ХІХ–на початку ХХ століття склалася система професійної освіти. Майбутні радянські технікуми здебільшого організовувались на її основі.

Хронологічні рамки досліджуваної теми охоплюють період з 80-х років ХІХ століття до 1917 року (територіальні рамки – українські землі в складі Російської імперії). Це був етап створення та інтенсивного розвитку середніх спеціальних навчальних закладів, пошуку нових форм у навчанні.

Проведення реформ у 60-х роках ХІХ століття, швидкий розвиток капіталізму в регіоні зумовив необхідність відкриття середніх спеціальних навчальних закладів. Потреба у фахівцях середньої ланки була досить відчутною. Ініціатива створення відповідних навчальних закладів переважно належала земствам, міським думах, громадськості, приватним особам. Уряд не надавав належної уваги підготовці фахівців середньої кваліфікації, тому в Україні до 80-х років ХІХ століття не існувало сталої системи професійної освіти.

Тільки в 1883 році при Міністерстві народної освіти Росії був створений відділ з технічної та професійної освіти [3, с. 174]. Деякі типи навчальних закладів (транспортні, комерційні училища) знаходились під подвійним керівництвом – Міністерства народної освіти та відповідного міністерства або патронуючого органу.

До кінця ХІХ століття в Україні не існувало вищих технічних навчальних закладів, які вели підготовку фахівців гірничої справи, тому посади інженерів часто займали техніки. Останніх готували в Лисичанській нижчій штейгерській школі, заснованій 1872 року. Першими майстрами рудникової справи (штейгерами) стали 32 особи, що закін-



чили школу в 1876–1881 роках. У 1881 році школа випустила 7, а в 1882 та 1883 роках — по 11 осіб [4, с. 202]. У наступні роки випуски продовжувались. У 1914 році Лисичанська штейгерська школа була перетворена на училище [5, с. 8]. До нижчих технічних навчальних закладів, які давали своїм вихованцям достатню підготовку для виконання на виробництві обов'язків середнього технічного персоналу, належали також Горлівське гірниче приватне училище С. С. Полякова (з 1876 року) та Смілянські технічні класи (з 1881 року) [6, ф. 166, оп. 1, спр. 1102, арк. 24].

Київський політехнікум з відділеннями механічним, технічним та будівельним було відкрито 1898 року значною мірою на кошти місцевої промисловості [7, ф. 1043, оп. 1, спр. 54, арк. 62]. 1899 року в Катеринославі було засновано гірниче училище з чотирирічним курсом навчання і двома відділеннями — заводським і гірничим. На його організацію катеринославським земством, міською думою, мерією, приватними особами, Радою гірничопромисловців Росії було перераховано 500 000 крб. [6, ф. 166, оп. 2, спр. 780, арк. 98].

На початку ХХ ст. в Україні було відкрито 5 державних середніх технічних навчальних закладів: механіко-технічні училища у Миколаєві, Олександрівську, Кам'янці-Подільському, с. Клинци Чернігівської губернії, хімічне училище в Ніжині [6, ф. 166, оп. 3, спр. 1018, арк. 3]. Вищезгадані училища готували техніків, майстрів, механіків для вугільної, металургійної та інших галузей промисловості України. Подальше збільшення кількості навчальних закладів відбувалося із приватної ініціативи: почали роботу електротехнічне училище В. І. Гадзяцького в Одесі (з 1905 року), політехнічні курси Г. Л. Утешева (з 1905 року) та Ліндера (з 1906 року) в Києві [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1276, арк. 4]. Випускники приватних навчальних закладів працювали на електротехнічних та машинобудівних підприємствах, службі зв'язку міст.

Перед Першою світовою війною за приватною ініціативою в Україні були організовані технічні навчальні заклади на зразок майбутніх технікумів. До них належали електротехнічні курси А. Краснова в Харкові (з 1905 року), Київські технічні курси Пермінова (з 1908 року), електротехнічні курси А. Н. Мельникова в Харкові (з 1910 року), Катеринославські технічні курси В. Х. Коробочкіна (з 1911 року) [6, ф. 166, оп. 2, спр. 784, арк. 60; 7, ф. 1043, оп. 1, спр. 52, арк. 90]. Робота по створенню та організації навчальних закладів проходила з великим ентузіазмом. Зокрема, в Харкові 1905 року професором Харківського університету А. Красновим були об'єднані декілька вечірніх робітничих курсів в єдині електротехнічні. Для них було збудовано нове приміщення з кабінетами, лабораторіями, майстернями, які відповідали новітнім технологіям того часу. Харківська міська управа, підприємства і приватні особи надали субсидію (на заробітну плату викладачам та утримання навчального закладу). Викладачі харківських вузів читали на курсах фахові та загальноосвітні дисципліни. Робітники старанно відвідували кур-

си, незважаючи на виснажливий 11-годинний робітничий день на підприємствах [8, ф. 820, оп. 1, спр. 942, арк. 33].

З метою поширення мережі середніх спеціальних навчальних закладів і розвитку вже існуючих Міністерство народної освіти неодноразово зверталось за допомогою до місцевого самоврядування, громадських організацій, приватних осіб. За період 1889–1894 років земства й міста перерахували на заснування технічних училищ понад 1 600 000 крб. і надавали щороку на їх утримання до 90 000 крб. [2, с. 116]. В 1914/1915 роках в країні функціонувало 50 середніх технічних навчальних закладів з контингентом учнів 10 тис. чол. [9, с. 92]. В Україні перед 1917 роком працювало 18 технічних училищ (або 36 % від загальноросійської кількості відповідних навчальних закладів), які щорічно випускали 300–350 фахівців [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1023, арк. 6; 10, с. 49].

Транспорт відіграв важливе економічне та стратегічне значення для кожної держави. В Україні у другій половині ХІХ ст. існували залізничні училища та спеціальні транспортні відділення при навчальних закладах інших профілів (зв'язку, електротехніки, будівництва та транспортних служб). У 60–70-х роках ХІХ ст. організація роботи залізничних училищ проходила на основі приватної та громадської ініціативи. З 1878 року Міністерство шляхів сполучення почало контролювати та організувати їх діяльність. У цьому році був проведений з'їзд викладачів навчальних закладів на транспорті. Дискутувались питання, пов'язані з організацією залізничних училищ, навчальним процесом, утриманням. З'їзд затвердив програми та навчальні плани училищ [5, с. 42].

1886 року було видано «Положення про залізничні училища» [11, с. 3]. Згідно з цим документом, до залізничних училищ приймали переважно дітей залізничників та службовців залізниць. Охочих вчитись було більше, ніж вакантних місць. Термін навчання становив 3–4 роки. Мережа залізничних училищ була більш впорядкована у порівнянні з іншими навчальними закладами цієї ланки. В них була добре налагоджена справа практики та стажування. Учні старших курсів і випускники відряджались у період літньої практики або стажування до залізничних майстерень, до служби шляхів сполучення і на телеграф. Випускники працювали машиністами та їх помічниками, техніками, майстрами, телеграфістами.

Харківське залізничне училище було відкрито 1874 року. Воно було добре устатковано, мало значну технічну бібліотеку. Викладачами працювали професори місцевих вузів, інженери-транспортники, в тому числі ті, що займали значні посади в окрузі шляхів сполучення та на залізницях [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1020, арк. 13]. У всіх училищах існував такий соціальний інститут, як Попечительські товариства, зокрема і в залізничних.

Для кожного залізничного училища комітет місцевого попечительства складався з 9 членів, призначених начальником сполучення залізниць та 9 обраними службовцями на 3 роки [11, с. 36]. Після 1906 року залізничні училища опинились під подвійним керівництвом: Міністерства шляхів спо-

лучення та Міністерства народної освіти. Їх мережа інтенсивно розширювалась. 1913 року в Україні працювало 49 залізничних училищ [2, с. 110].

Слід зазначити, що більшість петербургських та московських банків були тісно пов'язані з промисловістю та сільським господарством України: Російські торгівельно-промисловий, азовсько-донський, банк зовнішньої торгівлі, Російсько-Азіатський, Міжнародний. В умовах після-реформеного розвитку в Україні відкрились регіональні банки, спільні підприємства, комерційні структури, а тому були всі підстави для заснування комерційних училищ. Попит на банківських службовців, комерсантів був значним.

Першими в Україні були відкриті комерційні училища в Харкові та Одесі 1893 року [8, ф. 820, оп. 1, спр. 24, арк. 3]. В 1913/1914 роках в Україні діяло 115 комерційних училищ [6, ф. 166, оп. 4, спр. 328, арк. 4]. Вони набули широкої популярності. Неодноразово за ініціативою промислових та фінансових кіл проводились з'їзди працівників технічної та професійної освіти. Делегатами на цих з'їздах були директори та викладачі середніх та вищих навчальних закладів, представники державного апарату, громадські діячі та науковці. Міністерство народної освіти з 1892 по 1917 рік видавало часопис «Професійна та комерційна освіта» [12, с. 28].

Щодо сільськогосподарської освіти, то до кінця XIX ст. в Російській імперії нараховувалась 61 нижча сільськогосподарська школа [5, с. 42]. На їх базі в другій половині XIX ст. в Україні почали створюватись сільськогосподарські училища. Земства і громадськість України, а з 70-х рр. XIX ст. і держава, сприяли створенню сільськогосподарських училищ. Вони поділялись на земські, приватні та урядові. Сільськогосподарські училища існували двох категорій: загальні та спеціальні (із садівництва, городництва, бджільництва). В Україні найстарішими з них були: Уманське училище садівництва та землеробства (створено в Одесі 1844 року, а в 1858 році переведено до Умані) [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1078, арк. 14]; Харківське сільськогосподарське училище з 1855 року, Херсонське з 1874 року [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1112, арк. 5].

1899 року катеринославським земством поблизу станції Єрастівка була заснована Верхнедніпровська нижча сільськогосподарська школа, яка 1911 року була атестована як сільськогосподарське училище. Воно мало добре обладнані кабінети та лабораторії, а також 500 десятин землі в 12 верстах від головних навчальних корпусів [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1435, арк. 216]. 1902 року за підтримкою з'їзду мукомолів в Україні виникло єдине такого типу приватне млинарне училище Бернштейна в Одесі. Цей навчальний заклад готував кадри мірошників для всієї України. 1909 року його перетворили на млинарно-технічне училище [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1435, арк. 214]. 1913 року в Україні працювало 17 сільськогосподарських училищ з кількістю учнів 2697 чол. [1, с. 29]. Треба зазначити, що цілком коштами державної скарбниці (не рахуючи плати за навчання, прибутків від сільськогосподар-

ського виробництва) утримувались 13 сільськогосподарських училищ. Решта установ одержували дотацію від держави або отримували асигнування земств, громадськості та приватні кошти [2, с. 178].

До цієї ж галузі освіти належали середні землевпорядчі та лісові училища. 1909 року було видано нове положення про землевпорядчі училища з чотирирічним терміном навчання. До них приймали юнаків після іспитів в обсязі програми загальноосвітньої школи. 1914 року в Російській імперії працювало 14 таких навчальних закладів, у тому числі 4 в Україні: Катеринославське, Київське, Полтавське, Житомирське [9, с. 161]. Київське землевпорядче училище було засновано 1915 року на громадські кошти [2, с. 118]. В ньому вивчали спеціальні та загальноосвітні дисципліни, серед яких: мінералогія, механіка, гідрологія, гідрометрія, торфодобування та ін. Випускники сільськогосподарських та землевпорядчих училищ працювали землемірами, агрономами, гідротехніками, садівниками.

Лісові училища готували лісничих. Курс навчання в них складав два роки. Заняття мали переважно практичний характер, проводились лісничими або їх помічниками. Посаду лісного можна було одержати і не відвідуючи училище. Досить було два роки попрацювати в одному з лісництв, а потім скласти встановлені для учнів лісових училищ іспити екстерном [1, с. 53].

До системи професійної освіти у другій половині XIX ст. відносились також різні типи медичних шкіл. Після заснування медичних факультетів в університетах підготовка середнього медичного персоналу в деякій мірі була покладена на міське та земське самоврядування. В 30–40-х роках XIX ст. стали відкриватись спеціальні фельдшерські школи. Поступово відповідні навчальні заклади перейшли на утримання міських дум і земств [2, с. 244]. До 1872 року не розроблялось єдиних програм для фельдшерських та загальних медичних шкіл. 1872 року Міністерством внутрішніх справ було видано положення для фельдшерських шкіл з обов'язковим трирічним курсом навчання й встановлено освітній ценз для вступу до них. З 1897 року термін навчання в таких школах був збільшений до чотирьох років, що зумовлювалось специфікою даної галузі освіти, складністю фахової підготовки, обов'язковістю стажування або попереднього практичного досвіду. Разом з тим дещо скорочувалось викладання загальноосвітніх дисциплін, вводилось більше спеціальних предметів [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1110, арк. 24].

Фельдшерські школи готували й акушерок. 1913 року в Російській імперії існувало 68 фельдшерських шкіл, з них 31 утримувались коштами губернських земств, 9 — за рахунок губернії, 19 — на кошти приватних осіб і громадських організацій, 5 — коштами міських самоврядувань, 2 — на бюджеті «Ведомства імператриці Марии», 1 — Червоного Хреста, 1 — Міністерства народної освіти [2, с. 246]. В межах України у 1914/1915 роках працювали такі середні медичні навчальні заклади: 4 фельдшерських (3 земські, 1 приватна), 12 фельдшерсько-акушерських

(6 земських, 1 міська, 5 приватних) та 12 повивальних шкіл (8 приватних, 2 міські, 1 земська, 1 державна) [2, с. 246].

Спеціальні стоматологічні школи, положення про яких було затверджено 1891 року, відкривалися спочатку лише в університетських містах. Приймали до них молодь не старше 17 років з освітою не нижче 6 класів гімназії. Термін навчання в такій школі тривав 2, 5 роки. По закінченню його учні повинні були скласти іспит на диплом при університеті. В 1914/1915 роках в Російській імперії існувало 55 стоматологічних шкіл, у тому числі в Україні — 12 [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1110, арк. 26; 10, с. 50].

Системи фармацевтичної освіти до 1917 року в Україні не існувало. Охочі працювати в фармацевтичній галузі отримували відповідну освіту, спочатку практикуючись в аптеці на посаді учня. Для цього було потрібно свідоцтво про закінчення 4 класів гімназії й знання латинської мови. Після 2–3 років роботи в аптеці учні складали іспити на звання аптечного помічника. І нарешті, після 3 років практичної діяльності, аптечні помічники мали право вступати на фармацевтичну спеціалізацію медичного факультету університету. Через 2 роки навчання учень складав іспити і діставав звання провізора [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1113, арк. 7].

При медичних факультетах університетів існували середні ветеринарні школи з 3-річним курсом навчання. Крім того, в Україні ветеринарів готувала середня спеціальна школа на Миргородщині. 1911 року в ній навчалось 32 учня [2, с. 247]. На початку ХХ ст. відповідні школи відкривались і в інших містах. В 1913/1914 роках в Україні працювало 9 ветеринарних училищ [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1110, арк. 18].

Середні педагогічні навчальні заклади — учительські семінарії з'явилися в Україні в другій половині ХІХ ст. Перед 1917 роком в 9 губерніях України працювало 26 вчительських семінарій, однак дефіцит вчительських кадрів був досить відчутний [13, с. 116]. В Україні першими вчительськими семінаріями були Київська (відкрита 1869 року в Києві, переведена до Коростишева 1870 року) та Херсонська з 1871 року [6, ф. 166, оп. 2, спр. 851, арк. 47]. Для Лівобережжя та Слобожанщини фахівців готувала вчительська семінарія в містечку Вовчанськ Харківської губернії, заснована 1876 року [8, ф. 820, оп. 2, спр. 68, арк. 4].

Щоб прискорити підготовку вчителів, земствами були відкриті педагогічні курси при повітових училищах. Від кількох десятків до 300 осіб навчались на курсах у Миргороді, Полтаві, Лубнах, Ізюмі, Глухові. 1894 року Міністерство землеробства і державного майна видало наказ про заснування педагогічних курсів при сільськогосподарських училищах. Так, у Харківському сільськогосподарському училищі з 1895 року працювали однорічні педагогічні курси. Випускники цих курсів надалі працювали викладачами в нижчих сільськогосподарських школах [14, с. 3].

Учні вчительських семінарій отримували стипендії: земські, державні, приватні. Зокрема, у Сорочинській вчительській семінарії всі учні одержували стипендії [6, ф. 166, оп. 3, спр. 223, арк. 11]. Вчительські семінарії

мали трирічний термін навчання. Приймали до них молодь віком старше 16 років, яка склала іспити в обсязі початкової школи. В цих навчальних закладах вивчали такі дисципліни: педагогіку, російську і церковно-слов'янську мови, арифметику, російську історію та географію, основи природознавства та ін. Положення про вчительські семінарії майже не зазнало змін до 1917 року. Їх мережа в деякій мірі зросла з поширенням кількості початкових шкіл і спробах запровадження загального навчання, до яких приступили земства [6, ф. 166, оп. 3, спр. 223, арк. 97].

Специфічними навчальними закладами були мистецькі, які поділялися на художні та музичні. Художні училища працювали до Лютневої революції в Києві, Харкові, Одесі та Миргороді. Художня освіта існувала двох типів — загальнохудожня та прикладна. Харківський художній приватний навчальний заклад М. Д. Раєвської-Іванової був відкритий 1869 року [15, с. 10]. Для свого навчального закладу вона обрала художньо-промисловий профіль. У 60–70-х роках ХІХ століття цей тип художньої освіти був новим. В Україні він виник у зв'язку з необхідністю зберегти ремесла, які зникали під тиском фабрично-заводського виробництва. Учні Харківської приватної школи вивчали випалювання на дереві та шкірі, розпис на порцеляні, живопис на атласі. Тут здобули освіту відомі в майбутньому живописці та архітектори. Серед них слід відмітити українських пейзажистів С. І. Васильківського та С. С. Ткаченко, академіка архітектури О. Н. Бекетова. Останній деякий час займався педагогічною діяльністю в Харківському художньому училищі М. Д. Раєвської-Іванової. 1912 року школа була перетворена в училище [15, с. 14]. Такого ж напрямку в Україні функціонувала промислова школа ім. М. В. Гоголя у Миргороді, заснована у другій половині ХІХ століття.

Київське та Одеське художні училища розвивали загальнохудожній напрям. Останнє виховало плеяду видатних художників: автора панорами «Оборона Севастополя» Ф. А. Рубо, засновника вже радянського батального живопису М. Б. Грекова, академіка К. К. Костанді, М. А. Врубеля, І. І. Бродського [9, с. 58].

Не меншу славу заслужили музичні училища. В Україні цей вид мистецтва мав поширення, а освіта складалась з розгалуженої мережі навчальних закладів. За даними Російського музичного товариства у 1916 році на території України існувало 2 консерваторії (Київ, Одеса); 6 середніх музичних шкіл (Харків, Миколаїв, Катеринослав, Полтава, Херсон, Житомир); 2 музичних класи (Чернігів, Умань). Крім цих навчальних закладів, за даними на 1911 рік, в Україні було 19 приватних музично-театральних шкіл (8 в Києві, 3 в Одесі, в Харкові. Кам'янці-Подільському, Ромнах, Херсоні, Чернігові, Полтаві) [16, с. 94]. Отже, в системі музично-театральних навчальних закладів в дореволюційний час переважала приватна школа. Під час канікул учнями та викладачами музичних училищ проводилась значна громадська робота, організовувались концерти та сольні виступи.



Навчальний процес у середніх спеціальних навчальних закладах складався з урочних та семінарських занять, практики в майстернях. Термін навчання охоплював 3–4 роки. Фаховим предметам приділялось більше уваги, ніж загальноосвітнім. Видатні діячі освіти А. Г. Неболсін, Д. Н. Поддерегін, А. І. Роговський (Олександрівське механіко-технічне училище), П. Д. Сергєєв, В. В. Масленников, А. Н. Медведєв (Лисичанська штейгерська школа) поширювали позитивний досвід у системі середньої спеціальної освіти. Це засвідчують документи трьох Всеросійських з'їздів з технічної та професійної освіти, низка статей на сторінках журналу «Професійна й комерційна освіта» [1, с. 36].

У досліджуваній період учнями спеціальних училищ та вчительських семінарій були, головним чином, вихідці з середніх прошарків суспільства. Соціальний склад учнів в 1913 році подано в таблиці № 1 [17, с. 58].

За національним складом викладачі цих навчальних закладів були здебільшого росіянами, а учні — українцями. Зокрема, національний склад викладачів залізничних училищ Південно-Західної залізниці у 1907/1908 рр. був таким: росіян — 373 чол., євреїв — 3 чол., німців — 2 чол., українців — 7 чол. [11, с. 37]. Виняток становили сільськогосподарські училища та вчительські семінарії, в яких викладачі та учні переважно належали до корінної національності. У 1914/1915 роках в Україні функціонувало 88 середніх спеціальних навчальних закладів всіх галузей з кількістю учнів 12, 5 тис. чол. [10, с. 11].

Таким чином, друга половина XIX–початок XX ст. — період становлення та інтенсивного розвитку системи середньої спеціальної освіти. Необхідність відкриття таких училищ відповідала потребам післяреформеної економіки України. Навчальні заклади засновувались здебільшого з приватної ініціативи, за підтримкою міських дум і земств. Ця ланка освіти вела підготовку фахівців масових професій, які йшли працювати на підприємства, залізниці, в школи тощо. Міністерством народної освіти проводилась значна організаційна та методична робота. Перед 1917 роком була створена система середньої спеціальної освіти, що враховувала потреби народного господарства України. Набутий у визначений період досвід значною мірою був використаний при створенні радянських технікумів.

Таблиця 1. Соціальний склад учнів середніх спеціальних навчальних закладів України в 1913 році (у %)

Навчальний заклад \ склад учнів	Діти потомств. дворян	Діти чиновників	Вихідці з духовництва	Діти купців	Міщан, цехових	Селян	Інші
Технічні училища	2,6	6,6	1,7	4,7	32,2	46,6	6,1
Вчительські семінарії	1,2	1,6	1,1	1,7	14,1	71	8,7

(Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992. — С. 58)

### Література

1. Павлов Д. И., Захаревич Г. П. Среднее специальное образование в Украинской ССР. — К., 1976.
2. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. — Харків, 1927.
3. Кузьмин Н. Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. — Челябинск, 1971.
4. Историко-статистический очерк общего и специального образования в Российской империи. — СПб., 1884.
5. Нариси історії української інтелігенції: В 3 кн. — К., 1994. — Кн. 1.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР.
7. Державний архів Київської області. Ф. 1043. Інспектура народної освіти Київського окружного виконкому Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.
8. Державний архів Харківської області. Ф. 820. Інспектура народної освіти Харківського губвиконкому.
9. Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. док. і мат. — К., 1986.
10. Народна освіта в Україні в цифрах: Стат. збірник. — К., 1933.
11. Образовательные учреждения на Юго-Западной железной дороге. — К., 1908.
12. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. — К., 1993.
13. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине: историко-социологический очерк. — К., 1991.
14. Извлечение из отчета по Харьковскому земледельческому училищу и педагогическим курсам за 1896 г. — Харьков, 1898.
15. Соколюк Л. Д. К истории художественной жизни Харькова. — Л., 1986.
16. Єскіна Р., Горбенко П. Мистецька школа в Україні // Шлях освіти. — 1932. — № 11/12.
17. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992.

### Резюме

В статті розглядаються малоизвестные аспекти из истории развития среднего специального образования в Украине. Она базируется на неопубликованных архивных материалах и анализе работ предшественников.

Основание средних специальных учебных заведений в Украине было вызвано быстрым развитием капитализма. Дореволюционные училища открывались по инициативе земств, городских дум, Министерства образования и частных лиц. Каждая из отраслей среднего специального образования имела свои особенности: формы и методы, сроки обучения, прохождение практики и т. д. Большую помощь училищам оказывали Попечительские товарищества.

К 1917 року система середнього спеціального образования в Україні стабілізувалась. В дальнейшем она послужила основой для советской системы профессионального образования.

### Summary

The article deals with some hitherto unknown aspect the Ukrainian educational development. It is based on unpublished archive materials and the analyses of researches of predecessor.

The foundation of secondary special educational establishments in Ukraine was caused by the rapid development of capitalism. Pre-revolutionary schools were opened on the initiative of Zemstvs, municipal dumas, the Ministry of Education and private persons. Each of the branches of secondary special education had its peculiarities: forms and methods terms of study, practice etc. Guardian associations had rendered great help by 1917.

The system of secondary special education had been stabilized by 1917. In future it served as the foundation for the Soviet system of education.

*С. О. Наумов*

### ХАРКІВСЬКА «ВІЛЬНА ГРОМАДА» РУП (1900–1904 рр.): до 100-річчя партії

У 2000 р. виповнюється сто років від заснування першої національної політичної партії Наддніпрянщини — Револьюційної української партії. Ініціаторами й організаторами РУП були студенти Харківського університету М. Русов і Д. Антонович, причому перший був автором ідеї і назви партії [1, с. 299], а другий — головним натхненником і керівником її практичного творення. Назва РУП стала відомою серед національно свідомої молоді Харкова й Полтави в 1899 р., про що свідчать спогади А. Кучерявенка і відомий лист Д. Антоновича [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 3; 3, ф. 336, оп. 1, спр. 40, арк. 12]. Хоч надійність цих повідомлень небеззастережна, а їх зміст можна трактувати по-різному, деякі дослідники без достатніх підстав відносять заснування партії до 1899 року [4, с. 19].

Загальноприйнята дата виникнення РУП — 29 січня (11 лютого) 1900 р., коли відбулася так звана «рада чотирьох» — теж досить умовна. Д. Антонович, М. Русов, Б. Камінський і Л. Мацієвич тільки дали початковий імпульс цьому процесу, який розтягся на тривалий час. За словами Ю. Колларда, «четвіркою» було лише «вирішено необхідність заснування» партії [5, с. 73]. В дійсності її ще довго не було: протягом 1900 р. існували тільки невеликі, загалом не більше 10–15 осіб, гуртки в Харкові й Полтаві. Але харківський осередок бере свій початок саме з 29 січня 1900 р.

Він збільшився вже 5 лютого 1900 р., коли до нього приєдналися активісти місцевої Української студентської громади О. Коваленко,

Ю. Коллард і Д. Познанський [5, с. 73]. У такому складі гурток існував близько року. Згодом О. Коваленко відзначав, що РУП «на початку мала в своїх рядах самих тільки її фундаторів» [6, с. 44]. Практична діяльність у той час в основному обмежувалася участю в студентському русі. Зокрема, члени РУП були серед керівництва відомих студентських виступів в лютому 1901 р. Особливу увагу поліції привернув М. Русов [3, ф. 336, оп. 1, спр. 48, арк. 4]. Із суто партійних справ можна назвати видання за кордоном брошури «Самостійна Україна» й листівки «Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна», написаних М. Міхновським, котрий до РУП не належав. Єдину спробу встановити організаційний зв'язок з периферією здійснив Ю. Коллард. Під час практики в Люботині йому вдалося закласти унікальну партійну групу, що складалася виключно з залізничників [5, с. 84].

Починаючи з середини весни 1901 р., діяльність осередку РУП у Харкові майже завмерла на цілий рік. Причиною були урядові репресії після придушення студентських виступів: навчання було припинено майже на рік, багатьох рупівців і активістів студентської громади (Д. Антоновича, М. Русова, Б. Мартоса, К. Румницького, А. і О. Олексієнків та ін.) вислано з міста [7, ф. 52, оп. 1, спр. 1434, арк. 249–253]. Під час вимушених канікул студенти-рупівці вели партійну роботу поза Харковом. Ю. Коллард улітку 1901 р. організував гурток РУП у Кобеляках [5, с. 66, 84; 8, с. 90]. Брати Олексієнки вели усну агітацію, поширювали літературу, створювали гуртки симпатиків (співчуваючих) РУП у маєтку своєї матері в с. Лисичому Костянтиноградського повіту [3, ф. 274, оп. 1, спр. 599, арк. 86]. Активізувався люботинський гурток, учасники якого, використовуючи своє службове становище та зв'язки з селянами, розповсюдили велику кількість видань РУП у Валківському повіті [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 4, арк. 270–271]. Дії рупівців Харкова й Полтави дали потужний поштовх розгортанню масових селянських виступів у цьому регіоні на весні 1902 р.

Повноцінне функціонування Харківської «вільної громади» (таку назву вона отримала після I конференції РУП, що відбулась у червні 1901 р.) розпочалося з осені 1902 р. У її складі сталися помітні зміни. З різних причин залишили місто Д. Антонович (зв'язку з організацією він не поривав), М. Русов, Л. Мацієвич, Д. Познанський, брати Олексієнки та ін. Завдяки поповненню з студентської громади (Г. Благов, С. Андрієвський, В. Гордієнко та ін.) протягом навчального року організація не тільки не зменшилась, а навіть зросла, за нашими оцінками, приблизно до 25–30 осіб. Якісно ж її склад дещо погіршився, оскільки на зміну авторитетним, краще підготовленим діячам прийшла ідейно незріла молодь, яка не могла відігравати самостійної ролі. З цієї причини Харківська «вільна громада» поступово втрачала центральне місце в партії і все більше потрапляла в залежність від волі Д. Антоновича, ставши, як тоді говорили, його «вотчиною».

Саме Д. Антонович був натхненником неухильного зміщення партійного курсу вліво — від націонал-революційного до соціал-демократичного, відходу від чітко окреслених національно-визвольних орієнтирів і перенесення центру ваги на класову боротьбу. Це викликало опір частини партійців. У Харкові окремі члени й симпатички РУП (О. Степаненко, М. Шаповал, О. Макаренко) перейшли до самостійницької Української народної партії. У «вільній громаді» головним опонентом Д. Антоновича взимку 1902–1903 рр. виступив О. Коваленко при підтримці Л. Мацієвича, що найжджав до Харкова, і Ю. Колларда. Ці останні представники першого складу організації намагались відстояти засади, на яких засновувалась РУП, або принаймні рівноцінність національних і соціальних гасел, їх підтримала частина членів РУП і студентської громади, фактично в організації розпочався розкол. О. Коваленко оголосив про створення Другої «вільної громади» і випустив від її імені дві листівки [6, с. 50]. Але завдяки авторитету й оперативним вольовим діям Д. Антоновича, якому ефективно допомагали П. Андрієвський і А. Жук [9, с. 6], «розкольники» виявились ізольованими і змушені були примиритися. З від'їздом О. Коваленка, вслід за Л. Мацієвичем, навесні 1903 р. на службу до Севастополя цілковита єдність громади була поновлена.

Після І з'їзду РУП (грудень 1902 р.) у місцевих організаціях уперше було обрано комітети. На жаль, їх персональний склад точно встановити неможливо. Свого часу це не вдалося А. Жуку навіть стосовно Харківської організації, до проводу якої він належав. Жандармські архіви в цьому відношенні ненадійні. З їх документів виходить, що членами Харківського комітету РУП у 1903 р. були П. Андрієвський, Б. Камінський, О. Міхновський, Б. та І. Мартоси, Л. Запорожець, В. Клепачевська [3, ф. 304, оп. 1, спр. 90, арк. 71; спр. 93, арк. 200; ф. 336, оп. 1, спр. 379, арк. 29; спр. 3414, арк. 72; ф. 705, оп. 1, спр. 302, арк. 117; спр. 303, арк. 1297]. В дійсності ж членами комітету були, очевидно, тільки перші троє. Б. Мартос навряд чи був тоді членом РУП: за його власними спогадами, він неодноразово, в тому числі в 1902 р., відмовлявся вступити до партії, будучи незгодним з її революційним курсом [2, ф. 4000, оп. 1, спр. 1, арк. 194]. Дуже сумнівна й роль малопомітного І. Мартоса. Відомо тільки, що він входив до складу Української студентської громади [5, с. 42]. Що стосується Л. Запорожця й В. Клепачевської, то вони взагалі не згадуються в інших джерелах, і їхнє членство в комітеті неможливе.

Натомість слід назвати Д. Антоновича й А. Жука, керівна роль яких надійно підтверджується джерелами. Перший, після обрання до ЦК РУП на І з'їзді, можливо, якийсь час формально не входив до складу комітету, та, поза всяким сумнівом, залишався фактичним лідером організації до кінця 1905 р. Отже, Харківський комітет РУП у 1903 р. складався з Д. Антоновича (здійснював загальне керівництво), А. Жука (був, за О. Коваленком, «душею» і керівником організації, відповідав за зв'язки з робітниками, можливо, заступав Д. Антоновича за його відсутності),

Б. Камінського (відав організаційними питаннями; А. Жук називав його «головною персоною», «держателем печати» і всіх секретів організації), П. Андрієвського (займався літературно-видавничою роботою) і, можливо, О. Міхновського (вів пропагандистські гуртки, готував встановлення підпільної типографії).

«Штаб-квартирою» організації було помешкання на вул. Тургеневській, яке знімав П. Андрієвський, а згодом А. Жук. Тут знаходились архів, печатка, приладдя для гектографування, склад партійної літератури. Господарка, звичайна харківська обивателька Параска Григорівна, всіляко допомагала своїм квартирантам, включаючи розмноження листівок і переховування від поліції [2, ф. 3807, оп. 2, спр. 32, арк. 21].

Літні місяці 1903 р. були позначені традиційним спадом у роботі Харківської «вільної громади», оскільки більшість її членів (приїжджі студенти) роз'їхались на канікули. Організацію «заступали» тільки А. Жук і Б. Камінський [5, с. 135]. Восени життя значно пожвавішало, «заповідалась... широка партійна робота» [2, ф. 3807, оп. 2, спр. 32, арк. 23]. Для її планування й організації спеціально приїжджав Д. Антонович. Відбулося чергове значне поповнення «вільної громади», здебільшого студентами (В. Яновський, О. Денисенко, Я. Криницький, К. Безкровна та ін.). Серед них переважали студенти ветеринарного інституту, традиційно ближчі до українського села, багато з яких прилучилися до національного руху раніше, в учнівській громаді Полтавської духовної семінарії (випускники семінарії не мали права вступу до університету). Ймовірно, організація налічувала тоді не менше 35–40 членів.

Розширилися зв'язки осередку. Рупівці все сміливіше виходили за межі звичного студентського середовища. Найбільш плідною була робота серед залізничників. Під загальним керівництвом Ю. Колларда, А. Жука та інших харків'ян чисельно зросла — до 15 осіб [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 4, арк. 270] — і активізувалася Люботинська група. Вона поширювала партійні видання на значному проміжку залізниці від Люботина в напрямку Полтави, Харкова, Сум та Мерефи. Вдалося закласти гуртки й серед залізничників Харкова та Нової Баварії [10, с. 72]. А. Жук уперше в українському русі здійснив спробу вивести організаційну роботу серед робітників і службовців на якісно новий рівень, а саме створити під керівництвом РУП загальноукраїнську, територіальну, а не національну, політичну організацію залізничників. Головним чином його зусиллями в 1903 р. було засновано «Організаційний комітет залізничників Півдня Росії», покликаний стати осередком нової організації. З метою залучення неукраїнців у назві було вжито вираз «Південь Росії», а не «Україна», до складу комітету ввійшли представники РСДРП, а в практичній роботі використовувалася література цієї партії. В цілому ж, за висловом А. Жука, «тенденція організації була чисто українська» [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 4, арк. 253]. Більше того, в листівці, датованій серпнем 1903 р., було заявлено, що, оскільки інте-

реси залізничників нерозривно пов'язані з інтересами всього українського пролетаріату, а виразником їх є РУП, «Організаційний Комітет свою практичну діяльність проводить згідно з програмою партії і вступає в партію як складова частина» [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 4, арк. 258]. Проте ці наміри здебільшого не було здійснено. У зв'язку з розгромом організації РУП у листопаді 1903 р. і від'їздом А. Жука Оргкомітет не встиг як слід розгорнути практичну роботу, а згодом потрапив під вплив РСДРП.

Крім цього, організація РУП вела роботу серед робітників паровозобудівного заводу та деяких інших підприємств [2, ф. 3807, оп. 2, спр. 32, арк. 26]. Найбільш підготовлені пролетарі поповнили ряди партії. Так, серед активістів РУП, притягнутих восени 1903 р. до слідства, були робітники М. Кривоніс та І. Мішин, причому в останнього було вилучено, крім нелегальної літератури, типографське обладнання [3, ф. 336, оп. 1, спр. 381, арк. 201 зв.]. Та в цілому вплив РУП серед робітників Харкова й околиць був незначним.

Слабким місцем Харківської організації були зв'язки з селом. Вони мали епізодичний і «персональний» характер, тобто були результатом індивідуальних дій того чи іншого члена партії і цілком від нього залежали. Саме такі зв'язки мали Ю. Коллард і брати Олексієнки, про яких уже йшлося. В 1902 р. почалось налагодження стосунків з селами Харківського повіту. Систематичною ця робота стала завдяки вихідцю з с. Веселого, який працював у Харкові й був залучений до РУП А. Жуком. У нотатках А. Жука є тільки його ім'я — Федір. Співставлення їх з документами жандармського управління дало можливість встановити прізвище цього вмілого пропагандиста — Дем'яненко [3, ф. 336, оп. 1, спр. 2245, арк. 2]. Особисто і через створену ним мережу гуртків Ф. Дем'яненко близько трьох років вів роз'яснювальну роботу в повіті [2, ф. 3807, оп. 2, спр. 34, арк. 4, 13]. Серед її наслідків — не лише немала кількість прихильників РУП, а й відомий сільськогосподарський страйк. Він згадувався в доповіді ЦК РУП Міжнародному соціалістичному конгресу 1904 р. [11, с. 11], а Харківська «вільна громада» присвятила йому листівку «З приводу страйку у Веселому та інших селах».

В інших випадках «вільна громада» обмежувалася епізодичним постачанням партійних видань селянським гурткам, не підтримуючи з ними постійних організаційних зв'язків. Такого роду стосунки були, зокрема, з гуртками, організованими О. Мицюком в Золотоніському повіті на Полтавщині [12, с. 281]. Крім того, літературу везли на село студенти-рунівці, роз'їжджаючись по домівках на канікули, свята тощо. Але налагодити при цьому сталі зв'язки, закласти гуртки симпатиків, як правило, або не вдавалося, або вони розпадалися з від'їздом партійців.

Мали місце й поодинокі спроби розгорнути роботу в армії. В цьому напрямку докладав зусиль, хоча й без помітного успіху, А. Жук, перебуваючи на військовій службі в Харківському гарнізоні. Більш плідною

виявилася діяльність М. Шаповала, котрий протягом деякого часу був пов'язаний з «вільною громадою», можливо, входив до її складу. Він не тільки поширював літературу РУП у військових таборах під Чугуєвом та в деяких інших частинах у 1904 р., а й створив український революційний гурток із курсантів військового училища [2, ф. 3563, оп. 1, спр. 118, арк. 117–118]. Щоправда, невдовзі М. Шаповал і його товариші захопилися есерівською ідеологією, а їхній гурток став одним із зародків майбутньої Української партії соціалістів-революціонерів [13, с. 7].

Розширення агітаційно-пропагандистської діяльності вимагало відповідного збільшення кількості партійної літератури. Більша частина її надходила зі Львова та Чернівців, де знаходилося партійне видавництво на чолі з Закордонним комітетом, і з Києва, де перебував ЦК РУП і функціонувала єдина тоді на території Росії підпільна друкарня РУП. Перевезення літератури було ризикованою справою, і нелегальні транспорти не раз потрапляли до рук поліції. В Харківській організації найбільший провал стався в листопаді 1903 р. Поліція від провокатора, члена РСДРП І. Доброскока, заздалегідь дізналась про поїздку П. Андрієвського за кордон і зустріла його при поверненні. Кількість вилучених видань дає уявлення про обсяги перевезень, а певною мірою — й про поширення літератури. В багажі П. Андрієвського було виявлено близько 1400 партійних брошур і газет [3, ф. 336, оп. 1, спр. 381, арк. 200 зв.].

Зросли й масштаби власної літературно-видавничої діяльності. За нашими підрахунками, протягом 1902–1903 рр. «вільна громада» і підконтрольні їй організації (студентська громада, Організаційний комітет залізничників) випустили не менше 29 листівок проти 4 видань за попередні два роки. За цим показником вона поступалася тільки Київській організації, набагато випереджаючи всі інші. Всього протягом 1900–1904 рр., за неповними даними автора, Харківська «вільна громада» видала 41, Київська — не менше 50, Лубенська — 15, Полтавська — 12, а решта — по кілька найменувань літератури. Втративши значення організаційного осередку РУП, Харківська організація залишалася одним з її інтелектуальних і літературних центрів. Зміст літератури в цілому відповідав ідеології партії. Це були переважно заклики до політичної (50 %) та економічної (25 %) боротьби. Поодинокі видання було присвячено національній проблематиці та роз'ясненню партійної програми.

Обсяги випуску літератури стримувалися обмеженими матеріальними можливостями. Відрахувань із членських внесків, зборів з різних заходів та від продажу літератури було замало, і вагому частку надходження коштів складали добровільні пожертвування партійців. М. Русов передав на видавничу справу 500 карбованців, Д. Антонович — 2500, які отримав у спадок [14, с. 257]. Майже всі видання громади розмножувались у Харкові вручну, з допомогою таких примітивних знарядь, як гектограф, циклограф тощо. Лише кілька брошур і листівок було надруковано в Західній Україні. В 1903 р. були серйозні наміри влаштувати

в Харкові нелегальну друкарню, вдалося роздобути відповідне обладнання й шрифти [2, ф. 3807, оп. 2, спр. 32, арк. 15, 26].

Обнадійливі зрушення в діяльності організації було перекреслено смугою арештів у листопаді–грудні 1903 р., здійснених за вказівкою департаменту поліції в загальноукраїнському масштабі з метою ліквідації РУП. Докладну інформацію про Харківську організацію надав жандармам провокатор І. Доброскок, котрий мав близькі стосунки з багатьма рупівцями, брав участь у організаційних заходах, допомагав дістати типографський шрифт (за деякими даними, отримав його в жандармському управлінні). До слідства було притягнуто 22 члени «вільної громади» й Люботинської групи, практично весь актив: Д. Антонович, А. Жук, Б. Камінський, Ю. Коллард, В. і О. Міхновські, П. і С. Андрієвські, П. Стещенко та інші [3, ф. 336, оп. 1, спр. 381, арк. 197–199]. Слідчим не вдалося зібрати достатньо доказів для передачі справи до суду, тому її зрештою було припинено. Але тривале (до весни–літа 1904 р.) перебування під арештом і наступна висилка активістів з Харкова фактично паралізували організацію, як і більшість інших. За словами тогочасного лідера РУП М. Порша, «на початку 1904 року партія лишилася без усякого проводу, а партійна праця майже завмерла» [15, с. 31].

Відродження Харківської організації знову припало на осінь. Після припинення слідчої справи і скасування покарань у вересні 1904 р. до міста повернулася частина висланих. До партії приєдналася Українська студентська громада. У листівці, випущеній з цього приводу 21 листопада 1904 р., вона пояснювала свій крок неможливістю існування в тогочасних умовах окремого академічного (студентського) руху і необхідністю участі в політичній боротьбі. «А позаяк, — говорилося у відозві, — на Україні єдино видержаною соціал-демократичною програмою є програма Революційної Української Партії, ... то Українська Студентська Громада прийняла програму Р. У. П.» [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 1, арк. 77]. Враховуючи, що студентська громада налічувала близько 50 членів [2, ф. 4000, оп. 1, спр. 1, арк. 200], можна було б очікувати потужного сплеску активності рупівського осередку. Та цього не сталося. Схоже, що політична декларація не означала автоматичного входження всіх студентів-громадівців до РУП. Ю. Коллард взагалі вважав, що студентська громада, «для РУП тоді жодного члена не дала» [5, с. 154]. Йому заперечував Д. Антонович, вказуючи, що «всі учасники харківських подій 1905 р. перейшли з Громади до РУП» [10, с. 73]. У будь-якому разі напередодні революції 1905–1907 рр. Харківська організація РУП залишалася ослабленою, а її нечисленні зв'язки з трудящими були порушені.

Останнім помітним епізодом передреволюційного життя організації була участь її представників Д. Антоновича й Б. Камінського в так званому «невідбутому» з'їзді РУП у грудні 1904 р., де стався розкол. У Д. Антоновича на той час уже склались особливі, відмінні від партійної лінії погляди на національне питання, які в наступному році приведуть його до фракційної боротьби і навіть виходу з РУП. Але на з'їзді харківські деле-

гати в інтересах збереження партії підтримали очолювану М. Поршем більшість [15, с. 40].

Харківська організація РУП поклала початок існуванню партії і впродовж перших п'яти років свого існування посідала в ній провідне становище. Постійно зазнаючи кадрових змін і переслідувань з боку поліції, переборюючи труднощі роботи в зрусифікованому місті, вона наполегливо несла в маси ідеї соціального й національного визволення, готуючи їх до прийдешньої політичної боротьби.

### Література

1. Михайло Русів: некролог // Наш голос. — 1911. — Ч. 6–8.
2. ЦДАВО.
3. ЦДІА.
4. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соц.-демократії поч. ХХ ст. — Харків, 1996.
5. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). — Торонто, 1972.
6. Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. — Варшава, 1939. — Т. 2.
7. ДАХО.
8. Андрієвський В. Три громади: Спогади. — Львів, 1938.
9. Боротьба (Женева). — 1915. — Ч. 5.
10. Завваги Д. В. Антоновича до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда // З минулого. — Т. 2.
11. Доклад Центрального комітету Революційної української партії Міжнародному соціалістичному конгресові в Амстердамі. — Львів, 1904.
12. Мицюк О. Уривки спогадів і роздумів // Самостійна думка (Чернівці). — 1935. — Кн. 4.
13. Животко А. 50 років (До історії Української партії соціалістів-революціонерів). — Прага, 1936.
14. Біднов В. Дмитро Антонович // Літ.-наук. вісн. — 1927. — Т. 94. — Кн. 11.
15. Порш М. На спільному шляху // Симон Петлюра в молодості: 36 спогадів. — Львів, 1936.

### Резюме

В статтю, посвященную 100-летию Революционной украинской партии, анализируется развитие Харьковской организации РУП от ее возникновения до революции 1905 г. Рассматриваются прежде всего такие вопросы, как состояние организации, ее роль в партии, руководящий состав, связи с населением, литературно-издательская работа. Особое

внимание уделено деятельности основателя и лидера организации Д. Антоновича.

### Summary

This article is devoted to 100-th anniversary of Revolutionary Ukrainian Party. In this research is analyzed the development of Kharkiv organization of RUP from it's rise to the first Russian revolution. First of all in this article is cleared up such questions: the state of organization, it's Role in all party, leading structure, relation with population and party literature. The special attention is spared to activity of founder and leader of RUP D. Antonovich.

*Д. Ю. Михайличенко*

## ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ І ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ у січні–серпні 1919 р.

Питання здійснення продовольчої політики радянської влади має суттєве значення для дослідження процесу складання воєнно-комуністичного режиму в радянських республіках у 1918–на початку 1921 рр. Адже державні продовольчі монополії і продрозкладка визначаються як його провідні риси.

Формування концепції, відповідно до якої виникнення воєнно-комуністичних елементів продовольчої політики відбувалося в ході її здійснення і пояснювалося зовнішніми (військовими) чи внутрішніми (класовими), обставинами, має в радянській історіографії усталену традицію. Вперше подібні погляди було представлено в працях В. Леніна, які відносяться до 1921–1922 рр. Розвиток воєнного комунізму у них розглядається як наслідок поступового відходу під тиском військово-економічних обставин від послідовної та поміркованої політики «державного капіталізму» (термін неокресленого значення, наповнення якого переглядається в працях Леніна щонайменше двічі). Ленінське трактування було цілком підтримано Й. Сталіним, що в своїй промові на Пленумі ЦК ВКП(б) 5 липня 1928 р. дав вичерпну офіційну характеристику економічної політики радянської влади в 1917–1921 рр. та місця в ній продовольчої політики: воєнний комунізм, за його словами, був «нав'язаною воєнною обстановкою і інтервенцією політикою пролетарської диктатури, яка розрахована на те, щоб встановити прямий продуктообмін між містом і селом... помімо ринку, заходами, головним чином, позаекономічного і почасти воєнного порядку, і яка має на меті організувати такий розподіл продуктів, що міг би забезпечити постачання революційних армій на фронті і робітників в тилу... Ясно, що якби це

було воєнної обстановки і інтервенції, не було б воєнного комунізму. Тому не можна говорити, що воєнний комунізм є економічно неминучою фазою розвитку пролетарської революції» [1, с. 144].

В 60–70-х роках радянська історіографія повертається до менш схематизованого ленінського трактування. Найбільш наявно цей підхід простежується, зокрема, в працях Є. Гімпельсона. Дослідник надає провідного значення чинникам «саморозвитку» системи воєнно-комуністичних заходів, применшуючи роль в їх застосуванні програмних положень соціалістичного реформування економіки [2].

Докорінного перегляду зазнали усталені погляди в сучасній українській історичній науці. Так, в роботах С. Кульчицького звертається увага на роль ідеологічних засад в формуванні і здійсненні продовольчої політики; як ключові чинники, що впливали на формування радянської продовольчої політики, визначаються економічно неспровоковані спроби радянського уряду налагодити позаринковий товарообмін міста з селом і безпідставно взяті державою на себе зобов'язання з продовольчого забезпечення всього населення. «Жовтнева революція дала Росії іншу державу, яка не збиралася спілкуватися з товаровиробниками через ринок» [3, с. 95]. Економічна безпідставність подібного курсу призвела до застосування комплексу насильницьких заходів, швидкого зростання позаекономічного примусу.

Проте і в сучасній історіографії послідовна точка зору на причини та наслідки застосування в Україні комплексу воєнно-комуністичних заходів, що формували продовольчу політику радянської влади, остаточно не вироблена і вимагає подальшого розвитку.

Основи радянської продовольчої політики, що сформувалася в провідних своїх рисах протягом весни–літа 1918 р., є безпосередньо пов'язаними з концепцією забезпечення політичної влади і здійснення радикальних перетворень тотальним соціально-економічним контролем держави за суспільним життям, висунутої В. Леніним. Повністю одержавлене господарство повинно було позбавити індивіда можливості існувати поза новим ладом: «Хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність є в руках пролетарської держави... наймогутнішим засобом обліку і контролю, який... дасть небачену ще в історії силу «приведення в рух» державного апарату... Цей засіб контролю і примусу до праці сильніший від законів конвенту і його гільйотини... Нам треба примусити працювати в нових організаційно-державних рамках... «Хто не працює, той не повинен їсти» — ось... найперше і найголовніше правило» [4, с. 294–295]. Висловлювання є цілком характерним для цілої низки праць голови РНК в 1917–1918 рр.

На думку О. Шліхтера, одного з провідних діячів «продовольчого фронту», продовольча політика мала «розв'язувати продовольчі потреби не окремих осіб, а трудящих мас в цілому», що було можливим при створенні умов, «де куркуль не мав би фактичної змоги тримати хліб у себе, не здаючи його на державні зсипні пункти» [5, с. 255]. В контексті

аграрних перетворень, державна хлібна монополія повинна була позбавити виробника стимулів до ведення окремого господарства. Руйнування товарного виробництва і позбавлення селян можливості до розвитку власного господарства («боротьба проти експлуататорських замірів» куркульства, за лексику VIII з'їзду РКП(б)) [6, с. 53] могло бути здійсненим, перш за все, за допомогою саме продовольчої політики.

Групою декретів, прийнятих Тимчасовим урядом УСРР в січні–лютому 1919 р. в Україні відтворювалися провідні засади радянської продовольчої політики: 17 січня уряд затвердив постанову «Про утворення волосних і сільських комітетів бідноти (тимчасове положення)» («продовольчих органів класової боротьби», за лексику III Всеукраїнського з'їзду рад), декретом Тимчасового уряду «Про організацію продовольчої справи» від 31 січня встановлювалась державна монополія на заготівлю і торгівлю хлібом, сіллю, чаєм та цукром з встановленням на ці товари «твердих» цін, розмір яких визначала спеціальна постанова Наркомпрод від 1 лютого. В цілому, офіційна програма продовольчої політики, головною тезою якої було те, що «провідні завдання радянської продовольчої політики зводяться кінцем до заміни капіталістичного товарообміну соціалістичним продуктообміном», була затверджена III з'їздом КП(б)У в резолюції «На доповідь Наркомпрода» [7, с. 47] і підтримана резолюціями III Всеукраїнського та низки губернських і повітових з'їздів рад [8, с. 239, 358, 449–450, 654; 9, с. 117, 10, с. 215–216] та передбачала застосування класичних вже на той час заходів продовольчої політики — введення державної монополії на заготівлю хліба та інших продовольчих продуктів, встановлення твердих цін на продовольство і виробу першої потреби, націоналізацію торгівлі, створення комбідів, боротьбу із «спекуляцією» та «куркульським страйком».

III Всеукраїнський з'їзд рад підтвердив і готовність керівництва республіки до активного протистояння з селянством, до дій, що йшли всупереч його інтересам. Продовольча політика априорі будувалася в межах гасла про придушення «куркуля». Керівництво наркомпроду не відмовлялося від силових засобів тиску на селянство. О. Шліхтер послідовно відстоював на III Всеукраїнському з'їзді рад рішення про створення комітетів бідноти і формування продовольчих загонів.

Проте продовольча політика радянської влади в Україні мала і деякі відмінності, викликані спробами скорегувати наявну неефективність її здійснення в РСФРР. Вироблення та впровадження відмінного курсу продовольчої політики пов'язано з постаттю наркома продовольства УСРР О. Г. Шліхтера.

В загальному вигляді О. Шліхтер пропонував задіяти наступну групу заходів:

- уповільнення темпу державної монополізації продовольчих ринків та як найможливіша її синхронізація з формуванням державного продовольчого «апарату»;

- залучення до державних заготівель кооперативних та приватних торговельних організацій в якості державних агентів;
- часткове визнання недержавного обігу продовольчих товарів при застосуванні активного «регулювання» умов приватних угод;
- ефективізація державного заготівельного «апарату» — розділ його заготівельних і постачальних організацій;
- активніша концентрація в руках держави товарних фондів, що користувалися попитом на селі;
- часткова відмова від принципу «класового» постачання, застосування не лише «комунального», але й «індивідуального» товарообміну з селом.

Отже, пропонувалась тактика «оволодіння» ринком замість застосованої в РСФРР в кінці 1917–1918 рр. тактики адміністративного його «витіснення». Адміністративне регулювання державою існуючих товаропотоків і штучне обмеження доступу до України споживачів з РСФРР, мало, на думку Шліхтера, сприяти збереженню штучно низьких цін на продовольчі товари. Це мало надати можливість уникнути прямого протистояння з селянством і забезпечити реальне надходження продовольства до державних ресурсів та уникнути фактичного розвалу системи державної хлібної монополії.

Переважна більшість запропонованих Шліхтером заходів продовольчої політики активно здійснювалася протягом січня–серпня 1919 р. Зокрема 15 найбільших російських закупівельних організацій немонополізованих продуктів було об'єднано в єдину структуру, де розподіл заготовлених продуктів здійснювався за принципом адміністративного перерозподілу, залежно від результатів дій конкретного закупівельника і, відтак, залежно від цін, що організація пропонувала виробнику. До того ж, частку заготовленої продукції безкоштовно отримували Наркомпрод. Наркомпрод встановлював і максимальні заготівельні ціни немонополізованих продуктів [11; с. 115–116]. Приватні торговці були допущені до заготівель лише як союзне об'єднання, що працює на комісійних засадах з взаємною відповідальністю членів [12, с. 368]. Активно контролювалися ціни угод з закупівлі продовольства — угоди, укладені за «спекулятивними» цінами, анулювалися [8; с. 66; 13, оп. 1, спр. 26, арк. 2] Товарно-матеріальні фонди концентрувалися в руках Наркомпроду як за рахунок постачання з РСФРР, так і за рахунок державного замовлення і вилучення за «твердими» цінами товарів широкого споживання, сільськогосподарських машин і реманенту в українських торговельних організацій, підприємств, кооперативів, у націоналізованих маєтках. Фактично створювалася державна монополія на постачання сільськогосподарськими машинами і реманентом.

В процесі формування і здійснення курсу продовольчої політики Наркомпрод УСРР піддавався тиску і з боку керівництва РКП(б), і з боку українських опозиційних партій.

Вже в березні 1919 р. після розгляду діяльності Наркомпроду УСРР, ЦК РКП(б) є підписаний В. Леніним директиві зажадав форсування монополізації широкого кола продовольчих товарів, усунення від «продовольчої роботи» кооперативних організацій і введення в Україні методу мобілізації хліба на засадах продрозкладки. Вказувалося на «неприпустимість порушення і відхилення від засад продовольчої політики, виробленої досвідом РСФРР» [14, с. 77; 15, с. 65].

З іншого боку, з альтернативним поглядом на проведення продовольчої політики в Україні виступили деякі місцеві продовольчі комітети, зокрема Полтавський і Катеринославський губернські та Тираспольський, в складі яких переважав вплив есерівських організацій. Керівництво Полтавського Губпродкому, зокрема, вказувало на реальну відсутність «надлишків», особливо в великих господарствах, що піддавались систематичному тиску політики продовольчих монополій з 1917 р. [15, с. 184–185].

Засади продовольчої політики Наркомпроду УСРР було піддано гострій критиці при її обговоренні на III Всеукраїнському з'їзді рад 6–10 березня 1919 р. Фракція українських лівих соціалістів-революціонерів в розробленій альтернативній резолюції «З продовольчого питання» звертала увагу на відверту хибність «класового» принципу продовольчої політики. Вказуючи на «трудоий» характер переважної більшості селянських господарств, фракція зазначала, що так звані «надлишки» є прожитковим мінімумом цих господарств і повинні бути забезпечені еквівалентною кількістю товарів широкого вжитку. Пропонувалося вказати на необхідність збалансованих та справедливих «твердих» цін, які «усували б можливість експлуатації однієї професійної групи іншою, що усуне одну з головних причин затримки надлишків у трудового селянства» [11, с. 144–146]. На необхідності паритетних «твердих» цін, реального наповнення ролі рад наголошувалося в доповненні до резолюції з продовольчого питання фракції українських соціалістів-революціонерів. 2-й заступник наркома продовольства боротьбист Кудря виступив з альтернативним планом проведення заготівель, що передбачало розширення ролі кооперації.

Вимоги ЦК РКП(б) було реалізовано в двох виданих в квітні 1919 р. декретах РНК УСРР — від 15 квітня «Про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих продуктів і речей домашнього господарства» і від 12 квітня «Про розкладку зайвин урожаю 1918 та попередніх років», що вводив принцип заготівель на основі продрозкладки — визначення «надлишку» непрямыми, «статистичними», методами. Декрет мав також «ефективізувати» діяльність комбідів, що відтепер повинні були не виявляти надлишки хлібних культур в господарствах, а «розкладати» між господарствами визначену «зверху» їх кількість (ст. 7, 9 декрету), сільська «біднота» заохочувалася фондом з 10 % зібраного в межах продрозкладки хліба (ст. 8) [16, № 36, с. 519–521].

Було визначено розмір «лишків» і розкладки в розмірі 278 780 тис., а 111 990 тис. пудів відповідно. Найбільша кількість постачання припа-

дала на Таврійську (25 % від загалу), Катеринославську (27 %) та Полтавську (14 %) губернії [17, 1919, № 3–4, с. 52; № 5–6, с. 36].

Проте на час свого введення продрозкладка вже не змінювала докорінно продовольчу політику радянського уряду УСРР. Вже в березні 1919 р. розрив між «твердими» цінами і ринковою ціною на «хліб» збільшився у 10 разів, фактично сформувався нелегальний, «чорний» ринок продовольства; державні заготівлі за «твердими» цінами, що аж ніяк не відповідали задекларованій «собівартості виробництва», стали для виробника вкрай не вигідними.

Нелегальні угоди з продовольством здійснювалися як дрібними торговцями-«мішечниками», переважно жителями РСФРР, так і великими закупівельними організаціями та органами самого Наркомпроду, обсяг корупції в яких важко оцінити за браком відповідних досліджень.

Політика Наркомпроду викликала гострі нарікання і в радянських організацій. З вимогами дозволити самостійне продовольче забезпечення до Наркомпроду звертали «делегати від голодної Чернігівщини» [5, с. 254]. В травні 1919 р. організований Чернігівським губвиконкомом штаб «п'яти» прийняв рішення про дозвіл вільного обігу продовольства в 70-верстній зоні біля міста (20 березня аналогічне рішення було прийнято відносно Києва) [10, с. 178–180]. В травні і червні 1919 р. право самостійних заготівель вимагали від Наркомпроду організації залізничників та військові постачальні організації Києва. [5, с. 254] Політика Наркомпроду явно не знаходила розуміння в суспільстві, навіть серед робітників. В липні 1919 р. послідовно зазнали невдачі дві спроби Наркомпроду організувати продовольчі загони з українських робітників. Заклик Наркомпроду до фабзавкомів Києва був ними проігнорований. За визнанням самого Шліхтера, український пролетаріат волів здійснювати «заготівлі» на найближчому ринку за вільними цінами [5, с. 257]. Систематичною практикою залишалось порушення режиму «твердих» цін з боку радянських організацій-заготівельників, перш за все — військових. Наркомпроду довелося зустрітися з небажано високими обсягами місцевого споживання і регіонального перерозподілу в межах України, де споживачами його виступили міста та промислові регіони, і окремих повітів. Чітко простежується тенденція до залишення переважної кількості вилучених «надлишків» для споживання місцевої «бідноти». Поряд з загальною Наркомпроду довелося застосовувати надзвичайну «насінену» розкладку для забезпечення селянських господарств насінням [18, с. 617].

Основні труднощі радянська продовольча політика зазнала при її застосуванні на селі.

Зосередження в руках держави достатніх товарних фондів для здійснення товарообміну з виробниками за «твердими» цінами виявилася неможливою. За наявними даними, в повітах Харківської губернії забезпечення більшістю видів сільськогосподарського реманенту не досягало й 5 % [19, оп. 1, спр. 5, арк. 28–30, 32, 33].



В 1918–1919 рр. в Україні дефіцит продовольства мав місце і в самих селянських господарствах. Переконаність державного керівництва РСФРР та УСРР, заснована на дореволюційних статистичних викладках, що в Україні сконцентровано величезні товарні продовольчі ресурси, була безпідставною. Зведені дані земської статистики вказують на значні недобори зернових в 1918 р. і, частково, в 1919 р. Зменшення врожаю порівняно з ординарним 1915 р. сягало в деяких випадках 60 % [20]. Сам О. Шліхтер у своєму виступі на 1-му Всеукраїнському з'їзді продорганів 12 квітня 1919 р. був змушений досить песимістично оцінити продовольче становище. За його словами, в Харківській губернії, де було розміщено частини Червоної армії, «не стало вже не лише хлібної зайвини, але навіть насіння»; з тієї ж причини «в скрутному становищі» була і Чернігівська губернія, а «в 5-ти північних повітах — навіть в катастрофічному».

Залишки Київської губернії нарком оцінює лише в 1.5 млн пудів в поміщицьких господарствах та 5 млн в селянських. Ефективні заготовки Шліхтер вважав можливими лише в Полтавській губернії [18, с. 614].

В переважній більшості обраних комбідів «біднота» «губилася між куркульнею та середняками» [21, оп. 3, спр. 39, арк. 1]; можна погодитися з констатацією становища, зробленою інструктором Харківського губвиконкому в доповіді про становище в Зміївському повіті від 27 лютого 1919 р.: «гострої класової боротьби на селі немає, і, мабуть, і чекати не треба» [21, оп. 3, спр. 2, арк. 18]. З аналізу документальних джерел можна зробити висновок, що налагодити за допомогою комбідів ефективно «викачування» продовольства за час існування радянської влади в Україні в 1919 р. не вдалося.

Ретроспективно, нарком визнавав, що планування заготівель велось Наркомпродом від «потужності» продзагонів та військово-продовольчого апарату, що з весни 1919 р. активно, хоча і непослідовно, формувався в УСРР [22, с. 308]. З початку 1919 р. в Україні формувалися і діяли продовольчі загони, сформовані за зразком тих, що діяли в РСФРР, і переважно укомплектовані російськими робітниками [23, с. 45]. Вони керувались двома структурами — Українською філією Воєнно-продовольчого бюро Всеросійської ради професійних спілок та Управлінням продармії й мали широку мережу місцевих органів; діяльністю обох цих організацій керував Наркомпрод УСРР. До своєї реорганізації в квітні 1919 р. в продміліцію Укрпродармія нараховувала вже 2982 бійців, а після відновлення в травні 1919 р. — вже до 5 тис. [23, с. 45–46, 49].

За наведеними Шліхтером підсумковими даними, в 1919 році в Україні було «заготовлено» біля 7,999 млн пудів хліба і 3,74 млн пудів ненормованих продуктів. Із загальної кількості нормованих продуктів до РСФРР було вивезено 0,768 млн пудів; 1,868 млн поставлено до Червоної армії УСРР; 3,24 млн спожито українським населенням (0,493 млн — в Донбасі) та ще 2,122 млн «розграбовано» [22, с. 307]. Ці дані не мають великої розбіжності з даними інших дослідників [24, с. 953].

Таким чином, продовольча політика радянської влади в Україні здійснювалася в межах загального курсу на соціалістичні перетворення в економіці і була його інтегральною частиною завдання. Її здійснення було несумісним з інтересами селянського господарства — виробника продовольства. При здійсненні продовольчої політики в УСРР в цілому можна спостерігати повторення процесу, що відбувався в РСФРР: при намаганні використовувати адміністративно-економічні засоби, уряд неминуче приходив до необхідності застосування адміністративно-поліційних засобів її здійснення. Склалася адміністративно-розподільча система, що продемонструвала свою наявну економічну нежиттєздатність.

Продовольча політика, що відповідадала визначенню, даному резолюціями III з'їзду КП(б)У «На доповідь Наркомпроду» [7, с. 44] та III Всеукраїнського з'їзду рад: «переможний розвиток пролетарської революції на Україні позбавив такі верстви дрібної буржуазії, як міське ремісництво й середне селянство, всякої надії на здійснення їх програми» [8, с. 93], вимога відновлення вільної торгівлі і справедливої зрівняльної аграрної реформи, як відомо, становили сутність цієї «програми», провокувала та неминуче призводила до зростання збройного опору селянства політиці КП(б)У в Україні.

#### *Література*

1. Сталін Й. В. Про програму Комінтерну: Промова на Пленумі ЦК ВКП(б) 5 липня 1928 р. // Твори. Т. 11. — К., 1949.
2. Гимпольсон Е. Г. «Военный коммунизм»; политика, практика, идеология. — М., 1973.
3. Кульчицький С. В. УРСР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1994.
4. Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне зібрання творів. Т. 34. Липень–жовтень 1917 р. — К., 1973.
5. Шліхтер О. Г. Товарищі, візьміть себе в руки! // Продовольча справа за років громадянської війни. — Харків, 1932.
6. Комуністична партія Радянського союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 — 1970. Т. 2. 1917–1924. — К., 1979.
7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. Т. 1. 1918–1941. — К., 1976.
8. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918–серпень 1919): Зб. документів і матеріалів. — К., 1962.
9. Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 гг.): Сб. документов и материалов. — Полтава, 1957.

10. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918–1920 гг.): Сб. документов и материалов. — К., 1962.
11. III Всеукраїнський з'їзд Рад (6–10 березня 1919 р.): Стенографічний звіт. — Харків, 1932.
12. Шлихтер А. Г. Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти. — М., 1975.
13. ДАХО, ф. ФП-1, Харківський міськком КПУ.
14. Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. — К., 1987.
15. Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики, 1918–1920 гг.) — К., 1964.
16. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1919.
17. Известия Наркомпрода Украины, 1919 г.
18. Шліхтер О. Г. Боротьба за хліб на Україні в 1919 році. // Вибрані твори. — К., 1959.
19. ДАХО, ф. Р-1, Харківський губернський продовольчий комітет.
20. Статистика України. № 41. Сер. 2. Сельскохозяйственная статистика. Т. 5. Вып. 1. Урожайи Украины во время войны и революции (1915–1919 гг.). — Харьков, 1924.
21. ДАХО, ф. Р-203, Харківський губернський виконавчий комітет.
22. Шліхтер О. Г. Україна та її найближчі продовольчі перспективи. // Продовольча справа за років громадянської війни. — Харків, 1932.
23. Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. — Харків, 1953.
24. Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади і соціалістичне будівництво на Україні. (Листопад 1918–серпень 1919 рр.): Дис. д-ра іст. наук. — Кн. 3. — Харків, 1963.

### Резюме

В статье рассматривается формирование и осуществление продовольственной политики советского правительства Украины в январе–августе 1919 г.

Продовольственная политика была частью интегральной концепции социалистических преобразований, разработанной В. Лениным, и выполняла ряд функций. Прежде всего, это подавление свободного товарооборота в деревне и создание предпосылок для огосударствливания сельского хозяйства, контроль за потреблением широких масс населения. Основными ее методами были хлебная и ряд торговых монополий, проведение продрозверстки и «классовой» организации власти в деревне. В Украине была предпринята попытка повысить ее эффективность рядом административно-экономических мер. Осуществление продоволь-

ственной политики в Украине потерпело симптоматическую неудачу, проявлением чего был срыв планов заготовок, быстрый рост «теневое» товарооборота, политическая дестабилизация и подъем крестьянского повстанческого движения.

### Summary

In the article the formation and implementation of food policy of the Soviet government of Ukraine in January–August 1919 is considered.

The food policy was a part of the integral concept socialist transformations, designed by V. Lenin and executed a series of functions. First of all, this were the suppression of a free commodity turnover in rural economy and creation reasons for a progressive nationalization of agriculture, control for the consumption of broad masses of the population. The basic of its methods were grain and number of trade monopolies with the realization of so-called prodravzerstka and «class» organization of an authority in the rural area. In Ukraine was made the attempt to improve food policy's realization by applying a number of administrative — economical measures. The implementation of food policy in Ukraine had suffered symptomatic failure, that were demonstrated by collapse of the state's grain purchasing plan, break-neck expansion of an illegal commodity turnover and by the role that food policy had played in political destabilization and peasant's insurgent movement expanding.

*Г. Ю. Каніщев*

### ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ: ДОСВІД ХАРКІВЩИНИ 1920-х років

В сучасних умовах соціально-економічного і політичного розвитку України великого значення набуває проблема ефективного функціонування державного апарату. Запровадження посади Президента і створення вертикалі виконавчої влади на обласному та районному рівнях, зменшення виконавчого і збільшення розпорядчого аспекту в діяльності міністерств і відомств [1, с. 220], збільшення ролі місцевих органів влади у вирішенні соціально-економічних та політичних питань розвитку окремих регіонів — все це робить актуальними питання нагляду за виконанням державними установами та підлеглими їм організаціями і підприємствами указів, постанов і розпоряджень вищих органів законодавчої та виконавчої влади держави, а також місцевих Рад і державних адміністрацій.

Багатий досвід в цьому плані дає вивчення діяльності Робітничо-Селянської Інспекції (РСІ). Цей контрольний орган, створений в 1920 р. для нагляду за станом фінансової та виконавчої дисципліни в центральних і місцевих державних установах (наркоматах, гавках), а також

в підпорядкованих їм організаціях та підприємствах [2, с. 3], став поступово перетворюватися на один з основних центрів роботи по вдосконаленню діяльності державного апарату [3, с. 31–32, 61]. Це було викликано необхідністю пристосувати державний апарат до умов НЕПу через зменшення витрат на його утримання, реорганізацію структури апарату і відкриття шляху до адміністративних посад представникам робітничого класу та незаможних селян [4, с. 46, 48].

Метою даної статті є висвітлення діяльності Харківської окружної РСІ по вдосконаленню роботи державного апарату Харківського округу в 1925–1926 рр.

Дослідження цієї проблеми [4, 5], а також матеріали Державного архіву Харківської області (ДАХО) свідчать, що питання підвищення ефективності роботи апарату управління і підпорядкованих йому підприємств, установ, організацій займало важливе місце в діяльності органів державного контролю Харківщини в 20-ті роки [7, арк. 143]. Так, в липні–серпні 1925 р. Харківським окружним відділом Робітничо-Селянської Інспекції було здійснено обслідування діяльності низового радянського апарату на рівні районів та сільрад в Зміївському і Чугуївському районах Харківського округу [8, арк. 53]. Обслідування проводилось за такими напрямками: виконання місцевою владою розпоряджень вищих державних органів; збирання податків на місцевому рівні; дотримання законності державним апаратом райвиконкомів, сільрад та підпорядкованих ним установ; діяльність сільського активу в процесі поживлення роботи Рад [8, арк. 53]. В обох районах об'єктами перевірки були апарат райвиконкомів, відділи комунального господарства (комгоспи), міліція та 1–2 сільради [8, арк. 53].

В процесі перевірки виконання місцевою владою розпоряджень вищих державних органів контролерами окружної Інспекції була позитивно оцінена діяльність Чугуївського райвиконкому, зокрема, його адміністративного та земельного відділів [8, арк. 60]. В той же час в роботі виконкому спостерігалися і деякі недоліки: невчасне доведення до відома сільрад циркуляра окрвиконкому про звільнення їх від робіт по веденню обліку населення (крім діяльності, пов'язаної із збиранням статистичних даних) [8, арк. 60]. Великі недоліки спостерігалися у виконавчій діяльності Зміївського райвиконкому. Так, розпорядження вищих управлінських ланок виконувалися тут із запізненням на півтора–три місяці [8, арк. 54]. Крім того, контролерами окружної РСІ була виявлена неузгодженість дій окрвиконкому та райвиконкому, коли, наприклад, райвиконком дозволяв проведення хресного ходу тільки вулицями населених пунктів, а окрвиконком — також і в будинках [8, арк. 55].

Для відділів комунального господарства обох районів було характерне виконання розпоряджень «на папері», до того ж з великими затримками. Наприклад, Зміївський комгосп, отримавши 2 квітня 1925 року від окрвиконкому постанову про організацію в районі добровільних пожежних

дружин, обмежився тим, що надіслав до сільрад району відповідний циркуляр «для точного і неухильного виконання» [8, арк. 56]. Коли ж окружна РСІ перевірила фактичну наявність цих підрозділів, з'ясувалося, що дружини існують тільки в двох сільрадах і до того ж не інструктуються [8, арк. 56 зв.]. Чугуївський комгосп не довів до відома населення циркуляр наркомату фінансів СРСР «Про порядок зарахування вартості капітального ремонту в оплату житлової ренти» [8, арк. 62 зв.].

Були недоліки у виконанні розпоряджень вищих органів управління й у районній міліції. Так, у Зміївському районі контролерами окружної РСІ було виявлено невиконання кошторису на утримання заарештованих у місцевій в'язниці. Замість 180 карбованців на рік, передбачених кошторисом, тут за дев'ять місяців було витрачено лише 50 карбованців [8, арк. 59]. В Чугуївському районному відділі міліції контролери відмітили незадовільне ведення документації, внаслідок чого не вдалося з'ясувати терміни виконання окремих розпоряджень [8, арк. 64 зв.].

Актуальною, з точки зору сьогодення, була перевірка Харківською окружною Інспекцією податкової справи у вищезгаданих районах округу. Зокрема, була виявлена велика кількість різноманітних податків. Наприклад, у Зміївському районі стягувався 21 податок, а в Чугуївському районі — 35 [8, арк. 67 зв., 74 зв.]. Під час обслідування з'ясувалося, що серед податків були як загальнодержавні (наприклад єдиний сільськогосподарський податок), так і встановлені за ініціативою місцевих установ. Так, в Чугуївському районному відділі міліції існував збір за надання довідок в адресному столі [8, арк. 73]. Сільські Ради Зміївського району стягали збори за чергування пожежників, за роботу земельних комісій сільрад тощо [8, арк. 68]. Контролерами окружної РСІ було виявлено неоднаковий розподіл податкових сум на душу населення. Наприклад, в Чугуївському районі сума єдиного сільськогосподарського податку розподілялась між 52 тисячами платників і складала 2 карбованці 18 копійок на людину [8, арк. 74 зв.]. В той же час сума всіх інших податків по району розподілялася між 4400 платниками податків м. Чугуєв і складала 36 карбованців 71 копійку на душу населення [8, арк. 74 зв.].

Важливим аспектом діяльності Робітничо-Селянської Інспекції Харківщини по вдосконаленню державного апарату була перевірка дотримання законності установами і окремими службовцями. Під час обслідування районного та сільського апарату в Зміївському районі було виявлено низку порушень. Так, Зміївський райвиконком своєю постановою від 3 жовтня 1924 року відмовив у поверненні громадянці Алпат'євій націоналізованого у неї майна на тій підставі, що вона «через похилий вік і нездатність вести господарство» може його розпродати, і майно, таким чином, попаде до рук непманів [8, арк. 74]. Як було зауважено з цього приводу контролерами окружної РСІ, «райвиконком нічим не гарантований від того, що власники денационалізованого майна не розпродать його і в молоді літа» [8, арк. 79].

Порушення законності були зафіксовані і з боку міліції. Так, в обох районах траплялися випадки, коли міліція здійснювала арешти за доносими, не перевіривши їх правильність [8, арк. 78]. Крім того, арештовані під час утримання під вартою змушені були ще й голодувати, оскільки їх харчування складалося, переважно, з одного хліба [8, арк. 78].

Велика увага приділялася обслідуванню діяльності сільських Рад — ланки державного апарату, найбільш наближеної до населення, від роботи якої значною мірою залежало ставлення народу до державної влади взагалі. Під час перевірки контролерами окружної Інспекції була зафіксована також низка порушень. Зокрема, в Борівській сільраді Зміївського району діяльністю Ради керувала «трійка», що складалася з голови сільради, голови земельної комісії сільради та одного з членів цієї комісії [8, арк. 90 зв.]. Ця трійка проводила через сільраду рішення, що не обговорювалися ні в комісіях Ради, ні на сільському сході [8, арк. 91]. Внаслідок такого становища мали місце зловживання при витратах коштів сільради, занедбаність звітності, самовільні захоплення земель та порубки лісів [8, арк. 92].

Щодо роботи комісій сільрад, то тут контролем була позитивно охарактеризована діяльність земельної комісії Зміївської сільради [8, арк. 83 зв.]. Активно, на думку контролерів, діяли також дві комісії Введенської сільради Чугуївського району — з питань благоустрою та культурно-освітня [8, арк. 100].

Цікавила контролерів окружної РСІ і діяльність сільських сходів. Майже у всіх перевірених Інспекцією сільрадах ця діяльність була визнана незадовільною. Серед недоліків в роботі сходів було зазначено такі:

а) низька кількість учасників сходів (наприклад, у Введенській сільраді Чугуївського району, де робота сходів як така відповідала вимогам контролю, в них приймало участь менш половини населення [8, арк. 98 зв.]);

б) мала результативність роботи сходів: так, постанови Борівського сільського сходу про самовільні захоплення землі, що вимагали припинити це явище, залишилися не виконаними [8, арк. 89 зв.];

в) односторонність в діяльності сходів: у всіх сільрадах, перевірених контролерами, сходи приділяли основну увагу земельним питанням, водночас мало зосереджуючись на питаннях фінансів, культури, освіти [8, арк. 99].

Таким чином, під час обслідування, проведеного Харківською окружною РСІ в липні—серпні 1925 р., увага зверталася на різні аспекти діяльності районної та сільської влади в окрузі. За наслідками обслідування контролерами була запропонована низка заходів щодо поліпшення роботи державного апарату на місцях. Зокрема, в галузі податкової діяльності місцевої влади пропонувалося уніфікувати систему місцевих податків і ввести єдиний прибутково-прогресивний податок за зразком єдиного сільськогосподарського податку [8, арк. 75]. В галузі роботи сільрад контролем була відмічена необхідність збільшення кількості людей, що приймають участь в сільських сходах для підняття авторитету сільських Рад

серед населення. Особливу тривогу в Харківській окружній Інспекції викликала тенденція в роботі сільської влади витрачати громадські кошти на потреби керівництва сільрад, оскільки це підривало і без того не дуже великий авторитет Радянської влади на селі [8, арк. 103 зв.].

Для поліпшення роботи сільських Рад і забезпечення активної участі населення в їхній діяльності потрібно було активізувати роботу комісій сільрад. Для цього Харківська окружна РСІ провела в грудні 1925 р. обслідування діяльності комісій сільських Рад в Старосалтівському, Старовірівському і Богодухівському районах Харківського округу [9, арк. 197].

Під час обслідування з'ясувалося, що комісії окремих сільрад, наприклад, Бабчанської та Хотомлянської Старосалтівського району, навіть не мали календарних планів своєї роботи на наступний рік [9, арк. 199]. В тих сільрадах, де плани роботи комісій існували, наприклад, у Лозівській та Власівській сільрадах Старовірівського району, вони скоріше нагадували директиви загального змісту, скажемо: «домогтися повного обслідування земельних угідь» [9, арк. 199]. Для деяких комісій сільрад плани складалися не в самих комісіях і навіть не в сільрадах, а в райвиконкомках (Богодухівський район) і були відірваними від життя і потреб цих сільрад [9, арк. 199 зв.].

Під час обслідування контролерів окружної Інспекції цікавило, які питання обговорювалися за останній рік на засіданнях тих чи інших комісій, наскільки міцним був зв'язок комісій з діяльністю сільрад. З'ясувалося, що більшість питань, які мали б обговорюватися і вирішуватися в комісіях, насправді вирішуються на пленумах сільрад за поданням їхніх голів [9, арк. 203]. Іноді питання про роботу комісій виносилося на сільські сходи, які постановляли притягати членів комісій до відповідальності у випадку, якщо вони не проявляють активності в роботі [9, арк. 207 зв.]. В Гонтарівській та Бабчанській сільрадах Старосалтівського району, а також Коробово-Іванівській та Крисінській сільрадах Богодухівського району питання про роботу комісій жодного разу не виносилися на обговорення сільських сходів [9, арк. 207 зв.]. Районні виконавчі комітети та окрвиконком приділяли недостатньо уваги роботі комісій сільрад, обмежуючись переважно надсиланням різних інструкцій і лише іноді прикріпляли до сільрад членів райвиконкомів для сприяння роботі комісій [9, арк. 210].

За наслідками цього обслідування Харківською окружною РСІ було внесено декілька пропозицій по поліпшенню діяльності комісій сільрад. Так, окрвиконкому пропонувалося видавати інструкції для комісій у вигляді брошур окремо для комісій земельних, культурно-освітніх тощо [9, арк. 214]. Райвиконкомам пропонувалося ввести до повсякденної практики звіти комісій перед сільрадами, а також зобов'язати членів президій сільрад брати участь в роботі комісій для поліпшення зв'язків комісій з сільрадами [9, арк. 214 зв.].

Діяльність Робітничо-Селянської Інспекції Харківського округу в середині 20-х років була спрямована на вдосконалення державного апарату не тільки в сільській місцевості, а й в окружному центрі. Про це свідчить, зокрема, постанова колегії Харківської окружної РСІ за наслідками обслідування Харківської житлоспілки від 28 липня 1926 року [10, арк. 244]. Визнавши діяльність цієї організації в цілому задовільною і закликавши правління спілки і далі продовжувати роботу по кооперації націоналізованого Радянською владою житла [10, арк. 244], колегія разом з тим вказала на недоліки в роботі житлоспілки. Це і відсутність плановості в роботі організації, завантаження апарату спілки не властивими для нього обов'язками, незадовільний стан фінансової звітності організації [10, арк. 244]. Відповідно в постанові колегії окружної Інспекції правлінню житлоспілки пропонувалося посилити внутрішній контроль за витратами коштів, а також, разом з окружним інженером, посилити загальний технічний нагляд за станом будівель, що належали окремим житловим кооперативам [10, арк. 244]. Пропонувалося також збільшити терміни надання кредитів під будівництво кооперативного житла [10, арк. 244]. Звертаючи увагу правління житлоспілки на недоліки у веденні бухгалтерського обліку і звітності, колегія окружної РСІ вимагала термінового наведення порядку в цій галузі діяльності спілки [10, арк. 245].

Таким чином, Харківською окружною Інспекцією був зроблений чималий внесок у процес реформування радянського державного апарату в 20-х роках. Слід підкреслити, що органи державного контролю в цей час не просто фіксували в своїх актах та доповідях ті чи інші недоліки в роботі апарату управління, зокрема, на районному та сільському рівні, а пропонували заходи щодо подолання цих недоліків, роблячи, таким чином, свій внесок в зміцнення радянської державності в Україні.

### Література

1. Селіванов А. О. Будуємо нову державу. — К., 1997.
2. Положение о Рабоче-Крестьянской инспекции (Принято сессией ВЦИК 2–7 февраля 1920 года) // Всеукраинская Рабоче-Крестьянская Инспекция. Сборник № 1. Положения, руководства, инструкции и постановления. — Харьков, 1920.
3. Краснов А. В. Социалистический контроль: исторический опыт КПСС. — М., 1987.
4. Симонов Н. С. Реформа политического строя: замыслы и реальность (1921–1923 гг.) // Вопросы истории КПСС. — 1991. — № 1.
5. Потарикіна Л. Л. З історії органів контролю УРСР. — К., 1966.
6. Из сведений губернской РКИ о восстановлении промышленных предприятий и улучшении их работы. 30 октября 1923 г. // Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917–июнь 1941.

- (Сборник документов и материалов) / Сост.: Адаменко Л. А. и др. — Харьков, 1986.
7. Доклад о результатах обследования общественных работ в г. Харькове по состоянию на 1 октября 1925 г. // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Д. 266.
  8. Доклад по обследованию низового аппарата. 27 июня–30 августа 1925 года // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Д. 266.
  9. Доклад по обследованию работ комиссий при сельсоветах Харьковского округа, проведенному на основании мандата окружной РКИ от 7 декабря 1925 г. // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Д. 266.
  10. Постановление коллегии Харьковской окружной РКИ по докладу о результатах обследования Харьковского жилсоюза в части выяснения его финансового состояния и работы в области жилищно-строительной кооперации // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Д. 266.

### Резюме

Темой данной статьи является деятельность органов государственного контроля — Рабоче-Крестьянской Инспекции (РКИ) — по проверке учреждений, получавших средства из государственного бюджета в 1925–1926 гг.

На примере деятельности РКИ в 1925–1926 гг. показаны недостатки государственного аппарата в первые годы Советской власти: высокий уровень централизации, бюрократизм, взяточничество, казнокрадство и бесхозяйственность, которые приводили к нерациональному использованию и расхищению государственных бюджетных средств, а также подрывали авторитет Советской власти в глазах населения. Работа РКИ по выявлению этих недостатков делала актуальным вопрос реформирования государственного аппарата. Этот вопрос стал одним из главных во внутренней политике Советской власти в 20–30-е годы.

### Summary

The theme of this article is the activity of state bodies control — the Worker's-Peasant's Inspection on the control of the activity of enterprises getting means from the state budget in 1925–1926.

The deficiencies of the apparatus in the first years of the Soviet Power are shown on the example of the activity WPI in 1925–1926; the high level of the central position, bureocratism, bribery embezzlement of the public funds lesseconomy, which lead to the unrational using and depredation the state budget means and detrimed the authority of the Soviet Power.

The work of WPI on exposing these deficiencies made actual the question of the reform of the state apparatus. This question was one of the main in home policy of the Soviet Power in 20–30 years.

*Е. В. Мещеряков*

## **ОРГАНИЗАЦИЯ МИЛИЦИИ УКРАИНСКОЙ ССР в 1920–начале 1921 гг.**

В рассматриваемый период в милиции УССР действовал принцип двойного подчинения: милиция находилась в ведении местных органов власти и при этом являясь составной частью системы органов Народного Комиссариата Внутренних Дел УССР (статус НКВД был закреплен Конституцией УССР от 10 марта 1919 г. [6, с. 6.]). Действовавший на правах исполнительного аппарата президиума ВУЦИК [7, ф. 5, оп. 1, д. 462, л. 37; 4, с. 128], кроме охраны революционного порядка, НКВД осуществлял организацию и наблюдение за деятельностью местных органов управления, контроль за исполнением декретов, постановлений и распоряжений центральной и местной власти административного характера, наблюдение за организацией и деятельностью комнезамов, руководство организацией и развитием коммунального хозяйства [7, ф. 5, оп. 1, д. 462, л. 29].

На правах отдела в НКВД входило Главное Управление Советской рабоче-крестьянской милиции (иначе — Главмилиция), учрежденное 30 марта 1920 г. постановлением НКВД [7, ф. 5, оп. 1, д. 462, л. 1, 13, 29а; 4, с. 128]. Главмилиция осуществляла общее руководство деятельностью всех видов милиции, работу по укреплению дисциплины, предоставление властным структурам отчетов о деятельности милиции, контроль за снабжением, занималась организацией специальных курсов обучения и повышения квалификации, руководством политической и культурно-просветительской работой в милиции [7, ф. 6, оп. 1, д. 1184, л. 3].

На 1920 г. Главное управление состояло из одиннадцати отделов: общей милиции, уездно-городской милиции, промышленной милиции, железнодорожной милиции, водной милиции, уголовного розыска, политического, секретно-оперативного, секретариата, инспекторского и снабжения [7, ф. 6, оп. 1, д. 1184, л. 4]. Главному управлению подчинялись губернские, уездные, городские, волостные и сельские органы милиции (структура аппарата соответствовала принципу административно-территориального деления республики), которые являлись подотделами исполнительных комитетов местных советов. Губернские и уездные управления милиции строились по той же схеме, что и Главное управление — так же состояли из 11 отделов [7, ф. 5, оп. 1, д. 462, л. 37–38]. Описанный структурный принцип закреплялся Положением «О рабоче-крестьянской милиции» от 14 сентября 1920 г. [6].

Как мы видим из структуры Главного и местных управлений, каждым видом милиции заведовал определенный отдел — существовали отделы общей, железнодорожной, водной, промышленной милиции, уго-

льного розыска (розыскной милиции). О видах милиции следует рассказать подробнее.

Общая (или наружная) милиция охраняла порядок в общественных местах, следила за исполнением декретов, законов и постановлений органов советской власти, занималась оповещением населения о новых распоряжениях органов власти, а также выдачей удостоверений личности, справок, свидетельств, вела учет населения.

Согласно «Инструкции по организации советской рабоче-крестьянской милиции» — Циркуляру НКВД УССР (март 1919 г.) [2; 4, с. 108–111; 5, с. 59–67], к «предметам ведения» общей милиции относились: «предупреждение и пресечение правонарушений, в том числе несоблюдения декретов и распоряжений органов власти, своевременное оповещение населения о распоряжениях органов власти, всяческое содействие органам власти, составление актов и протоколов о преступлениях и происшествиях, наблюдение за выполнением санитарных норм, наблюдение за учетом и распределением, обеспечение порядка в общественных местах, надзор за движением, оказание помощи при несчастных случаях, принятие мер безопасности во время стихийных бедствий, выдача удостоверений личности, трудовых книжек, справок и т. д., привлечение граждан для оказания помощи при народных бедствиях, частично проведение дознания по уголовным преступлениям, содействие в вопросах исполнения приговоров» [2; 4, с. 110].

К задачам общей милиции также относилось содействие уголовному розыску при производстве обысков, задержания, наблюдения и дознания по уголовным делам под руководством народных судей и следователей, представление суду обвиняемых, взятых под стражу, приведение в исполнение судебных приговоров, вызов к явке на суд, вручение судебных повесток, хранение вещественных доказательств до передачи их судебным властям [2; 5, с. 64–65].

Промышленная милиция занималась исключительно охраной предприятий и учреждений, обеспечивала общественный порядок на территории этих учреждений. Формировалась промышленная милиция на договорных началах и пользовалась всеми правами и обязанностями общей милиции.

Несколько слов о транспортной (речной и железнодорожной) милиции. До марта 1919 г. общественный порядок на железнодорожном и водном транспорте поддерживался силами самих ведомств и составлял часть их обязанностей. Учреждались отряды вооруженной железнодорожной охраны, состоящие из работников железной дороги. Такая же охрана была организована и на водном транспорте. Однако ни железнодорожное, ни водное ведомства, основной задачей которых было обеспечение нормальной работы транспорта, не могли на должном уровне организовать охрану путей сообщения. Это и привело к передаче функций охраны общественного порядка на транспорте Народному комиссариату внут-

ренных дел и созданию с этой целью аппарата железнодорожной и водной милиции [6, с. 19].

Железнодорожная милиция была учреждена постановлением СНК УССР от 29 июня 1919 г. «Об организации железнодорожной милиции» и занималась борьбой с преступностью на станциях и железнодорожных путях, охраной порядка, надзором за очисткой путей, оказанием помощи при крушениях и стихийных бедствиях и препровождением арестованных к месту назначения [4, с. 118–120; 5, с. 83–88]. Управления железнодорожной милиции организовывались при Управлениях каждой железной дорогой, на линиях были организованы районные управления. Подчинялись они общему руководству НКВД, финансировались на основании смет, утвержденных и аккредитованных НКВД [6, с. 20–21; 5, с. 88].

Речная милиция занималась охраной порядка на набережных, пристанях, пассажирских пароходах, осуществляла охрану судов и водных сооружений. Организация управлений и финансирование аналогична железнодорожной милиции [7, ф. 5, оп. 1, д. 115, л. 59].

Так же, как и промышленная милиция, транспортная милиция пользовалась всеми правами и обязанностями общей. Постановлением СНК УССР «О железнодорожной и водной милиции» от 5 июня 1921 г. правовой статус транспортной милиции был закреплен вторично. Согласно этому постановлению учреждались железнодорожная милиция и речная (водная) милиция. Закреплялось, что железнодорожная и водная милиция пользуются всеми правами и обязанностями общей, занимаются охраной порядка, имущества и грузов на железнодорожных (водных) путях сообщений, охраной станций от бандитских формирований и мобилизацией населения для очистки путей [4, с. 161–162].

И в заключение несколько слов об уголовном розыске. Постановлением СНК УССР от 15 апреля 1919 г. «Об организации судебно-уголовного розыска» из общей милиции были выделены судебно-уголовная милиция и судебно-уголовный розыск. 11 мая 1919 г. было введено в действие ранее разработанное и принятое Народным комиссариатом юстиции «Положение об органах уголовного розыска и судебно-уголовной милиции», ставшее правовой основой их организации и деятельности [6, с. 17]. До весны 1920 г. уголовный розыск находился в ведении Народного комиссариата юстиции и представлял собой судебно-уголовные отделы при органах милиции [3, ф. р-563, оп. 4, д. 1, 15; 4, с. 112, 116]. Затем 3 апреля 1920 г. постановлением СНК УССР розыск был организован в виде отделений при управлениях милиции (при Главном управлении милиции НКВД для управления и руководства деятельностью уголовно-розыскных учреждений был создан отдел Центроузрозыска) [4, с. 131–132]. И наконец 14 сентября 1920 г. он был учрежден СНК Украины как отделы угрозыска в общей системе милиции [1, с. 27]. Сферой деятельности уголовного розыска являлась борьба с преступностью путем пресечения, предупреждения и расследова-

ния преступлений. В осуществлении своих задач розыску оказывали весомую помощь подразделения наружной (общей) милиции [2; 4, с. 110; 5, с. 65]. На основании положения от 25 марта 1921 г. «Об уголовном розыске на железной дороге и водных путях» на железной дороге и водных путях сообщения были организованы линейные отделы уголовного розыска. Данные подразделения действовали совместно с железнодорожной и речной милицией [1, с. 28].

Итак, мы видим, что в начале 1921 г. как Главное управление советской рабоче-крестьянской милиции, так и местные аппараты милиции представляют собой сложную структуру, состоящую из множества отделов: в Главном управлении, губернских и уездных управлениях их одиннадцать, каждым видом милиции заведует определенный отдел, для руководства наружной милицией при каждом управлении существует даже два отдела — общей и уездно-городской милиции. Местные управления строятся «по образу и подобию» Главного управления, свои небольшие управления есть в каждой волости. С одной стороны, разветвленный аппарат милиции и разнообразие ее видов обеспечивают необходимый контроль за деятельностью правоохранительных органов на местах. С другой стороны, для нормального функционирования подобной структуры требуется значительное количество работников. Так, к середине 1921 г. штат милиции расширяется до 285 тыс. человек (это более 1 % от общего количества населения Украинской ССР в этот период, в Западной Европе максимальная численность полиции составляет 0,3 % от общего числа населения [7, ф. 6, оп. 1, д. 1184, л. 4–5]).

Государство, экономика которого была подорвана войнами и революциями, не могло обеспечить вооружением и довольствием такое количество работников милиции. Возникает необходимость реформирования милиции в основе которого лежало значительное упрощение аппарата и уменьшение ее количественного состава.

### *Литература*

1. Бюллетень НКВД. — 1925. — № 2(17).
2. Вестник НКВД УССР. — Харьков, 1919. — № 3.
3. Государственный архив Харьковской области.
4. История милиции Украины в документах и материалах. — К, 1997. — Т. 1.
5. История милиции Украинской ССР в документах и материалах. — К., 1969. — Т. 1.
6. Тимченко А. П. Правовые основы организации и деятельности милиции Украины в 1917–1941 гг. Учебное пособие. — Луганск, 1998.
7. Центральный Государственный архив высших органов власти и управления Украины (г. Киев).

### Резюме

У даній статті автор розглядає структуру апарата і види міліції Української СРР на початку 20-х років. Наслідки громадянської війни і складної економічної ситуації в країні в період переходу до нової економічної політики обумовили зростання злочинності. Відповідно, для ефективної боротьби зі злочинністю розростається і міліцейський апарат, який вже к середині 1921 р. досяг 285 тис. чоловік. Закономірно, що у держави з'явилися труднощі з забезпеченням такої великої кількості працівників правоохоронних органів. У зв'язку з цим виникла необхідність реформи апарату Головного управління міліції та скорочення чисельності українських міліціонерів.

### Summary

In this article author describes the structure of Ukrainian militia department in early 20-es. The complicated economical and criminal situation in the country after the Civil War caused the expansion of the militia states (in 1921 — up to 285000 employees), the attention was not paid to quality of militia, but quantity. With the beginning of the New Economical Policy, the state had no more need in that massive but non-qualitative department. The global re-establishment of the Ukrainian militia became vital.

*Ю. П. Волосник*

### ДІЯЛЬНІСТЬ НЕПМАНІВ НА ВАЛЮТНОМУ РИНКУ ТА ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВАЛЮТНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В РОКИ НЕПУ

Серед проблем нової економічної політики одним з найменш досліджених є питання про функціонування валютно-фондового ринку та діяльність на ньому представників непманської буржуазії України. У 20-х роках валютний ринок республіки був об'єктом дослідження переважно з боку економістів і публіцистів [1, 2, 3, 4, 6, 12]. Починаючи з 30-х років і до нашого часу питання вивчення валютного ринку в роки непу та діяльність на ньому представників нової буржуазії України практично залишалося поза увагою дослідників.

Автор статті ставить за мету дослідити діяльність непманів на валютному ринку та державне регулювання валютних відносин в Україні в 20-ті роки, тобто коли в країні легально існував вільний або приватний валютний ринок.

Як відомо, в роки громадянської війни і воєнного комунізму радянська влада проводила політику експропріації буржуазії. Прагнучи підірвати її економічну могутність ради не тільки націоналізували нерухому власність буржуазії, але й конфіскували її грошові капітали, дорогоцінні

метали (у злитках і монеті) та цінні папери (акції, облігації позик, векселі тощо). Так, декретом «Про спекуляцію» (липень 1918 р.) передбачались жорстокі покарання осіб, що звинувачувалися у скупці, збуті або зберіганні платини, золота і срібла (у вигляді лому, піску, злитках або монеті). Вони могли бути покараними ув'язненням терміном на 10 років у концтаборі з конфіскацією всього майна [8, с. 79–80]. Дію цієї постанови уряду РРФСР було поширено на Україну після встановлення тут влади більшовиків. На початку серпня 1920 р. РНК УРСР видав декрет, що передбачав повне вилучення у населення республіки дорогоцінних металів, монет та інших валютних цінностей [9, 1920, 19 серпня]. Але незважаючи на жорстокі заходи влади у боротьбі з підпільним валютним ринком, останній в роки воєнного комунізму так і не був знищений [1, с. 5].

З переходом до непу розширилися можливості вільного ринку, хоча обсяг його залишався порівняно невеликим (на валютному ринку всього СРСР в обігу знаходилося золота і валюти на суму 20 млн крб., з яких приблизно четверта частина припадала на Україну) [1, с. 57, 228]. Але потенційно приватний ринок республіки був у змозі залучити в свій обіг значно більшу масу валютних цінностей. За підрахунками економістів на руках у населення України до 1923–1924 роках лише однієї золотої монети («десяток») знаходилося на суму 30 млн золотих карбованців [11, с. 34].

Перехід до непу, що супроводжувався переглядом більшості законодавчих норм, які регулювали господарче життя, в перший час не суттєво вплинув на валютне законодавство. Правда, вже восени 1921 р. було скасовано кримінальну відповідальність за збереження цінностей в золоті та валюті, хоча самі валютні цінності, знайдені при обшуках чи догляді, як і в попередні роки радянської влади, конфісковувались [4, с. 17].

Лише навесні 1922 р. відбувається різкий поворот у розвитку валютного законодавства і валютної політики. 25 квітня 1922 р. Раднарком УРСР (слідом за аналогічним декретом РРФСР) відмінив обов'язкову до цього часу здачу населенням державі золота, срібла, платини та іноземної валюти. При цьому за Держбанком зберігалось монопольне право на купівлю та продаж золотої і срібної монети, а також іноземної валюти. Дозволявся і вивіз за кордон дорогоцінних металів та іноземної валюти на суму до 50 крб. золотом [13, 1922, № 20, ст. 314]. Цивільний кодекс УРСР, що був введений у дію на початку 1923 р., закріпив право приватної власності громадян у відношенні золотої, срібної монети, іноземної валюти та цінних паперів [14, с. 17].

Держава намагалася регулювати валютні відносини в країні. Основними органами валютного регулювання були Державний банк СРСР, НКФ СРСР та створена у березні 1923 р. Особлива валютна нарада при фінансовому відомстві РНК УРСР, що незабаром перетворилася в орган, який проводив у життя закони по контролю та регулюванню валютних операцій [13, 1923, № 11, ст. 189]. На місцях при фінвідділах було створено валютні інспекції для контролю за обігом



валютних цінностей. З березня 1923 р. РНК УРСР створив фондові відділи при товарних біржах (з метою упорядкування валютно-фондового ринку республіки). Тут мала відбуватися торгівля коштовними металами, іноземною валютою, чеками та цінними бумагами. Членами фондової біржи поряд з державними і кооперативними установами могли бути і приватні особи і підприємства, якщо вони відповідали встановленому законом цензу [13, 1923, № 10, ст. 183].

Новим кроком у розвитку валютного законодавства, що полегшував підприємцям та громадянам здійснення угод з валютними цінностями, було прийняття ВУЦВК УРСР у травні 1923 р. постанови «Про валютні операції», що отримало у літературі 20-х років назву «хартії валютних вольностей» [13, 1923, № 14, ст. 255]. Якщо проведення валютних операцій державними та кооперативними підприємствами допускалося лише виключно з дозволу держорганів, а всю отриману валюту вони повинні були тримати на поточних рахунках держкредитних установ, то приватні особи та підприємства тримали в Держбанку лише ту валюту, яка отримана від експортних операцій. В той же час закон не регулював дрібні валютні угоди поміж приватниками й не обмежував валютні угоди між приватниками та кредитними установами [13, 1923, № 14, ст. 255]. Таким чином, в перші роки непу, надавши певну свободу для здійснення валютних операцій приватникам держава одночасно, сконцентрувала в своїх руках контроль за здійсненням валютних операцій на вільному ринку (хоча і без дріб'язкової опіки).

На початку непу становище грошового ринку України було дуже не стабільним. Відбувалося швидке знецінення радянських грошей-радізнаків (за 1921 р. радізнак знецінився у 180 разів, за 1922 р. — в 73 рази). Для того щоб уникнути збитків, населення намагалося як найшвидше обміняти радізнаки на тверду валюту та золото або ж набути товар. За таких сприятливих умов активізувалася чорна біржа (тобто такий інститут вільного ринку, де відбувався таємний нереєстрований обмін та купівля цінностей та валюти приватним шляхом). З початку непу чорні біржи, на яких обертались великі маси цінностей, виникли в усіх великих містах України. Одна з таких бірж існувала на Театральній площі у Харкові та на великих ринках міста — Благовещенському та Кінному, в Києві — у Семадені (кафе по вул. Воровського) та в «Паярі» [16, 1924, 3 июля; 21, ф. р-823, оп. 4, од. зб. 16. арк. 6]. Тут ділки дізнавалися про комерційні новини, тут стихійно відбувалося котирування радянської та іноземної валюти, укладалися угоди, здійснювалися купівля і продаж іноземної валюти, золота, срібла, платини, дореволюційних цінних паперів тощо. Курс чорної біржи на валюту, золото та цінні папери брали до уваги як державні господарчі органи, так і котирувальні комісії фондодових бірж, оскільки чорна біржа більш реально визначала попит та пропозицію валютних та фондодових цінностей, тоді як на фондодовій біржі до 1925 р. котирування відбувалася за офіційно встановленим курсом. [16,

с. 137–139]. До 1926 р. до послуг чорної біржі зверталися державні і кооперативні органи. Це їм було необхідно для набування валюти для здійснення експортно-імпортних операцій. Представники приватного капіталу систематично зверталися до послуг чорної біржі для купівлі золота, іноземної валюти та коштовностей.

Таким чином, вільний валютний ринок (й чорна біржа як його інститут) відіграв помітну роль у фінансовому житті, визначаючи реальну вартість валютних і фондодових цінностей, а також курс червінця. Приватний валютний ринок давав можливість негманам акумулювати необхідні кошти в золоті та іноземній валюті, полегшував для них початкове накопичення капіталу, що мало велике значення за умов фінансової нестабільності перших та останніх років непу.

Представники чорної біржі — валютчики, нелегальні скупщики золота, біржові ділки, підпільні маклери, лихварі, дисконттери та інші ділки, тісно пов'язані з приватним валютно-грошовим ринком, склали значну групу, що входила до складу нової буржуазії України. Але підрахувати кількість таких ділків неможливо, оскільки вони, цілком зрозуміло, уникали обліку.

Серед представників чорної біржі виділялися дві категорії осіб. Перша група — це великі ділки-біржовики, що оперували значною масою валютно-фондових цінностей, диктували ціни на цінні папери, інколи створюючи штучний попит на ринку на ті чи інші види цінностей, і взагалі «робили погоду» на чорній біржі, визначали життя приватного валютного ринку. Другу, більш численну групу, становили дрібні валютчики, що безпосередньо займалися укладенням незначних угод по купівлі та продажу іноземної валюти та золота. Слід відмітити, що за спиною дрібних валютчиків часто-густо діяли великі ділки-біржовики, в той же час дрібні валютчики нерідко виступали в ролі їх простих агентів.

В Харкові, наприклад, на місцевій чорній біржі в першій половині 20-х років помітну роль відіграв великий валютчик Б. Д. Майзнер, що оперував значною кількістю валютних цінностей і справляв неабиякий вплив на місцевих валютчиків. Іншим великим підпільним ділком-скупщиком золота та інших цінностей був С. П. Дзюба, який об'єднав навколо себе цілу групу ділків. В справі йому активно допомагали рідний брат і дружина [21, ф. р-1179, оп. 18, од. зб. 56, арк. 4; ф. р-823, оп. 4, од. зб. 6, арк. 293–297]. На київському вільному ринку (початок 20-х років) розгорнули свою діяльність валютники Б. Солодовник, М. Шейніс, І. Барсук, Н. Семенов, П. Попко та ін. Київські оптові скупщики коштовностей та антикваріату І. Кандиба, Яскевич, Сергіянко, Олін, А. Райзман, М. Гохват та ін. підтримували тісний зв'язок з одеською чорною біржею і використовували отриману інформацію для одержання додаткових прибутків [15, 1924, 6 апреля; 15 апреля; 3 июля]. Великі валютчики створювали нелегальні контори, що проводили масштабні операції по зберіганню, обміну та переводу за кордон іноземної валюти. Наприклад,

контора «Комаг», що в 1922–1924 рр. існувала в Києві, проводила великомасштабні операції з валютою та надавала позички підприємцям під високі відсотки. Представники цієї контори за допомогою спеціально розробленого шифру регулярно отримували цінну інформацію від «своїх людей» з московської чорної біржі [15, 1924, 25 июня]. Біржові ділки підтримували тісні зв'язки з корумпованими працівниками центрального і місцевих апаратів НКФ СРСР і УРСР, що значно полегшувало їм проведення спекулятивних операцій на валютному ринку.

Певне уявлення про розміри накопичення золота великими підпільними валютчиками в цей період дають матеріали проведених обшуків. Так, наприклад, великі «запаси» золота (більше 2 кг) було виявлено (1923 р.) при обшуку харківської квартири А. Гандшу, а в іншого харківського підпільного валютника Варшавського, який поєднував «валютну справу» з підпільною торгівлею спиртом, було вилучено 219 золотих десяток і 255 золотих п'ятірок дореволюційного чекану загальною вагою майже 2,7 кг [21, ф. р-823, оп. 4, од. зб. 6. арк. 76; 25, с. 520–521].

Успішне проведення грошової реформи (1922–1924 рр.) принесло країні нову стабільну валюту — забезпечений золотом червонець, банківське (розмінне) срібло — срібні карбованці, срібні напівкарбованці («полтинники») та мідну монету. В результаті цього попит на золото та тверду іноземну валюту значно знизився. Це створило передумови для подальшої лібералізації валютного законодавства. В липні 1925 р. був прийнятий новий закон, що проголошував вільне (для приватних осіб) проведення валютних операцій золотом, сріблом, іноземною валютою та цінними паперами [18, 1925, № 45, ст. 330]. Це був апогей «валютних вольностей» в роки непу.

Але не зважаючи на значну лібералізацію валютного законодавства і часткове дерегулювання валютного ринку, становище на ньому з кінця 1925 р. і особливо з 1926 р. почало змінюватися на гірше. Вже перші кроки в напрямку індустріалізації (мається на увазі надання важкій промисловості великих держкредитів) призвели до розкручування емісійних процесів, оскільки індустріалізація проводилася без урахування реальних фінансових можливостей держави. З липня по грудень 1925 р. грошова маса в СРСР збільшилася на 50 %, а в Україні — на 66,4 %, внаслідок чого рівновага, що існувала між кількістю товарної маси та грошовою масою, порушилася [17, 1926, № 8, с. 94]. Грошові доходи населення, що збільшились, не були задоволені товарами та послугами. В країні почався товарний голод, що загострився наприкінці 1925–на початку 1926 рр. Відбувалося знецінення радянської валюти, а тому населення країни, щоб запобігти втрат від знецінення червонця, намагалося вкладати гроші в «тверді цінності», тобто скуповувало золото та іноземну валюту. З іншого боку, у зв'язку з тим, що 1926 р. почався наступ на приватний капітал і останній, вилучаючи свої кошти з торгівлі і промисловості перекидав їх на валютний ринок, щоб набу-

ти золото і іноземну валюту, намагаючись в такий спосіб зберегти свої кошти від знецінення.

Ситуація загострювалася ще внаслідок невиконання експортних поставок хліба (як результат невиконання державними органами плану хлібозаготівель, оскільки селянство не бажало продавати заготівельним органам хліб за цінами, що навіть не відшкодували собівартості його виробництва). Відтак скоротився вивіз хліба і суттєво зменшився приток іноземної валюти, а отже, звузилися реальні можливості держави для підтримки золотого паритету червонця на внутрішньому і зовнішньому ринку. За цих умов існувало кілька можливостей стабілізувати ситуацію на валютному ринку. По-перше, проводити грошову рестрикцію (тобто політику «дорогих грошей»), з тим щоб стримати зростання грошової маси. Для цього треба було скоротити кредитування держпромисловості. Але на цей шлях радянсько-партійне керівництво не бажало ставати, оскільки це означало скорочення темпів проведення індустріалізації. Відкинута була й інша можливість — проведення девальвації червонця (на 30–40 %, як пропонували деякі економісти), оскільки це могло підірвати довіру до червонців [5, с. 163–164].

Тому за ініціативою наркома фінансів СРСР Г. Я. Сокольнікова був вибраний інший шлях підтримки курсу червонця на внутрішньому ринку — валютна (золота) інтервенція (до речі, це досить поширений у світовій практиці інструмент валютного регулювання, який ефективно використовується і в наш час). Всього, починаючи з жовтня 1925 р. до квітня 1926 р., Держбанком було продано у приватні руки золота та іноземної валюти на суму 50 млн крб. золотом [19, с. 23; 1, с. 59]. В Україні, згідно секретної інформації голови ДПУ УРСР В. А. Балицького, золота було продано на суму близько 6, 7 млн крб. [20, ф. 1, оп. 20, од. зб. 2315, арк. 11–11 зв.]. Однак оскільки грошова емісія не скоротилася (через те що продовжували перекредитування у великих обсягах важкої держпромисловості), то, відповідно, мета валютної інтервенції — підтримка на внутрішньому ринку сталого курсу червонця — за таких умов не могла бути досягнена. У березні 1926 р. урядом СРСР було прийнято рішення про припинення валютної інтервенції. З припиненням валютних операцій Держбанку на внутрішньому ринку для приватних підприємців перекривався єдиний легальний канал вільного отримання золота і валюти в обмін на червонці. Тим самим з боку держави був зроблений рішучий крок на шляху встановлення валютної монополії [5, с. 170–171].

Разом з тим був ліквідований єдиний паритетний курс червонця, і відбувалося роздвоєння валютних курсів (офіційний курс і курс вільного ринку). Оскільки внаслідок заборони Держбанком вільного продажу іноземної валюти велике розповсюдження отримали операції по вивезенню червонців за кордон з метою їх обміну, то для запобігання цьому 9 липня 1926 р. було заборонено вільний вивіз, переказ та переведення за кордон радянської валюти (без цього було неможливим адміністра-

тивне регулювання курсу червонця) [18, 1926, № 48, ст. 348]. Так з літа 1926 р. червонець перестав бути вільно конвертованою валютою, що призвело до посилення замкнутості грошової системи СРСР. В той же час відмова держави від вільного продажу валюти призвела до різкого скорочення притоку золота і валюти на вільний ринок, що викликало тут ажіотаж і посилювало спекулятивні тенденції. Для того щоб дезорганізувати вільний валютний ринок та «збити» попит на валютні цінності, за вказівкою партійних органів за справу взялося ДПУ, яке мало велику інформацію про діяльність валютчиків. В ніч з 9 на 10 лютого 1926 р. ДПУ УРСР були проведені перші арешти великих валютчиків і біржових ділків, у квітні–травні 1926 р. відбулися нові масштабні арешти. Всього в Україні (за секретними даними голови ДПУ та наркома НКВС УРСР В. А. Балицького) було заарештовано 407 валютчиків-професіоналів, 113, з яких за рішенням особливої наради ДПУ УРСР було вислано до Сибіру [20, ф. 1, оп. 20, од. зб. 2315, арк. 11 зв.]. Після цього приватний ринок надовго був дезорганізований.

Після деякої часткової стабілізації на валютному ринку (середина 1926–осінь 1927 рр.), починаючи з кінця 1927–початку 1928 рр. знов починає рости напруження в цій сфері. Це було пов'язано насамперед з тим, що після переходу Й. В. Сталіна та його оточення з Політбюро ЦК ВКП(б) до надзвичайних методів починається ліквідація приватнокапіталістичного сектору. Ліквідуючи свої підприємства, непмани вилучили лише з приватної торгівлі великі грошові суми (на весну 1929 р. – до 120 млн крб.). Чимала частина цих коштів була кинута непманами на валютний ринок, щоб у такий спосіб зберегти свої капітали від знецінення в умовах інфляції. На весну 1929 р. непмани вклали у купівлю золота і валюти орієнтовно 18–20 млн крб. [11, с. 38]. До того ж наприкінці 20-х років у зв'язку з форсованою індустріалізацією знов загострюється товарний голод, а тому частина населення звертається до послуг валютного ринку, щоб тезаврувати свої вільні кошти у золото і валюту. За таких умов знов посилюються ажіотажний попит і спекулятивні тенденції на валютному ринку республіки. В зв'язку з цим різко зростає ціна золотої десятки та курс долара США. З 1926 р. до 1930 р. золота десятка піднялась в ціні в 5,5 разів, а долар – у 3–4 рази.

Оскільки ажіотаж і спекуляція на вільному валютному ринку створювали додаткові фінансові труднощі, то влада розпочала боротьбу з ним. Справа в тому, що, проводячи форсовану індустріалізацію, держава відчувала гостру потребу в значних коштах. Оскільки експортні можливості країни були досить обмеженими, а про надання зовнішніх кредитів було годі й думати, то одним з джерел фінансування індустріалізації могла стати експропріація нагромаджень нової буржуазії (і перш за все – золота і валюти). Тому Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято таємне рішення про експропріацію цінностей непманів [23, с. 258]. В Україні кампанія по вилученню золота і валюти у непманів (так звана «зо-

лота лихоманка») проводилася з весни 1930 р. Згідно секретних даних економічного відділу ДПУ УРСР, надісланих керівництву ЦК КП(б)У, лише за квітень–травень 1930 р. було вилучено золота, коштовностей та валюти на суму майже 300 тис. крб. (за офіційним курсом) [20, ф. 1, оп. 20, од. зб. 3185, арк. 82 зв.]. При цьому у деяких непманів вилучені були великі суми. У колишнього голови Харківського товариства взаємного кредиту Л. С. Аронова конфісковано золота, діамантів і валюти на 20 тис. крб. золотом, у іншого харківського підприємця А. А. Юфи – на 4,7 тис. крб., у одеського підприємця Ткачука – 4,6 тис. крб. золотом, закопаних у землю [20, ф. 1, оп. 20, од. зб. 3185, арк. 82 зв.].

В цей же час влада широко застосовувала до валютчиків і репресивні заходи. Так, у вересні 1930 р. газети сповістили про розстріл великої групи валютчиків та про відправлення до концтаборів 438 спекулянтів срібною монетою (24, 1930, 20 вересня).

Таким чином, наведений матеріал свідчить, що в роки непу діяльність непманів на валютному ринку України відігравала помітну роль у фінансовому житті. Функціонування приватного валютного ринку давало можливість представникам нової буржуазії шляхом вкладання коштів у золото-валютні цінності здійснювати накопичення капіталів, що мало неабияке значення в умовах нестабільності радянської валюти (як на початку 20-х років, так і на завершальному етапі непу). Для регулювання валютних відносин та діяльності непманів держава застосовувала як економічні методи (грошову рестрикцію, валютну інтервенцію тощо), так і позаекономічні, в основному репресивні, заходи (головним чином на етапі згорання непу) проти валютчиків, які вважалися дезорганізаторами валютного ринку. На межі 20–30-х років, в умовах проведення політики форсованої індустріалізації, радянська держава намагалася повністю ліквідувати вільний валютний ринок і зосередити в своїх руках всі наявні валютні ресурси (в тому числі і шляхом насильницької експропріації валютних цінностей непманської буржуазії, який був одним із джерел фінансування індустріалізації), що призвело до встановлення на початку 30-х років державної валютної монополії.

### *Література*

1. Ларин Ю. Частный капитал в СССР – М.; Л., 1927.
2. Сігал Б. В. До питання про приватний капітал на Україні. Стат.-економ. нариси – Харків, 1929.
3. Яснопольский Л. Н. Рынок золота за границей и в России – К., 1923.
4. Лоевецкий Д. А. Валютная политика СССР. – М., 1926.
5. Борисов С. М. Рубль золотой, червонный, советский, российский. Проблема конвертируемости. – М., 1927.
6. Юровский Л. Н. Денежная политика советской власти /1917–1927 – М., 1928.
7. Айзенберг Й. Вопросы валютного курса рубля. – М., 1958.

8. Декрети Советской власти. Т. 3. — М., 1964.
9. Вісті: орган ВУЦВК.
10. Отчет центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. — Харьков, 1921.
11. Звоницкий А. Свертывание частной торговли // Господарство України. — 1929. — № 5.
12. Финансы и денежное обращение в современной России. — М., 1924.
13. Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — Харків, 1923.
14. Гражданский кодекс УССР. — Харьков, 1925.
15. Пролетарская правда: ежедневная газета Киевск. губкома КП(б)У, губисполкома и губпрофсовета. — К., 1924.
16. Бак И. С. Биржа на Западе и в СССР. — Б. М., 1926.
17. Вестник финансов: Изд. НКФ СССР. — М., 1925.
18. Собрание Законов рабоче-крестьянского правительства СССР. — М., 1922–1930.
19. Сокольников Г. Я. Новая финансовая политика. На пути к твердой валюте. — М., 1991.
20. ЦДАГО України.
21. Державний архів Харківської області.
22. ЦДАВО України.
23. Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме. — М., 1990.
24. Пролетарий: Всеукр. рабочая газета. Орган Всеукр. совета профсоюзов и ЦК КП(б)У. — Харків, 1930.
25. История милиции Украинской ССР в документах и материалах. Т. 1. — К., 1969.

### Резюме

В статье исследуются вопросы становления и функционирования вольного валютного рынка Украины, а также анализируются методы предпринимательской деятельности нэпманской буржуазии в этой сфере. Значительное внимание уделено изучению государственных мероприятий по регулированию частного валютного рынка республики в период нэпа. В статье нашел отражение процесс ликвидации вольного золотовалютного рынка и установления валютной монополии государства на этапе свертывания нэпа.

### Summary

The problems of function and sitting up of free currency market in Ukraine are researched in this article and also methods of business activity of nepman's bourgeoisie in this sphere are analyzed. A great attention is given to researching of the state arrangements on regulating the private currency market of the republic during the period of NEP. The process of the liquidation of the golden-currency market and the establishment the currency monopoly at the stage of NEP curtailing are represented in the article.

Л. Б. Лехан

## РОЗСЕЛЯНЮВАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ (1929–1933 рр.)

Процес здійснення колективізації сільського господарства в нашій країні постійно привертав і продовжує привертати велику увагу як вчених-істориків, письменників, публіцистів, так і широких кіл громадськості. Історіографія цього питання досить широка і пройшла кілька етапів. До середини 50-х років колективізація оцінювалася згідно з Коротким курсом історії ВКП(б) як «найглибший революційний переворот», рівнозначний Жовтневій революції, як революція, «проведена зверху, з ініціативи державної влади, при прямій підтримці знизу, з боку мільйонних мас селян...» [10, с. 286–287].

Наступний етап дослідження проблеми суцільної колективізації почався з середини 50-х років, коли після XX з'їзду КПРС почалося розвінчування культури особи Сталіна. В умовах хрущовської «відлиги» відбулася певна переоцінка соціально-економічних перетворень на селі у 1929–1933 рр. Це знайшло своє відображення у працях істориків, що вийшли в світ з середини 50–середини 80-х років (Л. В. Гусева, М. А. Івницький, М. Т. Куц, Ю. А. Мошков, І. І. Слинько та ін.) [5, с. 170–172; 9; 20; 22; 31]. Але слід зазначити, що дослідники так і не вийшли за рамки, окреслені радянською ідеологією. Роботи, що з'явилися у цей період, містили лише натяки на негативні наслідки колективізації, а про голодомор 1932–1933 рр. не згадувалося взагалі. Період, що розглядається нами, в основному характеризувався піднесенням сільського господарства та покращанням добробуту селянства, і лише зауважувалося, що в 1931–1933 рр. мав місце деякий спад сільськогосподарського виробництва [12, с. 166–167; 13, с. 277–280]. Висвітлюючи підсумки та «досягнення» суцільної колективізації, науковці змушені були дуже обережно їх характеризувати, замінюючи «незадоволення селян методами хлібозаготівель та їх протести» на «куркульський саботаж», поняття «голод» на «продовольчі труднощі» та «ускладнення з харчуванням в ряді районів» тощо. Причинами цих явищ називали ускладнення періоду соціалістичної реконструкції сільською господарства, деякі «перегини» у здійсненні суцільної колективізації, недорід, «шкідницьку» діяльність «класових ворогів». Найвідомішою працею з аграрної проблематики середини 50–середини 80-х рр. є робота С. П. Трапезникова [35]. Автор визначив колективізацію як найглибшу революцію, що завершилася видатною перемогою трудящих і значним піднесенням їхнього добробуту. Таким чином, форсована суцільна колективізація в історіографії середини 50–середини 80-х років оцінювалася в цілому лише позитивно. Науковці так і не розкрили ті наслідки колективізації, що привели країну до розселянювання, зменшення чисельності селянства, дезорганізації сільсько-

господарського виробництва, зміни морально-психологічного стану селян взагалі. Звичайно ж, не говорилося в історичній науковій літературі і про те, що в ході форсованої суцільної колективізації взагалі зникла постать селянина-господаря, власника виробленої ним продукції.

І тільки з кінця 80-х років, в умовах демократизації суспільного життя, а згодом і незалежності нашої держави, історична наука розпочала свій якісно новий етап розвитку взагалі і щодо дослідження проблеми колективізації сільського господарства та її наслідків зокрема.

Вчені дістали змогу правдиво, на основі розсекречених архівних документів, висвітлювати соціально-економічні процеси, що відбувалися у сільському господарстві в 1929–1933 рр., вперше сказати про голодомор 1932–1933 рр. як найстрашнішу трагедію українського селянства XX століття, розкрити його причини та наслідки.

У зв'язку із створенням сприятливих умов для правдивого відображення процесів та подій вітчизняної історії, останнім часом з'явився ряд публікацій, що стосуються зазначеної проблеми. Побачили світ праці, присвячені процесу розселення країни, з характеристиками його суті, окресленням хронологічних рамок. Автори показали, як Сталін та його прибічники, ігноруючи принципи кооперування селянства, здійснили насильницьку колективізацію, знищуючи в ході розкуркулювання найбільш дбайливих селян-господарів та завдаючи цим великої шкоди сільському господарству (С. С. Діброва, В. А. Разумов, І. К. Рибалка та ін.) [6; 29; 30].

Велику увагу дослідників привернуло питання причин, перебігу та наслідків голодомору 1932–1933 рр. Ґрунтовною працею, що стосується цього питання, є монографія С. В. Кульчицького [18]. Автор дав характеристику соціально-економічної політики років першої п'ятирічки, складовою частиною якої стала форсована суцільна колективізація і як її наслідок голодомор 1932–1933 рр. Велику увагу в роботі приділено дослідженню накладеної на селян та колгоспи надмірної продрозкладки, що поступово призвела до занепаду та деградації сільськогосподарського виробництва.

Великий інтерес серед науковців викликало питання демографічних втрат селянства як в ході всієї суцільної колективізації, так і, зокрема, внаслідок голодомору 1932–1933 рр. (Л. А. Гордон, Е. В. Клопов, С. В. Кульчицький, Є. А. Осокіна, А. Л. Перковський, С. І. Пирожков, В. В. Цаплін та ін.) [4; 17; 19; 26; 27; 40].

Останнім часом опубліковано велику кількість архівних документів. Перші з них з'явилися в журнальній періодиці наприкінці 80-х років [2]. А на початку 90-х років побачили світ збірники архівних документів, що містять у собі розпорядження та постанови керівних органів [3], скарги та листи селян [15], свідчення очевидців страшної трагедії голодомору 1932–1933 рр. [37].

Але, на жаль, незважаючи на більш широку джерельну базу, проблема наслідків форсованої суцільної колективізації, що призвели до розселя-

нювання країни, не знайшла спеціального і комплексного дослідження в науковій літературі, а саме: зміни соціальної структури селянства, становища селянина-власника і перетворення його на колгоспника-найманця, дезорганізація сільськогосподарського виробництва; зміна побуту селянина та його морально-психологічного стану як по всій Україні, так і в окремих регіонах. Дослідження процесу розселення, який став наслідком форсованої суцільної колективізації, та його впливу на селянство Лівобережжя особливо важливе, оскільки цей регіон до колективізації був одним із найрозвиненіших землеробських районів (поруч зі Степом) на території України. У цій статті здійснюється спроба на основі опублікованих і деяких архівних джерел розглянути вплив форсованої суцільної колективізації на стан селянства Лівобережжя в економічному, соціальному, морально-психологічному та побутовому відношенні.

2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темпи дальшої колективізації і завдання зміцнення колгоспів», в якій вказувалося, що мірилою завершення в основному колективізації певного району чи області є не обов'язкове охоплення нею 100 % бідняцько-середняцьких господарств, а залучення до колгоспів не менш як 68–70 % таких господарств і 75–80 % посівних площ [11, с. 583]. Оскільки на цей момент на Лівобережжі було усупільнено 69 % господарств та 80 % посівних площ, ЦК визнав у цьому регіоні колективізацію в основному закінченою [11, с. 584], але процес усупільнення продовжувався і в наступні роки. Таким чином, із 1226,3 тис. індивідуальних господарств, що існували у 1928 році до колгоспів увійшло і, отже, було ліквідовано близько 846 тис. індивідуальних господарств Лівобережжя [підраховано на основі: 38, с. 131; 11, с. 154]. Із 5908,7 тис. дес. орної землі (за відомостями ОСБ 1927 р.) колгоспами було усупільнено 4726,7 тис. дес. [підраховано на основі: 7, с. 11; 11, с. 154]. Отже, система сільськогосподарського виробництва, яка ґрунтувалася на індивідуальному господарстві й особистому економічному інтересі селянина, була зруйнована. Натомість утворилася нова, колгоспна система господарювання.

У ході суцільної колективізації було здійснено перехід від дрібного, індивідуального селянського господарства до великого. Селян, що не вступили до колгоспів, презирливо називали одноосібниками і всіляко утискували (при розмежуванні земель їм виділяли найдальші та найгірші наділи, встановлювали великі податки, тверді завдання по хлібоздачі тощо) [2, № 7, с. 105]. Таким чином, на відміну від розселення, що відбувалося у XIX ст. в умовах капіталістичного розвитку як об'єктивний економічний процес, розселення в ході форсованої суцільної колективізації здійснювалося під тиском держави, що здійснювала його планомірно. Насамперед, в ході суцільної колективізації йшов процес розкуркулювання заможних селянських господарств, що супроводжувався повним їх розоренням. Майно і будівлі розкуркулених описували

та продавали з торгів. Розкуркулених висилали за межі села, району, округи, а то й України, що значно підривало продуктивні сили сільсько-господарського виробництва. Велика кількість розкуркулених господарств насправді належала до середняків і навіть бідняків. Часто відсоток середняцьких господарств серед загальної кількості розкуркулених становив вражаючу цифру, як, наприклад, по Краснокутському району — 46 % [39, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 36]. Багатьох розкуркулених висилали в далекі місця, інших розселяли на околицях сіл, у найгірших садибах, нерідко по кілька сімей в одній хаті [39, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 10]. Частина розкуркулених якийсь час проживала у своїх родичів, деякі — тимчасово у своїх хатах, якщо їх не встигали вислати [39, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 13]. Велика їх кількість кидала землю і влаштовувалася на роботу в містах, незважаючи на те, що сільради чинили такому відходові всілякі перепони [39, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 17]. Отже, партійне керівництво свідомо знищувало міцні селянське господарства. Внаслідок цього сільське господарство втратило багатох дбайливих господарів, які становили міцну основу індивідуального виробництва, а одноосібники були вкрай деморалізовані. Частина селян, які боялися розкуркулювання, поспішно їхали у міста або на новобудови п'ятирічки, поповнюючи лави робітників. У цих селян назавжди було втрачено почуття власника.

Величезним ударом для українського селянства став голодомор 1932–1933 рр., який забрав з собою життя мільйонів людей. Внаслідок розкуркулювання, відходу селян у міста, голодомору селянство зазнало небачених демографічних втрат. У 1928–1933 рр. чисельність селянства Лівобережжя зменшилася приблизно на 2 млн [підраховано на основі: 32, с. 18–19; 33, с. 20–21; 34, с. 4; 25, с. 8, 12], тобто сільське господарство втратило значний робочий потенціал виробників сільськогосподарської продукції.

Руйнуючи традиційний уклад селянського життя та примусово запроваджуючи нову колективну форму господарювання, радянське керівництво не створило для її виробничої життєздатності ні матеріально-технічної бази, ні організаційних умов. Не було вироблено організаційних форм діяльності колгоспів (їх структури, системи організації праці, її оплати і тощо). Практика адміністрування й командування панувала в колгоспах. Часто різні питання керівні працівники та правління колгоспів вирішували келейно, без участі рядових членів. Таким чином, нищився авторитет господаря, втрачалася зацікавленість селян в організації, підвищенні ефективності та продуктивності сільськогосподарського виробництва. Саме про негативні наслідки командно-адміністративних методів колгоспного будівництва говорилося в листі членів об'єднаного колгоспу с. Абрамівка, Нехвощанського району на Харківщині до газети «Радянське село» від 12 липня 1932 р.: «...Колгоспники не почувують себе господарями колгоспу. Що задумала сільрада та рай-

колгоспівка, те й роблять. Було в Абрамівській сільраді (Нехвощанського району) 3 колгоспи. Райколгоспівка надумала зміцнювати колгоспи, зливаючи їх. Із трьох зробили один. Що ж вийшло? Один колгосп був добрий, міцний, добре господарював, добре дбав за колгоспне добро, давав велику товарну продукцію. Мав маток на свинофермі, цілком виконав план хлібозаготівель, а тепер і його досягнення понівечив «єдиний на всю сільраду колгосп». Із 380 свиней лишилося тільки 70 штук. Нелади в організації праці.

...Частина активу, що добре знала село і колгоспників, розїхалася. Голову колгоспу нам призначили. Вже, мабуть, місяць не було ніяких зборів» [2, № 9, с. 117–118].

Керівники на місцях не розуміли принципово нових завдань і не були підготовлені до їх здійснення. Якщо при індивідуальному господарюванні селянин самостійно вирішував проблеми, що виникали, то в колгоспі це мали робити його керівники, насамперед комуністи. Крім того, серед сільських комуністів і активістів, крім дійсно знаючих справу людей, було немало працівників некомпетентних, нечесних, що заради кар'єри виконували будь-яку вказівку, не були підготовлені до роботи в нових умовах і в більшості випадків не діставали належної допомоги від районів і центра.

Адміністративні методи господарювання в колгоспах доповнювалися вкрай низькою оплатою праці. Двічі на рік селянин одержував символічну плату, а в травні 1932 року (коли вже був голод) натуральну оплату праці колгоспників затримали на той момент 15 % колгоспів Харківської області [24, с. 19]. За таких умов останні не мали стимулів для продуктивної праці, оскільки не тільки були позбавлені землі і засобів виробництва, усунуті від участі в керівництві справами сільгоспартілей, а й змушені були жити за рахунок присадибного господарства або шукати побічні заробітки. Внаслідок відчуження у селян основного засобу виробництва — землі — й невміння керівників налагодити діяльність колгоспів, у більшості з них панували безгосподарність і анархія, відбувалася дезорганізація сільськогосподарського виробництва. Як зазначав С. В. Косіор на ІІІ конференції КП(б)У, в 1931 році у ряді районів, ... 20–40 %, а іноді й 50 % урожаю залишилося на полях — почасти незібраним, почасти незвезеним, почасти втраченим під час обмолоту [36, с. 11]. З офіційних донесень іноземних дипломатів до своїх консульств відомо, що на полях від Харкова до Полтави у 1933 р. зерно зникало серед лісу бур'янів заввишки як зріст людини, недбало зібране сіно гнило і псувалося без догляду [23, с. 73]. Така безгосподарність у зерновому виробництві призвела до спаду валових зборів як на Лівобережжю зокрема, так і по всій Україні в цілому [25, с. 245].

Великих втрат в процесі колективізації зазнало і тваринництво. Успільнена колгоспна худоба гинула через відсутність достатньої кількості кормів, господарських приміщень, належного догляду. Такого станови-

ща тваринництва не було в індивідуальних селянських господарствах. Кожен господар дбав про свою худобу, бо вона годувала усю його родину. Катастрофічний стан конярства непокоїв в значній мірі і керівні органи держави, бо, незважаючи на механізацію сільськогосподарського виробництва, коні продовжували займати значне місце в господарстві. Наприклад, перевіркою Орлівської сільради Городищенського району було встановлено загибель 125 коней [39, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 333, арк. 70, 71]. В зв'язку з таким становищем ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У видали спеціальні постанови «Про розвиток і збереження кінського поголів'я» відповідно від 27 травня [16, с. 59] та 4 вересня 1932 р. [28, ф. Р-2064, оп. 1, спр. 66, арк. 43]. Але за відсутності господаря директивними методами неможливо було поліпшити становище. В такому ж трагічному стані перебувала й інша худоба. Через недогляд гинули корови й телята [39, ф. Р-1356, спр. 333, арк. 91]. Різко знизилася поголів'я свиней. Як свідчать архівні документи, причиною загибелі тварин стало незадовільне утримання і годівля [39, ф. Р-3776, оп. 1, спр. 82, арк. 30]. Спад поголів'я худоби продовжувався і в наступні роки колективізації.

Великої шкоди сільському господарству як всієї України, так і окрема Лівобережжя завдали завищені плани примусових хлібозаготівель. Їх політика зачепила інтереси не тільки заможних верств населення, які нібито «приховували» хліб, але й середняцьких і навіть бідняцьких. Багато селян мали виконувати поставки за формально добровільними контракційними зобов'язаннями, а на значну їх частину накладали «тверді завдання» або «зустрічні плани» (перших називали «контрактантами», других — «твердозаданцями» або «плановиками»). Однак за невиконання контракційних зобов'язань і твердих завдань накладали дво-, п'яти- чи десятикратний штраф або віддавали до суду, описували майно, продавали його з торгів і перетворювали селян-господарів на жебраків. Наприклад, рішення президії Вербівської сільради Балаклійського району було характерним для того часу: 25 лютого 1932 р. вона постановила за «уперте» невиконання твердих завдань накласти штрафи на 5 селян (Ю. П. Пономаренка, Д. М. Кованченка, Ю. П. Алещенка, С. Х. Одерія, М. П. Неретю), їх майно було описано і продано з торгів. Щоб уявити рівень «заможності» цих селян, наведемо опис майна М. Н. Нереті: хата, 3 курки, 1 годинник, 2 подушки, 2 діжки [39, ф. 2762, оп. 2, спр. 78, арк. 4]. Президія Балаклійської сільради 17 листопада ухвалила «вжити до злісних контрактантів найрішучіші заходи». На трьох чоловік було накладено штраф у 10-кратному розмірі, на трьох — 5-кратному, а трьох було вирішено віддати до суду [39, ф. 2762, оп. 2, спр. 77, арк. 19].

Великої шкоди завдала селянству Лівобережжя робота надзвичайної комісії, очолюваної В. М. Молотовим, що приїхала до Харкова у 1932 році [2, № 9, с. 111]. Її завданням було викачування хліба в рахунок хлібозаготівель у колгоспів і селян. Забирали всі запаси зерна, включаючи насіннєві і страхові фонди. Характер діяльності комісії Молотова

швидко позначився на всій хлібозаготівельній ситуації. 20 листопада 1932 р. уряд республіки прийняв постанову «Про заходи до підсилення хлібозаготівель» [1]. До колгоспів, які незадовільно виконували хлібозаготівельні плани (а таких була переважна більшість), застосовували надзвичайні заходи: припиняли видачу будь-яких натуральних авансів на трудовні, громадське харчування, вилучали насіннєві фонди та вже одержаний колгоспниками хліб як «незаконно розданий», накладали штраф за невиконання плану м'ясозаготівлі у розмірі 15-місячної норми. Репресії, що застосовувалися в ході хлібозаготівель, стали однією з причин страшною трагедією — голодомору 1932–1933 років, який став найтрагічнішим моментом процесу розселянювання.

З метою закріплення розорених селян до колгоспів було запроваджено паспортну систему. Селяни були позбавлені паспортів, а отже, і можливості змінювати місце проживання. Процес видачі паспортів — один із жахливих процесів вилувлювання селян, що спробували сховатися на новобудовах країни. Фактично це означало «закріпачення» селян.

До колективізації селянин володів виділеною Радянською владою землею, мав власний інвентар, худобу, самостійно розпоряджався результатами своєї праці. Сільські справи вирішувалися на сходах, рішення яких не вимагали нічийого підтвердження [8, ст. 51]. У колгоспах же були усупільнені земля, сільськогосподарський реманент, робоча, а часто й продуктивна худоба. Паї, які селяни вносили при вступі до колгоспу, включалися до неподільних фондів. Їх колишні власники втратили на них будь-які права. Не дозволялося колгоспникам розпоряджатися і результатами своєї праці. У ході розселянювання поступово руйнувався специфічний уклад сільського життя, втрачався духовний і соціально-трудова взаємозв'язок членів сільської громади, який складався століттями. Сільська громада в якій, як правило, не було оплачуваних адміністративних посад, а керували поточними справами найбільш досвідчені і шановані селяни, сумлінні і працьовиті господарі, охоплювала своїм впливом як господарське, так і духовно-моральне життя села [14, с. 131–132]. Ліквідація земельної громади як специфічної організації сільського життя почалася в період масової колективізації наприкінці 1929–на початку 1930 рр., хоча поступове обмеження повноважень сільської громади розпочалося раніше. У рішенні колегії Наркомзему УСРР від 29 грудня 1929 р. зазначалося, що, оскільки в Україні незабаром буде проведена суцільна колективізація цілих районів, навіть округів, земельна громада як форма об'єднання землекористувачів цілком себе пережила. У зв'язку з цим колегія НКЗС вважає за потрібне в тих селах, де більше половини населення перейшло в колгосп або виробниче товариство, земгромади ліквідувати та право землекористування і всі господарчі функції передати до колгоспу або виробничого товариства [39, ф. 27, оп. 11, спр. 104, арк. 12]. Громада поступово втрачала свої права, підірвалися підвалини

сільського укладу життя, ліквідовувалися демократичні принципи організації господарювання на селі.

Сільськогосподарське виробництво земельної громади було тісно пов'язане з діяльністю сільськогосподарської кооперації, яка теж у процесі проведення суцільної колективізації зазнала значних змін. З середини 1929 року перемогла ідея послідовників одержавлення кооперації. Цьому сприяла постанова про реорганізацію сільськогосподарської кооперації і визначення курсу на колективізацію [21, с. 179]. Таким чином, самостійна господарська діяльність селян була повністю паралізована, селянина перетворили на найманця колгоспу, прикріпленого до села. Надії селян на краще життя, якого вони досягли за роки непу, було знищено. Шлях розвитку й розширення виробництва за рахунок піднесення життєдіяльності дрібних індивідуальних товаровиробників на засадах кооперації було згорнуто.

У ході колективізації на Лівобережжі, як в усій Україні, відбулося розселення. Було знищено індивідуальне селянське господарство як основний виробник сільськогосподарської продукції. Селянин перестав бути власником виробленої ним продукції. Розселення змінило становище селян не тільки економічно, вони зазнали і морально-психологічних втрат. У їх свідомості вкорінилося переконання: живе краще не той, хто працює, а той, хто ледарює. Крім того, були зганьблені, затавровані, пограбовані й вигнані з села найпрацьовитіші, віддані землі хлібороби. Соціальна структура селянства як усєї України, так і Лівобережжя була змінена. З господарів, власників господарства селяни, які втратили свої господарства, перетворилися на найманців колгоспів, фактично держави. Через деградацію сільського господарства, колгоспи не могли забезпечувати економічні потреби країни. Відсутність засобів існування та психологія селянина, що у колгоспі все «наше», а значить і «моє», спонукала селян до крадіжок. Розселення руйнувало підвалини сільського укладу життя, зумовило духовне зубожіння села. Знищувався авторитет господаря, меншою ставала повага дітей до батьків та літніх людей, забувалися прогресивні традиції, послаблювалося почуття товариської взаємодопомоги й милосердя, характерні для минулих часів.

Насильницька форсована колективізація, яка підірвала продуктивні сили сільського господарства і поклала початок розселенню країни, адміністративно-командна система з притаманним їй бюрократичним декретуванням, що охопило всі сфери життя на селі, прирекли сільськогосподарське виробництво на хронічне відставання від зростаючих потреб країни.

### Література

1. Вісті ВУЦВК. — 1932. — 21 листопада.
2. Голод на Україні: [Документи] / Публ. і вступ. ст. В. І. Марочка, Є. П. Шаталіної // УІЖ. — 1989. — № 7. — С. 99–111; № 8. — С. 105–

- 117; № 9. — С. 110–121; № 11. — С. 78–90; № 12. — С. 123–128; 1990. — № 1. — С. 104–112.
3. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. / Упоряд. ; Р. Я. Пиріг, А. В. Кентій, І. Л. Комарова та ін. — К., 1990.
4. Гордон Л. А., Клопов З. В. Что это было? Размышление о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы. — М., 1989.
5. Гусева Л. В. Колгоспне будівництво на Харківщині (1917–1932) // Трудящі Харківщини за побудову комунізму. — Харків, 1958.
6. Діброва С. Перелом: (Наук. аналіз окремих сторін колективізації, продовольчих труднощів і голоду у 1932–1933 рр.) // Наука і суспільство. — 1989. — № 1.
7. Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Харків, 1929.
8. Земельный кодекс УССР. — Харьков, 1922.
9. Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1928–1932). — М., 1972.
10. Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків): Короткий курс. — К., 1938.
11. Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Зб. документів і матеріалів. Т. 2. — К., 1965.
12. Історія селянства Української РСР. В 2 т. Т. 2. — К., 1967.
13. История Украинской ССР. В 10 т. Т. 7 — К., 1984.
14. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Харків, 1997.
15. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Зб. документів і матеріалів. — К., 1992.
16. Кулінич О. І., Палагута Л. Організуємо більшовицьку перемогу в збиранні врожаю 1932 року. — К., 1932.
17. Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні / АН УРСР. Ін-т історії. — К., 1989.
18. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991.
19. Кульчицький С. В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні // УІЖ. — 1995. — № 5.
20. Куц М. Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.). — Львів, 1965.
21. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). — К., 1995.
22. Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы коллективизации сельского хозяйства СССР (1929–1932 гг.). — М., 1966.
23. Мухіна М. Упокорення голодом: Зб. документів / АН України, Ін-т української археології. — К., 1993.
24. Найбільший злочин імперії: Матеріали наук.-практ. конф. «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 рр.». — К., 1993.
25. Народне господарство УССР. — К., 1935.



26. Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: Сколько их? // История СССР. — 1991.
27. Перковський А. А., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // УІЖ. — 1989. — № 8.
28. Полтавський облдержархів.
29. Разумов В. А. «Раскрестьянивание» — термин и содержание, временные рамки (1920–1930-е) // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 10.
30. Рибалка І. К. Сталінщина і розселення країни // УІЖ. — 1989. — № 10; № 11.
31. Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). — К., 1961.
32. Статистика України. Сер. 1. Демографія. Т. 4. Вип. 8. № 169.
33. Статистика України. Сер. 1. Демографія. Т. 4. Вип. 9. № 193.
34. Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика. Т. 3. Вип. 15. № 160.
35. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: В 2 т. — М., 1983.
36. Третя конференція Комуністичної партії (більшовиків) України, 6–9 липня 1932 року: Стеногр. звіт. — Харків, 1932.
37. 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. — К., 1991.
38. Україна: Стат. щорічник. — К., 1929.
39. ДАХО.
40. Цаплин В. В. Статистика жертв в 30-е годы // ВИ. — 1989 — № 4.
41. ЦДАВО.

### Резюме

В статье сделана попытка рассмотреть проблему последствий форсированной сплошной коллективизации, которая привела к раскрестьяниванию как в Украине в целом, так и на Левобережной Украине, в частности. Рассмотрены вопросы изменения социальной структуры крестьянства, процесс превращения крестьянина-собственника в колхозника-батрака, дезорганизации сельскохозяйственного производства, изменения быта крестьянина и его морально-психологического состояния.

### Summary

In this article, based on new resource information, the author has made an attempt to show the results of the general collectivization on the left-banked Ukraine, such as: the changes society's social structure and peasant's position; the process of changing the peasant-owner into the collective farmer-hireling; the disorganization of agricultural production and the changes peasant's style of life and its moral and mental state.

*А. В. Скоробогатов*

### ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ХАРКІВСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Історія партизанського руху та партійного підпілля в Україні протягом усього повоєнного періоду вважалася однією з найбільш досліджених проблем. Фахівцями було чимало зроблено для розробки загальної концепції та відтворення літопису антифашистської боротьби у тилу ворога. Проте повної, а головне реальної картини антифашистської визвольної боротьби в Україні як складової частини антифашистського руху опору народів світу не було створено.

Такий стан справ, зважаючи на час, був закономірний і для Харківщини. І тут антифашистський патріотичний рух населення виступав перед широким читачем переважно як історія партійного керівництва (з боку вищих інстанцій) боротьбою партійного підпілля. Виходило так, що завдяки саме дійовому керівництву ЦК КП(б)У та харківського обкому партії була створена розгалужена мережа місцевих підпільних організацій, що навколо підпільних обкомів та райкомів, а також партійних осередків, які стали ядром харківського підпілля, згуртувалися комуністи та комсомольці для боротьби із загарбниками. Їм лише допомагали прості радянські люди, котрі ненавиділи капіталізм та боролися за радянську батьківщину [1–6].

На затвердження саме такого підходу, на закріплення перемоги у війні перемогою на ідеологічному фронті була спрямована повоєнна діяльність керівних інстанцій. Вони ініціювали та очолили підготовку офіційної історії народної боротьби з фашизмом. На Харківщині після її визволення була утворена спеціальна комісія з метою підготовки офіційного звіту про діяльність партизан та підпільників у період окупації. Ця комісія зрештою успішно виконала поставлене завдання. За короткий термін була створена солідна праця, яка отримала статус офіційної після затвердження її обкомом партії 11 квітня 1945 р. [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 1; ф. П–10417, оп. 5, спр. 117].

Ця робота була надрукована типографським способом і стала для дослідників не лише головним джерелом, але фактично найважливішим історіографічним фактом, визначаючи протягом усього повоєнного періоду концепцію харківського підпілля, його методологію.

У відповідності до затвердженої «нагорі» історичної схеми на початку Великої Вітчизняної війни для виконання вказівок Сталіна та ЦК ВКП(б) Харківський обком партії розгорнув роботу по підготовці комуністів та комсомольців до підпільної роботи у тилу ворога. Для керівництва усією підпільною роботою був сформований та затверджений підпільний обком КП(б)У. Його дійсний склад ніколи не обнародува-

вся, завжди був оточений густою завісою партійної таємниці. Автору цих рядків не раз на протязі 70–90-х років доводилося чути про те, що І. І. Бакулін планувався спочатку як запасний секретар підпільного обкому партії і лише після залишення міста основним секретарем був призначений керівником Харківського підпільного обкому.

Деякі підстави для такого висновку давав і аналіз складу підпільного обкому, який наводився у всіх партійних документах та історичних працях. Ще в офіційному звіті харківського обкому КП(б)У 1945 р. стверджувалося, що до складу сформованого на підготовчому етапі підпільного обкому, який очолив І. І. Бакулін, увійшли: І. О. Корзин — до війни працював першим секретарем Старосалтівського райкому партії, а у підпільному обкомі очолив Зміївський куц районів; А. М. Китаєнко — працював майстром кондитерської фабрики «Жовтень», був секретарем первинної парторганізації; Г. П. Синицин — працював начальником цеху заводу «Котлодизель»; О. І. Мотилевський — працював на станції «Основа»; І. Ф. Гаркуша — працював на ХЕМЗі [1–6].

Вже перше знайомство з таким складом підпільного обкому викликало у читача цілий ряд закономірних питань, і головне з них: як підпільний обком партії міг охопити своїм керівництвом численні сільські райони, якщо до його складу увійшов лише керівник Зміївського куц району? А справа полягала у тому, що повоєнне партійне керівництво намагалося приховати правду про долю утвореного напередодні окупації Харкова підпільного обкому партії. До його складу було включено лише керівників райкомів, котрі залишилися на окупованій території та прийняли участь у боротьбі. На прізвища інших було накладено табу.

Сьогодні ми вже маємо можливість назвати прізвища всіх членів підпільного обкому, який був сформований напередодні окупації міста. На жаль, ті архівні матеріали, які збереглися, не дозволяють нам із документальною точністю розповісти про особу та долю першого запланованого секретаря підпільного обкому та визначити час призначення на цю посаду І. І. Бакуліна. Але решта членів запланованого підпільного обкому нами встановлена. Отже, сформований та затверджений Харківським обкомом КП(б)У у вересні–жовтні 1941 р. підпільний обком включав таких керівників: секретар — І. І. Бакулін; член обкому, керівник Богодухівського куц районів Д. С. Єрмолаєв — до війни І секретар Валківського райкому партії; член обкому, керівник Петровського куц районів А. О. Моспанов — до війни І секретар Сахновщанського райкому; член обкому, керівник Куп'янського куц районів І. Х. Палілов — до війни І секретар Двуречанського райкому; член обкому, керівник Зміївського куц районів І. О. Корзин — до війни І секретар Старосалтівського райкому [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3, арк. 96, 98].

Зв'язуючою ланкою між підпільним обкомом та первинними партійними організаціями мали стати підпільні райкоми. Усього в області планувалося розгорнути 37 підпільних райкомів, з них 4 у місті Харкові.

Як правило, вони включали місцевих партійних та радянських керівників, які були добре відомі у районах. У вересні–жовтні 1941 р. було створено 4 підпільних райкоми у місті Харків. До складу Нагірного райкому, який був створений на території довоєнних Держинського та Кагановичського районів, входили 3 члени райкому та 9 зв'язкових. Секретарем був залишений С. М. Яковлев, який до війни працював завідувачем складом Харківської контори Головпостачу, запасним секретарем — Г. П. Синицин.

Підпільний Заводський райком був створений на території довоєнних Сталінського, Комінтернівського та Орджонікідзевського районів. До нього входили 4 члени райкому та 8 зв'язкових. Основним секретарем був залишений І. Ф. Гаркуша, який раніше працював начальником бюро креслення ХЕМЗу, запасним секретарем — М. Ф. Дубенко, який до війни працював інженером на тому ж заводі.

Підпільний залізничний райком був створений на території довоєнних Ленінського та Червонобаварського районів. До нього входили 4 члени райкому, та 9 зв'язкових. Секретарем був залишений А. М. Китаєнко, його заступником — І. Д. Штефан.

Підпільний Основ'янський райком був створений на території довоєнних Жовтневого та Червонозаводського районів, до нього входили 5 членів, та 12 зв'язкових. Секретарем був залишений О. І. Мотилевський, заступником — М. С. Пономаренко [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3, арк. 98–100, 159–162].

Поряд з підпільними обкомом та райкомами партії були створені також первинні парторганізації. Усього на окупованій території Харківської області мали залишитися на підпільній роботі 2662 члени і кандидати партії та 1780 комсомольців, а отже 4442 осіб [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3, арк. 98; спр. 113, арк. 1]. У тому числі для підпільної роботи у Харкові було відібрано, за неповними даними, 134 комуністи, 7 комсомольців, 34 безпартійні [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 5, арк. 3].

Формування підпільних партійних організацій було складною справою. Необхідно було підібрати кандидатів, провести бесіди з людьми, навчити їх на короткотермінових курсах спецшкіл і тим самим підготувати до виконання надзвичайної місії. Потрібно було відпрацювати цілу систему успішного функціонування харківського підпілля, для чого необхідно було розробити відповідні легенди для тих, хто залишався, забезпечити їх надійними документами, паролями, явками, конспіративними квартирами; надзвичайно важливим було організувати канали зв'язку з «великою землею», передбачити для зв'язку шифри, коди тощо. Успішне виконання поставлених завдань залежало також від наявності матеріально-технічної та продовольчої баз, від забезпечення підпільників радіостанціями та радіоприймачами, запасними частинами та живленням до них, типографським обладнанням, друкарськими машинками, папером, фарбами, засобами тайнопису, бланками різноманітних доку-

ментів, печатками та штампами тощо. Підпільників треба було одягнути, забезпечити продовольством, матеріальними цінностями, грошима для успішного виконання покладеної на них місії.

Чимало керівників Харківщини уявляли собі масштаби роботи, яку належало провести, інші намагалися швидше рапортувати. Напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни першим секретарем Харківського обкому був О. О. Єпішев. Відбір людей у партизанські загони, для підпільної роботи, забезпечення їх усім необхідним було покладено на другого секретаря обкому І. І. Профатілова та секретаря по кадрах Г. Г. Петрова. У міському партії поточними справами керував 2 секретар В. М. Чураєв, а ідеологічна та військова робота була покладена на 3 секретаря О. І. Смірнова. У райкомах партії відповідальність за підготовку та забезпечення партизанських загонів та підпільних груп була покладена на перших секретарів.

Безпосередня робота щодо формування та підготовки харківського підпілля проводилася на протязі серпня–жовтня 1941 р., у надзвичайно стислі строки, з великою поспішністю. На керівну роботу в районах Харківської області висувалися керівники районних організацій, голови райвиконкомів, начальники райуправлінь НКВС. Багато хто знав їх в обличчя, відомо було також про причини, з яких ці люди залишилися у ворожому тилу. Недостатньо враховувалися такі якості людей, як здібність організувати роботу в екстремальних умовах фашистської окупації, в умовах жорстокого терору з боку німецько-фашистської влади. У своїх мемуарах О. І. Смірнов стверджує, що всі підпільники та партизани пройшли спеціальну підготовку [7, ф. П-10417, оп. 5, спр. 70, арк. 5]. Однак ми не маємо свідчень про те, що спецпідготовку проходили підпільники. Відомо, наприклад, що І. І. Бакулін напередодні окупації міста вивчав закони конспірації за працями В. І. Леніна. Секретар підпільного обкому комсомолу П. А. Глуценко у 60-х роках розповідав, що пропозицію залишитися на підпільній роботі йому зробив секретар обкому комсомолу Радченко в серпні 1941 р. Після цього він мав короткі зустрічі з секретарем ЦК ЛКСМУ М. М. Підтиченко та другим секретарем обкому партії І. І. Профатіловим [8, спр. 3764]. Сестрі П. А. Глуценко Радченко запропонував залишитися на підпільну роботу в кінці вересня 1941 р. Більше зустрічей не було [8, спр. 3764, 3765, 3766].

Ніякої військової підготовки підпільники не проходили, а багато хто з них, у тому числі і І. І. Бакулін, навіть в армії не служив. У чорновому варіанті звіту про роботу харківського підпілля, підготовленому завідувачем оргінструкторського відділу Дихтенко для ЦК КП(б)У в 1945 р., стверджувалося, що «до підбору людей обком КП(б)У, міськом та райкоми поставилися несерйозно. Майже в усіх районах Харківської області для підпільної роботи були залишені керівники районів, що призвело до загибелі ряду керівних працівників» [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 108].

Не було повної ясності і стосовно завдань, а також тактики боротьби підпільників. У виступі Сталіна та постановках ЦК ВКП(б) акцент робився на активні форми боротьби у тилу ворога, щоб створити нестерпні умови для окупантів. Але для цього потрібна була зброя, боєприпаси, вибухівка, а той же О. І. Смірнов свідчив, що «підпільникам зброя не дозволялась» [7, ф. П-11278, оп. 1, спр. 29, арк. 13]. Керівники комсомолу орієнтували своїх кандидатів на політичну пропаганду, а не на диверсії [8, спр. 3764]. І. І. Профатілов стверджував, що якщо і доведеться залишити Харків, то не більш ніж на 2–3 місяці [8, спр. 3764].

Таким чином, у дуже складних умовах початкового етапу Великої Вітчизняної війни, у надзвичайно стислі строки, які відвела війна, за рішенням вищих партійних інстанцій на місцях, у тому числі і на Харківщині, була зроблена спроба розгорнути широку мережу радянського підпілля для керування всією антифашистською боротьбою. Тисячі членів партії, малонавчених, а то й зовсім мало знайомих з військовою справою, мали запалити полум'я народної війни у тилу ворога, вистояти та перемогти у боротьбі з руйнівною машиною репресій та військами вермахту.

24 жовтня 1941 р. Харків був захоплений німецькими військами. На протязі жовтня була окупована й більша частина області. Тут було встановлено жорстокий окупаційний режим. Маховик репресій одразу був заведений проти учасників руху опору. Партизани та підпільники розглядалися окупантами як військові злочинці, на них не поширювалися норми міжнародного права, женевської конвенції 1929 р. про військовополонених, вони безжалісно знищувалися — їх піддавали тортурам, розстрілювали, вшали. Проти них діяли численні каральні органи окупантів.

Тяжкі часи для партизан і підпільників наступили й на Харківщині — прифронтовій території, буквально нашпигованій солдатами вермахту. Нова влада використовувала цілий набір акцій з метою виявлення потенційно небезпечних елементів, учасників руху опору. У грудні 1941 р. був проведений перепис населення із штемпелюванням пашпортів, складалися списки осіб, які змінили після 22 червня 1941 р. місце проживання [7, ф. 3066, оп. 1, спр. 4, арк. 84–96], провадилася обов'язкова реєстрація комуністів. Останнім строком для цього було призначено 1 січня 1942 р. Порушників встановленого порядку очікувала смертна кара. Зрозуміло, що більшість членів партії намагалася приховати свою партійність, не проходити реєстрації. Але місцеві власті часто мали у своєму розпорядженні списки комуністів. До того ж на початку війни у репресивні органи надходили доноси на членів партії. За деякими даними, у Харкові їх надійшло біля 600 [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 117, арк. 5].

В перші дні окупації комуністичне підпілля Харкова зазнало неправних втрат. На початку листопада 1941 р. був заарештований та після допитів повішений секретар первинної підпільної організації трамвайного депо Г. І. Кондрашов [7, ф. П-2, оп. 122, спр. 83, арк. 5], був повіше-

ний німцями і член підпільної організації 3-го хлібозаводу М. І. Христоев [7, ф. П–2, оп. 122, спр. 83, арк. 5], загинув член Нагірного райкому С. П. Невський [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 125, арк. 9]. Після вчиненого вибуху на залізничній станції Нова Баварія був схоплений та після тортурів 30 листопада 1941 р. повішений на телеграфному стовпі секретар партійного осередку О. В. Катаєв [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 102, арк. 2]. Загинули також Ульянов, Бузника, Коваль, Яновицький, Коваленко та ін. [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3, арк. 108–109]. Чимало членів підпільної організації не змогли розгорнути роботу, серед них Т. І. Омелянов, І. Я. Агарков, В. М. Наумов, І. К. Латиш, П. О. Мирошніченко, А. В. Вижунов, Г. І. Гурін, І. С. Соколовський та ін. [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 102, арк. 6, 12; спр. 103, арк. 3; спр. 105, арк. 14].

Особливо великих втрат зазнали підпільні обком та райкоми партії. Далися взнаки серйозні прорахунки та помилки, яких припустилися при відборі керівників підпілля та створенні мережі підпільних організацій. Ще до приходу німців самовільно залишили свої райони та вийшли вглиб країни члени підпільного обкому Д. С. Єрмолаєв та І. Х. Палілов, в окупації загинув третій член обкому А. О. Моспанов. І. О. Корзин у складній ситуації намагався очолити та організувати діяльність Зміївського куца районів, але в лютому 1942 р. змушений був також перейти лінію фронту [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3, арк. 97–98]. Отже, в перші тижні окупації Харкова підпільний обком не тільки не розпочав активних дій, як стверджувалося в літературі, але фактично не існував як єдине ціле. Лише пізніше, в міру того як поновлювалися зв'язки з деякими керівниками райкомів, із залученням до боротьби безпартійних радянських патріотів формується невелике ядро людей, яких звично називають підпільним обкомом партії.

Серйозна ситуація склалася і з підпільними райкомами. А. П. Коротун, який відвідав Харків у 20-х числах грудня 1941 р., передав у ЦК КП(б)У слова І. І. Бакуліна про те, що в місті з 5 райкомів є лише 2, та й то лише один працює [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 117, арк. 3]. Із секретарем Нагірного райкому партії С. М. Яковлевим встановити зв'язок не вдалося через те, що він залишив місто [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 7, арк. 18]. Лише в кінці грудня 1941 р. через Є. С. Барановську І. І. Бакулін встановив зв'язок із запасним секретарем Г. П. Синициним [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 7, арк. 30–31].

Не функціонував і Основ'янський райком. Ряд його членів залишив місто. Після війни вони були виключені з партії. За наявними даними, секретар райкому О. І. Мотилевський у 1942 р. був заарештований гестапо та загинув [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 103, арк. 3].

Тяжких втрат зазнав і Заводський райком. Більшість його членів та зв'язкових була заарештована або не прийняла участі в боротьбі. Зрештою І. І. Бакуліну вдалося встановити зв'язок спочатку із запасним секретарем М. Ф. Дубенко, а згодом й основним — І. Ф. Гаркушею. У цілому, як

впливає з офіційних звітів, із 54 членів райкомів Харкова та їх зв'язкових, які були залишені в окупованому місті, лише 12 проводили підпільну роботу; з 16 членів райкомів зв'язок існував лише з 6 [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3, арк. 159–162; спр. 99, арк. 12–16; ф. П–10417, оп. 5, спр. 117, арк. 88].

Не кращою була ситуація і в районах області. Із 33 підпільних райкомів, які існували у планах обкому, тут розпочали роботу лише деякі, у тому числі Золочівський, Дергачівський, Олексіївський та ін. [5, с. 337; 7, ф. П–2, оп. 31, спр. 113, арк. 15]. У звіті Харківського обкому партії, підготовленому ще у роки війни в якому піддано аналізу причини зменшення мережі підпільних організацій, стверджується, що «скорочення відбулося головним чином через відхід значної частини комуністів, залишених на підпільну роботу, у т. ч. і ряду керівних товаришів, з частинами Червоної Армії, а також частково за рахунок відсіву нестійких і шкурницьких, а у деяких випадках і зрадницьких елементів, котрі з приходом німців відійшли від партійних організацій» [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 113, арк. 16].

В умовах важких оборонних боїв, загрозливого становища на фронті, падіння морального духу, посилення поразницьких настроїв значна частина партійних та державних керівників кинулася у вирі подій вслід за відступаючими арміями за лінію фронту, а то й далі в глибокий радянський тил. Серед них були і такі, що були готові боротися з ворогом у складі Червоної Армії, але виявилися морально та психологічно неготовими до вкрай небезпечної підпільної роботи в тилу ворога. Зважаючи на це, а також на те, що була зруйнована запланована схема взаємодії підпільних організацій, Харківський обком партії, який знаходився у цей час у Куп'янську, намагався переломити ситуацію, проте звичними заходами, які помітного успіху не принесли. У Харківському облдержархіві збереглася так звана «Чорна записна книжка» секретаря обкома партії І. І. Профатілова, у якій автор скрупульозно зафіксував репресивні акції обкому на адресу колишніх підпільників.

8 листопада 1941 р. обком виніс сувору догану з попередженням та направив на низову роботу «працівника НКВС за виявлені боягузтво та дезертирство», невиконання спецзавдання [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3; оп. 1, спр. 1440].

9 листопада 1941 р. на бюро обкому було розглянуто персональні справи другого секретаря Чугуївського райкому та голови Зміївської райради. Обоє було виключено з партії «за дезертирство з підпільної роботи» та передано до рук НКВС [там же]. Серед виключених із партії протягом листопада 1941–січня 1942 рр. опинилося багато керівників Волчанського, Балаклеїського, Чугуївського, Печенізького, Н. Водолазького, Старовіровського та інших районів [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3; оп. 1, спр. 1440].

Деякі з виключених в обстановці, що склалася, під тиском обставин, переживаючи внутрішню трагедію, просили дати їм можливість, споконувати провину і знову направити їх у ворожий тил [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 76, арк. 125–128]. Декілька чоловік були повернені назад, проте орга-

нізувати на окупованій території боротьбу районних підпільних організацій через надмірну складність ситуації вони не змогли.

Таким чином, розгалужена мережа партійних підпільних організацій, яка існувала у планах і звітах Харківського обкому партії, зрештою створена напередодні окупації міста, була зруйнована німцями, а то й розпалася у перші дні фашистської окупації. Із 175 чоловік, які були залишені обкомом для підпільної роботи у місті Харків, лише про 57 у 1945 році малися відомості. Більшість із них не змогла виконати поставлені завдання [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 5, арк. 11–12]. Далися взнаки прорахунки та помилки, яких припустилися ще у підготовчий період. Створене у передокупаційний період з великим поспіхом, в останній момент, з порушенням законів конспірації, вкрай недостатньо забезпечене технічними засобами боротьби, матеріальними та продовольчими ресурсами харківське підпілля вже на початку зазнало великих втрат. Функціонування залишеної мережі як цілісного організму, підпорядкованого волі сильного центру, стало неможливим. Збереглися лише окремі осередки підпільного опору, мужні люди, які готові були в жорстоких умовах окупації боротися з ворогом. Тому в нових умовах необхідно було в короткій термін не тільки поновити, але і наново створити систему організованого опору, підпорядкувати її волі та завданням центру, необхідно було створити й саме керівне ядро харківського підпілля. Це надзвичайної трудності завдання випало на долю І. І. Бакуліна.

### *Література*

1. Народная война в тылу фашистских оккупантов. Кн.1. — К., 1985.
2. Дягилев Е. В., Мирошников И. Я., Старовойт Н. И. Верю беспредельно... — Харьков, 1981.
3. Милоха В., Шаповал Я. Кроки в безсмертя. — Харків, 1968.
4. Мірошников І. Нескорені харків'яни. — К., 1969.
5. Очерки истории Харьковской областной партийной организации. — Харьков, 1980.
6. Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. — Харьков, 1968.
7. ДАХО.
8. Харківський історичний музей.

### **Резюме**

На основе изучения новых архивных материалов автор пересматривает некоторые устоявшиеся представления о создании сети харьковского подполья накануне немецко-фашистской оккупации. Сформированное в экстремальных условиях начального этапа войны, в короткие сроки, с серьезными просчетами в подборе кадров и с нарушением законов конспирации харьковское подполье понесло большие потери и возрождалось уже в тяжелых условиях немецко-фашистской оккупации.

### **Summary**

The accumulation of new documentary data has brought about a critical reevaluation of some earlier views and concepts as to formation of Charkow underground organization on the eve of German fascist occupation. The Charkow underground organization was founded under urgent conditions during the first period of the war. Serious misreckonings in selection of a man and the keeping of the rules of secrecy have crept in here. As a result of the Charkow underground organization has suffered heavy losses and was forced to recover itself under difficult conditions of fascist occupation.

*В. В. Калініченко*

### **ГОЛОД 1946–1947 рр. НА ХАРКІВЩИНІ**

В період радянської влади на долю харків'ян, як і всього українського народу, випало чимало випробувань, серед яких слід згадати і голод 1946–1947 рр. Про цю трагедію у радянській історіографії довгий час не згадували. Лише наприкінці 80–на початку 90-х років про цей голод з'явилися перші публікації [1; 2], але про події на Харківщині там згадується тільки побіжно.

Трагедія розігралася невдовзі після переможного завершення війни, коли трудівники села, напружуючи всі сили, почали відбудувати зруйноване за роки воєнного лихоліття господарство. Страхотливі рани війни давалися взнаки повсюдно. Найголовнішою втраченою були люди. Кількість жертв цивільних та військових ще й досі точно не визначена. В межах України ця цифра коливається, за різними даними, від 3,2 до 5,5 млн осіб цивільних й від 1,4 до 2,5 млн військових [2, с. 16; 3, с. 330; 4, с. 455]. Щодо людських жертв на Харківщині, то їх численність ще важче встановити. Так, у 1941 р. населення області складало 2 млн 618 тис. осіб, а в 1945 р. — 1 млн 747 тис., тобто скоротилося на 33 % [2, с. 17]. Відомо, що з Харківської області було евакуйовано 270 100 осіб. Частина з них до 1946 р. вже встигла повернутися додому. Тому населення області на 1 січня 1946 р. становило приблизно 2 млн осіб.

Сільське населення області за роки війни скоротилося на 25 %. Звичайно, найбільше зменшилося чоловіче населення. У 1946 р. на 100 жінок пересічно припадало 54,2 чоловіки [2, с. 18]. Тяжка фізична праця у сільському господарстві впала на плечі жінок. Якщо в 1940 р. чоловіки серед працюючих колгоспників становили 49 %, то на початку 1946 р. лише трохи більше 20 % [5, с. 52].

Матеріальні втрати, нанесені війною сільському господарству області, теж були величезні. Майже вся робоча і продуктивна худоба була знищена, евакуйована або вивезена до Німеччини. Сільськогосподарська

техніка, що вціліла, потребувала ремонту, більшість з неї вже виробила свій ресурс. В Харківській області станом на 1 січня 1946 р. до 20 % тракторів [6, Ф. № Р-4672., оп. 4, спр. 313, арк. 100–101] та 60 % вантажних автомобілів були не на ходу [6, Ф. № Р-4672., оп. 4, спр. 313, арк. 106]. За роки війни посівні площі в області скоротилися наполовину. Внаслідок незадовільного обробітку землі різко знизилася врожайність. Якщо врожайність зернових в області до війни складала пересічно 13 ц з гектару, то в 1945 р. — не більше 7 ц.

Для отримання стабільних врожаїв і нормального надходження в державні засіки зерна потрібні були серйозні заходи по зміцненню матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, застосуванню економічних важелів стимулювання праці колгоспників. Але тоталітарна система повністю відновила після війни звичні для неї адміністративно-командні методи керівництва сільськогосподарським виробництвом. Колгоспи та радгоспи змушені були орати, сіяти, косити та звозити врожаї з полів за прямою вказівкою райкомів партії. Керівні колгоспні кадри призначалися тільки за наказом партійних органів, а формальне обрання голів колгоспів на зборах членів артільей перетворилося у пародію на принципи демократії. Головами колгоспів нерідко ставали люди випадкові, без належної освіти, але віддані існуючому режиму. Це були «солдати партії», здатні піти на будь-які злочини, якщо цього вимагати від них партійні верхи. Так було вже в 1921–1923, 1932–1933, так сталося і в 1946–1947 рр.

За планом, визначеним у постанові ЦК КП(б)У «Про державний план» розвитку сільського господарства УРСР на 1946 р., посівні площі в Україні проти 1945 р. повинні були збільшитися на 1865,8 тис. га, врожайність зернових культур піднятися пересічно до 9,5 ц, відповідно — збільшитися валові збори зерна і його здача державі. Однак при цьому у 1946 р. не очікувалося значного збільшення трудових і тяглових ресурсів на селі. Отже, план був нереальним. При цьому слід зазначити, що УРСР, і зокрема Харківщина, не виконала плану хлібозаготівель 1945 р. У постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про хід хлібозаготівель по областях УРСР» від 23 січня 1946 р. говорилося, що колгоспи та радгоспи республіки повинні доздати державі з врожаю 1945 р. 68 млн пудів хліба, з них Харківщина — 6 млн 848 тис. пудів [7, с. 17]. Вже восени 1945 р. в рахунок виконання плану хлібозаготівель з колгоспів та радгоспів Харківщини було вилучено значною мірою посівне зерно. На 1946 р. вони були забезпечені насінням тільки на 48 % [7, с. 19].

Вже навесні 1946 р. в області значно загострилися так звані «продовольчі труднощі», тобто фактично розпочався голод. Про це свідчать численні листи громадян, різноманітна інформація, що стікалася в радянські та партійні органи республіки. Зокрема, у відповідній записці сільського відділу ЦК КП(б)У «Про заходи боротьби з перевезенням

хліба із західних областей» зазначалося, що з лютого 1946 р. почався масовий наплив селян-колгоспників з східних областей України, в тому числі й з Харківщини, за хлібом. Тільки у червні 1946 р. органи транспортної міліції зняли з товарних потягів 62 тис. 400 мішечників, а за дві декади липня вже 97 тис. 600 чол. [8, ф. 1, оп. 23, спр. 394, арк. 46].

До зростаючих труднощів у сільському господарстві республіки призвели вкрай несприятливі метеорологічні умови 1946 р. Зима 1945–1946 рр. видалася малосніжною, з частими відлигами, а квітень, травень і червень були дуже посушливими. Це призвело до ослаблення і загибелі озимих культур. У 120 районах УРСР, зокрема й у всіх 33 районах Харківщини, вимерзло і весною не зійшло 20 % озимих хлібів [6, Ф. № Р-4672., оп. 4, спр. 363, арк. 41]. Дуже несприятливими були умови і для ярових культур. На основі даних республіканського центру спостережень за станом природного середовища видно, що середньомісячна температура весною і літом 1946 р. на 2–8 °С перевищувала пересічні показники інших років утричі, а на півдні Харківщини в 5 разів нижче середніх показників виявилася місячна кількість опадів. До цього додалися немилосердні суховії, що спостерігалися у червні–липні 1946 р. [1, с. 17; 7, с. 8].

Але замість того, щоб подати потерпілим районам реальну допомогу, республіканські органи, виконуючи вказівки зверху, фактично розпочали «битву за врожаї». Колгоспам та радгоспам Харківщини влітку 1946 р. був визначений план — здати державі 10 млн 455 тис. пудів хліба [8, ф. 1, оп. 6, спр. 931, арк. 46–49]. Липневий (1946 р.) пленум ЦК КП(б)У зазначив, що «в окремих районах, колгоспах, радгоспах можуть бути тенденції до заниження врожаю і заниженню хлібоздачі», а тому він зажадав безумовного виконання планів хлібозаготівель, а з перших партій зерна нового врожаю повернути державі борги по насінневій, продовольчій та фуражній позичках [1, с. 18]. Ще дужче ускладнилося становище після того, як 22 липня 1946 р. за постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по областях УРСР» плани хлібозаготівель для Харківської області були збільшені до 10 млн 555 тис. пудів [8, ф. 1, оп. 6, спр. 931, арк. 46]. Ще раз було наказано вжити всіх заходів для погашення колгоспами та радгоспами заборгованості минулих років по хлібозаготівлям.

Не маючи належної оплати за працю в колгоспному виробництві, селяни розраховували, насамперед, на свої присадибні ділянки, які давали 3/4 грошових доходів, майже всю тваринницьку продукцію, картоплю та овочі. Тому для селян кожна зайва сотка землі була засобом для виживання, врятування від голоду. Але тоталітарна система не залишила поза увагою ці сотки землі. В 1946 р. владні структури розпочали безглузду кампанію по боротьбі з розбазарюванням колгоспної землі, різко збільшили податки на присадибні ділянки та господарства. Становище більшості селян області восени 1946 р. стало по-справжньому трагічним.

Справи у сільському господарстві Харківщині продовжували погіршуватися. Врожайність зернових у 1946 р. не наблизилася навіть до найобережніших оцінок. Вона складала пересічно 2,3–2,9 ц з гектару [8, ф. 1, оп. 23, спр. 3940, арк. 40–42]. Шукаючи порятунку від голоду, тисячі колгоспників з Харківщини кинулися за межі області в пошуках хліба, здебільшого на Західну Україну, де голоду не було. Про це, зокрема, свідчить інформація Львівського обкому партії до ЦК КП(б)У. В ній зазначалося, що особи, які прибували зі східних областей, розповідали про жахливе становище у своїх колгоспах, про голод. Така інформація дуже непокоїла партійних можновладців, оскільки ускладнювала проведення агітації за колгоспи серед західноукраїнського селянства. Для того щоб не допустити приїзду колгоспників зі сходу у Львівську та інші західні області, на залізничних станціях діяли загороджувальні загони співробітників транспортної міліції та внутрішніх військ. Біженців від голоду знімали з поїздів, конфіскували закуплений або вимінаний хліб, штрафували і арештовували.

Деякі керівники районної ланки бачили нереальність поставлених завдань, голод, що розпочався на селі, а тому закривали очі на «незаконні дії» колгоспників, намагалися зменшити норми хлібозаготівель. Посилення опору хлібозаготівлям вело, в свою чергу, до посилення репресій тоталітарної держави. За даними Міністерства юстиції УРСР, протягом 1946 р. і першого кварталу 1947 р. було засуджено 1312 голів колгоспів та працівників районної ланки за порушення порядку використання зерна, графіків виконання хлібозаготівель, падіж худоби, витрати зерна при збиранні врожаю тощо [8, ф. 1, оп. 23, спр. 4806, арк. 35–43].

Та незважаючи на посилення репресій, наприкінці 1946 р. план хлібозаготівель республіка виконала тільки на 58 %. Це викликало лють союзного керівництва. На області, що не виконали планів хлібозаготівель, було покладено додаткові завдання. Зокрема, Харківська область, окрім визначених їй 10 млн 555 тис. пудів зерна, повинна була здати додатково 180 тис. Це означало, що в рахунок хлібоздачі повинно було відійти все вирощене в області зерно, включаючи і насінневий фонд [8, ф. 1, оп. 23, спр. 959, арк. 45–50]. А за постановою ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі від 2 листопада 1946 р. держава зобов'язала підсобні господарства колгоспників, робітників і службовців Харківщини здати ще 200 тис. пудів хліба. Був встановлений жорстокий контроль за стягненням всього хліба по кожному окремому господарству [8, ф. 1, оп. 23, спр. 959, арк. 45–50]. Таким чином, можна зробити висновок, що голод 1946–1947 рр. був фактично запрограмований тоталітарною системою, як і попередні голодомори 20-х і 30-х років.

До поширення голоду доклала зусиль і постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК(б)У про економію у витрачаннях хліба в республіці від 30 вересня 1946 р. Згідно з цією постановою з карткового забезпечення хлібом в сільській місцевості області було знято 211 тис. 500 осіб і зменшено контингент утриманців на 78 тис. 400 осіб. За рахунок припинення в 1946–

1947 рр. постачання населення за всіма видами додаткового харчування вдалося «заощадити» для держави 131 тис. 100 т круп та борошна [8, ф. 1, оп. 6, спр. 949, арк. 19]. Норму продажу хліба в області було зменшено на 40 % [9, с. 263]. З 1 листопада 1946 р. домішки при випіканні хліба становили до 40 %. Отже, голод поширився і на міста [9, с. 263].

А тим часом зерно в країні було, причому його вивозили за кордон. У 1946 р. СРСР експортував 1,7 млн т зерна [10, с. 88, 134]. Значну частину зерна тоталітарний режим передав своїм «друзям» за кордон безкоштовно [11, с. 119]. Ці поставки зерна були «сплачені» голодними смертями українських селян, в тому числі і харків'ян.

Взимку 1946–1947 рр. голод посилювався. Люди викопували з-під снігу мерзлу картоплю, буряки, що лишилися після збирання на колгоспних ланах, збирали жолуді в лісі, почали вживати в їжу собак, котів, щурів, різні сурогати [7, с. 194]. Різко зросла злочинність. Були численні випадки, коли особа, вчинивши злочин, приходила в райвідділ міліції з заявою, що нею вчинено злочин, з тим наміром, щоб її арештували, але годували — і таким чином вона могла вижити.

Посилювалося кримінальне переслідування «розкрадачів» соціалістичної власності, які за статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як «вороги народу», а за статтею 18 Примірного Статуту сільськогосподарської артілі — як «зрадники справи колгоспу» і «підричники основ колгоспного ладу». Більшість з них засуджувалася за законом від 7 серпня 1932 р., названого в народі «законом про п'ять колосків». Ним передбачалося 5–10 років таборів за крадіжку кількох кілограмів зерна, буряків або овочів з колгоспного поля. За крадіжку 1–2 ц зерна кара підвищувалася до 10–20 років таборів [8, ф. 1, оп. 23, спр. 4948, арк. 1–12]. Категорія засуджених за законом від 7 серпня 1932 р. у 1946–1947 рр. складала по Харківщині до 90 %. По лінії МВС УРСР було організовано охорону зерна на складах «Заготзерно». Осіб, які посягали на це зерно, судові органи і прокуратура мали право притягти до кримінальної відповідальності та застосовувати до них найсуворіші покарання. Ці справи розглядалися поза чергою і в максимально короткі строки. В той час чимало цього зерна зберігалося в непристосованих приміщеннях, а то й просто неба, гнило або псувалося гризунами.

А в цей час голод набирив силу. Один з його проявів — поширення дистрофії серед населення. Якщо станом на 18 березня 1947 р. в області було зафіксовано 18 тис. 600 дистрофіків, то на 20 червня того ж року — вже 88 тис. 800 чол. З них було госпіталізовано 44 тис. 500 чол., вдалося вилікувати 6 тис. 200 чол. Про долю інших можна лише здогадуватися. Для них у лікарнях не вистачало харчів, і більшість з них померли [12, с. 127].

У 1946 р. на Харківщині з'явилися, а в 1947 р. поширилися випадки людодійства і труподійства. Ці жахливі прояви в 1946–1947 рр. були зафіксовані по всіх районах, охоплених голодом. Документальні свідчення

канібалізму зустрічаються у спецповідомленнях МДБ УРСР. Ось характерні випадки. Селянка з колгоспу «Нове життя» Борівського району Харківської області, М., 1903 р. народження, вбила свою 7-річну доньку й разом зі старшою дочкою вживала труп в їжу. М. та її старша дочка були заарештовані органами МВС [7, с. 209]. Мешканець м. Ізюм Харківської області, К., 55 років, працював з 1926 р. завідувачим моргом міської лікарні. Систематично викрадав трупи померлих з лікарні та вживав їх у їжу. При обшуку в квартирі К. було виявлено 2 дитячих голови та кістка ноги дорослої людини [7, с. 216]. І такі приклади множилися з поширенням голоду.

Тоталітарна верхівка спостерігала трагедію голодуючого народу поцинічному спокійно. Але наближалися весняні польові роботи 1947 р. Щоб не зірвати весняну посівну компанію, Міністерство землеробства УРСР запропонувало продовольчу позичку Харківщині в розмірі 17 тис. 500 пудів зерна [7, с. 59]. Позичка була надана під 10 % з врожаю наступного року. Хлібні пайки для працюючих у полі становили 300–400 г на день, для інших — 200 г. Було організовано гаряче харчування для селян, зайнятих на весняних польових роботах з розрахунку 60 г борошна в день на людину [2, с. 22]. Ці заходи врятували життя багатьох селян. Але наслідки голоду були жахливими.

Підрахувати кількість жертв голоду 1946–1947 рр. немає можливості. Тоталітарний режим зробив все, щоб приховати цю трагедію. У переважній більшості випадків у сільській місцевості факти смерті від голоду не реєструвалися, і фіксувалася смерть від вигаданої причини. Чимало харків'ян померло за межами області під час поїздок за хлібом. За нашими, дуже приблизними підрахунками, від голоду 1946–1947 рр. в Україні померло від 1 млн до 1,2 млн осіб [13, с. 243]. З них у Харківській області — приблизно 100–150 тис. [14, с. 138]. Але ці дані підлягають уточненню.

Безпосереднім винуватцем голоду є тоталітарна система. Посуха 1946 р. і страшні рани, заподіяні війною, посилили продовольчі труднощі народу, але якби не антинародна аграрна і, зокрема, хлібозаготівельна політика правлячого режиму, голоду можна було б уникнути.

### Література

1. Маковічук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. — 1990. — № 8.
2. Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. — 1990. — № 2.
3. Історія України: Нове бачення. Т. 2. — К., 1995.
4. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1993.
5. Історія Української РСР. Т. 8. — К., 1979.
6. ДАХО.
7. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. — Київ; Нью-Йорк, 1996.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

9. Кожукало І. П. 1946–1947: Невідомий голод // Маршрутами історії. — К., 1990.
10. Внешняя торговля СССР. Стат. сборник. — М., 1967.
11. История крестьянства СССР. Т. 4. — М., 1988.
12. Веселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод в Україні. Голод в Україні 1946–1947 років // УІЖ. — 1996. — № 2.
13. Калініченко В. В. Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини та наслідки // Вісник Харківського держуніверситету. — Історія — Х., 1999. — Вип. 31.
14. Калініченко В. В. Голод на Харківщині // Голод в Україні: причини та наслідки: Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали. — Київ; Нью-Йорк, 1998.

### Резюме

Статья посвящена исследованию причин и последствий голода 1946–1947 гг. в Харьковской области. Освещены причины голода, основной из которых является антикрестьянская политика тоталитарного режима. Освещены последствия голода: демографические (от голода умерло около 100–150 тыс. человек), эпидемиологические (вследствие «голодной» миграции широкое распространение получили тяжелые инфекционные заболевания), социально-экономические (недовольство среди крестьян колхозно-совхозной системой в этот период достигло наивысшей точки), криминогенные (резкий рост преступности).

### Summary

Article is devoted to researching causes and consequences of 1946–1947 famine in Kharkov region. The author elucidated the causes of famine and considers that the antipeasant politics of totalitar regime was the main one. The postwar famine in Kharkov region was intentional. Consequences of famine were shown: demographics (nearly 100–150 thousand people died), epidemics (infectious diseases was spreaded widely because of «hungry» migration), economics (displeasure of collective-statefarmer system among the peasants in this period were intensive), criminals (the growth of criminality), morals.

А. М. Михненко

### ДОНБАС у 1941–1942 рр.: ВИПРОБУВАННЯ ВІЙНОЮ

22 червня 1941 р. — страшний день в історії нашої країни. Агресія фашистської Німеччини принесла велику війну та велику біду у кожную родину, на довгі роки змінила життя усієї держави.



У своїх загарбницьких планах гітлерівці відводили особливе місце Донбасу, готуючи йому роль «Східного Рура». І дійсно, донецька земля — це край величезних запасів вугілля, різних руд, солі, графіту і багатьох інших природних багатств. На початок війни Донбас був одним з найбільших індустріальних районів не тільки Радянського Союзу, але і світу взагалі. У 1940 р. тут добувалося понад 56 % загальносоюзного видобутку вугілля, виплавлялося більше 37 % чавуну, 25 % сталі, вироблялося 26 % прокату, майже 50 % коксу. Донбас давав близько 63 % металургійного обладнання і майже половину паровозів, що виготовлялися в СРСР.

Були у гітлерівців щодо Донбасу і найближчі задуми. Вони розраховували перетворити його на «прифронтний арсенал»: забезпечити донецьким вугіллям свою військову промисловість і фронтові перевезення, організувати на його підприємствах виробництво чавуну і сталі, випуск і ремонт паровозів, танків, артилерійських снарядів і іншої техніки. Після війни гітлерівський фельдмаршал Манштейн писав у книзі «Загублені перемоги»: «Донбас відіграв істотну роль в оперативних задумах Гітлера. Він вважав, що від оволодіння цією територією... буде залежати результат війни... Гітлер стверджував, що без запасів вугілля цього регіону ми не зможемо витримати війни в економічних відносинах».

Фашистська агресія спочатку не усвідомлювалася у радянському суспільстві як смертельна загроза самого його існування. Переоцінка сил та можливостей Червоної Армії у поєднанні з недооцінкою військового потенціалу та агресивних намірів Німеччини, які мали місце серед вищого керівництва країни, позначилися й на настроях населення. Багато хто думав, що все це ненадовго, буде швидка перемога над Німеччиною. Однак вже за лічені дні все більше людей почало усвідомлювати всю небезпечність таких припущень.

За помилки керівництва країни в оцінці військово-політичної ситуації, погану підготовку до війни, як це часто було, довелося розраховуватися мільйонам громадян. Варте уваги те, що більша частина з них із болем у серці, з розумінням сприйняли проблеми, які постали перед країною. В умовах мобілізації на фронт, що почалася, багато громадян бажало добровільно піти на передову. У перші дні війни лише у Сталінській області близько 20 тис. осіб виявили бажання добровільно піти на фронт. Усього ж до діючої армії у перші тижні війни було мобілізовано 236 тис. осіб [1, ф. 326, оп. 1, спр. 948, арк. 85]. Більше 200 тис. жителів Ворошиловградської області до кінця року стали у ряди захисників Вітчизни. На початку війни на території Сталінської області було сформовано, в основному з шахтарів, стрілецькі дивізії під командуванням Героя Радянського Союзу, в минулому шахтаря, К. І. Провалова (383-я стрілецька дивізія), І. О. Зінов'єва (393-я стрілецька дивізія). За короткий термін в Луганську було сформовано і відправлено на фронт 214-а і 395-а стрілецькі дивізії.

Активно йшло формування народного ополчення. На заводах, шахтах басейну формувалися роти, батальйони, полки. Усього, за далеко не повними даними, у народне ополчення вже до серпня 1941 р. вступило 345 тис. трудящих Донбасу [1, ф. 1, оп. 23, спр. 369, арк. 66]. За короткий термін тут було створено 138 винищувальних батальйонів і 1133 групи сприяння, які охороняли важливі промислові підприємства і споруди, патрулювали населені пункти і несли загороджувальну службу, вилучували ворожих агентів і парашутистів.

За даними на 1 квітня 1942 р. у районах Ворошиловградської області діяло 36 винищувальних батальйонів чисельністю 2797 осіб, Сталінської — 1 батальйон чисельністю 86 осіб [2, ф. 1, оп. 23, спр. 151, арк. 7–8].

Для успішного виконання покладених завдань командирам винищувальних батальйонів доручалося створювати групи зв'язку. Вони були зобов'язані інформувати як командирів, так і окремих бійців винищувальних батальйонів про всі випадки появи десантів і диверсантів противника. За їх допомогою забезпечувався своєчасний збір особового складу, несення цілодобового чергування як у штабі батальйону, так і на території дислокування.

Одночасно з формуванням винищувальних батальйонів в багатьох великих населених пунктах, колгоспах, радгоспах Донбасу на добровільних засадах за участю працівників міліції створювалися групи і загони сприяння винищувальним батальйонам. Вони охороняли заводи, фабрики, колгоспне добро, вели боротьбу з ворожими парашутистами і диверсантами, у тому числі в районі залізниць й мостів, і повідомляли про це в штаби винищувальних батальйонів. Тільки в Ворошиловградській області на допомогу винищувальним батальйонам було створено 398 груп сприяння [3, с. 46]. У групи сприяння Сталінської області вступило 8239 осіб [4, с. 143].

Бойова діяльність винищувальних батальйонів не обмежувалася тільки знищенням диверсантів і шпигунів. У ході війни винищувальні батальйони вилучували німецьких льотчиків. Так, 24 грудня 1941 року група бійців винищувального батальйону Слов'яно-Сербського району Ворошиловградської області під керівництвом старшого групи Касинського полонила німецьких льотчиків підбитого літака «Юнкерс-88». За героїзм і відвагу група винищувачів була подана до урядової нагороди, а командир нагороджений орденом «Знак Пошани» [5, ф. 4620, оп. 3, спр. 21, арк. 148–149].

Виконуючи свої прямі обов'язки по боротьбі з диверсантами і шпигунами, винищувальні батальйони разом з групами сприяння несли охорону промислових і господарських об'єктів. Пильно несли службу з охорони промислових об'єктів групи сприяння винищувальним батальйонам Донбасу. Газета «Соціалістичний Донбас» повідомляла, що десятки тисяч трудящих Сталінської області і вдень, і вночі стояли на бойовій вахті. Робітники Макіївського металургійного заводу імені С. М. Кірова органі-

зували охорону найважливіших виробничих об'єктів. Добре була налагоджена служба груп сприяння винищувального батальйону Північно-Донецької залізниці. Бійці пильно стежили за мостами, переїздами, залізничним полотном [6, с. 18–19].

Винищувальні батальйони активно брали участь у створенні системи оборони, захисті населених пунктів. Два винищувальних батальйони Сталінської області, створені з працівників міліції, брали участь у будівництві оборонних споруд і захищали місто Сталіно у складі 383-ї стрілецької дивізії, сформованої з шахтарів. Особливо кровопролитні бої за місто по всій лінії оборони йшли з 15 до 22 жовтня 1941 року. Захисники міста Сталіно, виявляючи масовий героїзм, знищили понад 5 тисяч солдатів і офіцерів противника, майже 30 танків, 2 артилерійських і 4 мінометних батареї, 16 станкових кулеметів. У листопаді–грудні 1941 року відважно бився, захищаючи рідний Донбас, разом із розвідкою 142-го кавалерійського полку кінний загін Горлівського винищувального батальйону Сталінської області [7, с. 57].

Бійці, які пройшли вишкіл у рядах народного ополчення, винищувальних і інших оборонних формуваннях, демонстрували в боях за рідну землю зразки стійкості, відваги та мужності. Звичайно, не слід переоцінювати рівень військової підготовки та озброєння подібних підрозділів, але одне безумовно: всі учасники зазначених формувань до підходу фашистів до території Донбасу вже пройшли початкову військову підготовку. Тому при відході частин Червоної Армії вони або вливалися до її складу, або ставали основою партизанських загонів.

Одночасно із створенням частин народного ополчення, винищувальних батальйонів і загонів самозахисту почалося військове навчання усього населення. Для військового навчання організувалися групи з чоловічого населення, яке перебувало на обліку у військоматах. Особлива увага зверталася на підготовку фахівців військової справи. Заняття відбувалися за напруженим графіком, не менш 2–3 годин щодня, але у вільний від виробництва час. Жінки та невійськовозобов'язані чоловіки навчалися на курсах трактористів, шоферів, комбайнерів, зв'язковиків, щоб замінити тих, що пішли на фронт [1, ф. 326, оп. 1, спр. 946, арк. 87–88]. Тисячі дівчат Донбасу отримали спеціальності медичних сестер, санітарних інструкторів, снайперів, зенітниць. Багато хто з них пішов у Червону Армію.

У містах створювалися воєнізовані аварійно-відновлювальні загопи місцевої протиповітряної оборони з числа робітників-фахівців. До їх завдань входило відновлення підприємств комунального господарства, будівель, зв'язку, доріг, мостів, пошкоджених при військових діях.

Війна вимогала швидкої перебудови промисловості на військовий лад. Це нове завдання лягало на плечі робітників та інженерно-технічного персоналу. Замість тих, хто пішов на фронт, у вугільних вибоях, біля домен, мартенів і станків ставали підлітки, пенсіонери і домогосподарки. Разом з досвідченими робітниками вони виконували і перевикону-

вали підвищені планові завдання. 22 липня 1941 року Радінформбюро повідомило, що всі гірники прагнуть досягти високих виробничих показників. Так, бригадир наваловідбійників шахти № 22 тресту «Донбасантрацит» Чуйко перевиконував змінне завдання в 2–3 рази. Вибійник дільниці «Никанор–схід» шахти «Ірміно» Синяговський склав план роботи на військовий час — план подвоєння і потроєння видобутку вугілля. Усі 14 вибійників його дільниці також видобували по дві норми. Подібні дії були характерними для багатьох шахтарських колективів. Сотні і тисячі шахтарів перетворили рекорди мирного часу на звичайне масове явище. Гірники прагнули видати на-гора якомога більше вугілля, необхідного для боротьби з ворогом. Вже у перші місяці війни його видобуток досягнув небувалих розмірів. Так, у червні 1941 р. було отримано вугілля на 2,6 % більше, ніж у попередній місяць і на 18,1 % більше, ніж за цей же час у 1940 р. У 1941 р. робітники Донбасу тільки по Українській РСР дали країні 61281,5 тис. т вугілля.

Швидко перебудовувалася на військовий лад важка індустрія. Металурги збільшували випуск сталі броньованого листа, снарядних заготовок. Шахтарі підвищували видобуток коксівного вугілля, необхідного металургійним заводам. Донецькі металурги, глибоко розуміючи всю відповідальність завдань, що постали перед ними, напружували всі сили для задоволення потреб фронту в металі. Металурги Костянтинівського заводу ім. М. В. Фрунзе з початку війни давали виплавку сталі понад встановлений план. Знатний сталевар маріупольського заводу ім. Ілліча Макар Мазай майже всі плавки спецсталі проводив швидкісним методом.

Велику допомогу фронту робітники Донбасу надавали бойовою технікою і спорядженням. Машинобудівники, металурги і залізничники Донбасу за 22 дні виготовили для Червоної Армії 12 бронепоездів. Велику ініціативу виявили робітники шахт, заводів та інших підприємств з розробки і виготовлення власних конструкцій протипіхотних та протитанкових мін і гранат, які надходили на озброєння ополченців і винищувальних батальйонів.

Вже до серпня 1941 р. практично всі підприємства Ворошиловградської області почали виробляти продукцію для потреб армії. Луганські паровозобудівники випускали бронепоезди, міномети, снаряди; стахановські ливарники — міни; першотравневі машинобудівники — авіабомби; алчевські металурги збільшили виплавку спеціальних сталей для авіамоторів і корпусів танків, освоїли виробництво ряду видів зброї і боєприпасів. На багатьох підприємствах організували ремонт танків та іншої техніки, виготовлення армійського обмундирування і взуття. Підприємства легкої і місцевої промисловості переводилися на випуск боєприпасів і стрілецької зброї, спеціальних тканин для парашутів, виробництво предметів речового і продовольчого спорядження, призначених для армії.

Тисячі робітників Донбасу пішли на фронт, а решта евакуювалися у східні регіони разом із підприємствами. Все це змінило кількісний склад і розміщення робітників як територіально, так і всередині окремих галузей промисловості. Найбільш наочні зміни сталися у вугільній промисловості. Кількість робітників у Донбасі зменшилася на 25 %. Така ж картина простежувалася й у всіх галузях промисловості. Для того, щоб забезпечити робочою силою військову промисловість і пов'язані з нею галузі, треба було раціонально розподілити трудові ресурси, що залишилися, залучити нові верстви населення у виробництво. Цією справою займався Комітет з обліку і розподілу робочої сили при РНК СРСР, створений 30 червня 1941 року. Він переводив службовців різних галузей у промислове виробництво. Найбільшою мірою це торкнулося жінок, підлітків, літніх людей. Частина з них добровільно, інші з «ініціативи» керівників підприємств, партійних і профспілкових організацій замінювали на виробництві тих, хто пішов на фронт. Партійна преса того часу стверджувала, що вони «виявляли високі патріотичні почуття», однак, здається, мотиви дій цих людей були набагато складнішими і індивідуальнішими. Але це було масове явище. Так, на шахті «Пролетарка–Крута» м. Макіївка дівчата і домогосподарки вирішили вивчити одну з шахтарських професій, з тим щоб навчитися водити електровози, проходити штреки, працювати мотористами. На шахті «Червоний Профінтерн» майже 100 жінок вже працювали на гірничих дільницях. Разом із старими шахтарями колишні домогосподарки досягли високих показників. Вже до 1 липня вони замінили тільки у Донецькій області 4267 робітників. На шахті № 17–12-біс тресту «Донбасантрацит» була створена перша у вугільній промисловості жіноча бригада наваловідбійників. Тільки на шахті тресту «Донбасантрацит» у перші місяці війни прийшло майже 500 жінок: 110 з них стали працювати наваловідбійниками, 10 — врубмашиністами, 50 — електрослюсарями, 44 — прибиральниками породи в підготовчих забоях і ін. У Ворошиловградській області в 1941 р. на підприємства прийшло 50 тис. жінок.

Важливим джерелом поповнення кваліфікованими кадрами промисловості була створена напередодні війни система державних трудових резервів. Підготовка робітників через училища трудових резервів значно розширювалася. У вугільних районах Ростовської області, наприклад, 1 серпня 1941 року у ремісничі і залізничні училища було прийнято 12800 юнаків і дівчат, що набагато перевищувало кількість тих, хто навчався тут у довоєнний час. У липні уряд надав республікам, краям і областям право переводити робітників і службовців управлінського апарату з легкої та харчової промисловості у військову і пов'язану з нею промисловість. Проводилися мобілізації незайнятого населення. Усі ці заходи дозволили поповнити трудові резерви. Зміни у складі робітників не знизили його трудової активності. Ядром заводських, шахтних, залізничних колективів були старі кадрові робітники,

такі, наприклад, як машиніст депо Донецької залізниці Іван Дьомін. Коли почалася війна, цей залізничник, що знаходився на пенсії, прийшов у депо Красноармійська і сказав: «Вважаю себе мобілізованим, прошу повернути на паровоз або дати гвинтівку!» Такі почини старої робітничої гвардії знаходили великий відгук.

У серпні 1941 р., коли над Донбасом нависла безпосередня загроза, Державний Комітет Оборони СРСР (ДКО) ухвалив рішення створити на далеких і ближніх підступах до нього лінію оборони. Будівництво цього рубежу було доручено Наркомату вугільної промисловості СРСР, який створив для цих справ Управління спецпраць. Керівництво будівництвом оборонних районів покладалося на керівників трестів. У середині будівництва оборонного району залишалися дільниці для окремих шахт. Вже 30 серпня 1941 року була проведена перша мобілізація трудящих Ворошиловградської області на будівництво оборонних рубежів. У Запорізьку область було направлено 80 тис. осіб і 3 тис. підвод. Далі були друга і третя мобілізації, завдяки яким близько 94 тис. осіб було відправлено в райони Лозова–Павлоград Харківської та Дніпропетровської областей [8, ф. 179, оп. 3, спр. 1, арк. 3–4]. Понад 30 тис. осіб було зайнято будівництвом оборонних укріплень на території області, при цьому тільки у Ворошиловграді працювало приблизно до 20 тис. осіб, які відпрацювали понад 150 тис. людино-днів. Це були жінки, руками яких було побудовано барикади, зроблено необхідні оборонні укріплення [8, спр. 808, арк. 3].

У середині вересня 1941 р. було мобілізовано ще 52 тис. осіб. Оскільки більшість чоловічого населення перебувала на фронті, на будівництво оборонних споруд залучалися, як правило, жінки та дівчата, старики та підлітки. Працювати їм доводилося вручну, часто по 20 годин на добу. Жили в сараях та землянках, їжі не вистачало, часто потрапляли під бомбування та обстріли німецьких літаків. Але праця не зупинялася ні на мить. Взагалі на будівництво оборонних споруд було відправлено з Ворошиловградської області 250 тис. осіб, з Сталінської — більше 160 тис. [2, ф. 1, оп. 23, спр. 58, арк. 3]. А по Україні тільки протягом другої половини 1941 р. та першої половини 1942 р. взяли участь понад 2 млн трудящих; більшість складали жінки, які створили понад 4 тис. км оборонних ліній, при цьому було виїнято більше 17 млн м<sup>3</sup> ґрунту, побудовано майже 20 тис. різних військово-інженерних споруд [9].

Велика праця була проведена з підготовки населення до протиповітряної оборони. На усіх підприємствах було засновано перші формування МППО та групи самозахисту. У одному тільки Петровському районі у шахтарських селищах було викопано 1793 протиповітряні щілини, обладнані газо- і бомбосховища. У Сталіно в групах самозахисту навчалось 2369 жінок, а всього у численних гуртках оволоділи знаннями протиповітряної та хімічної оборони 11 тис. осіб [10, с. 102].

Вже у перші місяці війни на території Донбасу було розгорнуто військові госпіталі. Із 158 евакогоспіталів, розташованих на території

України, велику частину було розгорнуто в Донбасі. Саме у їх роботі активну участь брали жінки. Вони допомагали у транспортуванні поранених, догляді за ними, в організації харчування, у пранні та ремонті білизни, прибиранні і ремонті приміщень. З осені 1941 р. у вільний від роботи час жінки шили для фронтовиків білизну, теплі речі, в'язали шкарпетки, рукавиці, організовували збір білизни і теплих речей для потреб Червоної Армії. Так, у м. Ворошиловграді при обладнанні госпітально жінками було зібрано понад 2 тис. одиниць м'якого інвентарю, майже 1 тис. комплектів білизни. А з ініціативи працівниць Сталінської і Полтавської областей на Україні було створено жіночі бригади для збору теплого обмундирування, пошиття і ремонту одягу. У результаті за період до 15 жовтня 1941 року у Сталінській і Ворошиловградській областях жінками та підлітками було зібрано 118 600 одиниць теплих речей [2, ф. 1, оп. 23, спр. 58, арк. 22; спр. 32, арк. 13–14].

Тисячі людей, в основному жінки, прийшли на станції переливання крові, щоб стати донорами. Майже 380 тис. жінок міст і сіл включалися у добровільний рух за здачу крові для використання її у польових і евакуаційних госпіталах. Деякі патріотки здавали кров по декілька разів. Наприклад, домогосподарка Сорокина з м. Сталіно заявила: «Не зважаючи на те, що мені 55 років, якщо буде потрібна кров, то я здам її 3–4 рази. Я закликаю усіх домогосподарок наслідувати мій приклад». Жителька м. Ворошиловград Е. Федорова здала в цілому 35 літрів крові. А усього тільки у Ворошиловградській області у донорському русі взяла участь понад 10 тис. осіб.

Наприкінці вересня 1941 р. німецько-фашистські загарбники впридул підійшли до західних і південно-західних кордонів Донбасу. З наближенням фашистських військ до районів басейну почалося переміщення промислових підприємств регіону з прифронтової смуги у східні райони країни. Усіма роботами з евакуації підприємств Лівобережжя України, у тому числі і Донбасу, керували уповноважений Державного Комітету Оборони, голова Раднаркому УРСР Л. Р. Корнієць і заступник наркома чорної металургії СРСР А. Г. Шереметьєв.

Для організації евакуаційних робіт в Україні 26 червня 1941 року було створено спеціальну комісію на чолі з заступником голови Раднаркому республіки Д. М. Жилой. На місцях розгорнулася величезна робота з евакуації промислових підприємств у глибокий тил. Зокрема, підприємства Наркомвугілля і трестів «Красноармійськвугілля», «Красногвардійськвугілля», «Макіївугілля», «Першотравневськвугілля», а також робітники, інженерно-технічні працівники (ІТП) і службовці шахт комбінату «Сталінвугілля» з сім'ями евакуйовувалися до Карагандінської області. Трест «Краснодонвугілля» і його підприємства з робітниками та їх сім'ями вивозилися в Актюбінську область. З шахт Ростовської і Ворошиловградської областей було вивезено в Кузбас, Караганду 1537 вагонів з обладнанням і понад 50 тис. осіб. Наприкінці 1941 р. і на початку 1942 р.

в Кузбас і Карагандинський басейн з Донбасу приїхала група господарників і досвідчених інженеро-технічних фахівців. Сюди ж прибули 25 тис. донецьких шахтарів і енергетиків з обладнанням: врубовими і підіймальними машинами, електровозами та іншими агрегатами.

Великих зусиль вимагало перебезування металургійних, машинобудівних підприємств Донбасу. Колектив робітників Сталінського металургійного заводу протягом шести діб, з 9 до 14 жовтня, відправив на Урал п'ять ешелонів обладнання. Виїхало також понад 5 тис. робітників та інженерно-технічних працівників. У липні з Маріупольського заводу ім. Ілліча до Магнітогорську було евакуйовано найбільш потужний в Радянському Союзі стан 1250. Понад 20 ешелонів відправив у глибокий тил колектив маріупольського заводу «Азовсталь». Сулинський металургійний завод евакуйовували у м. Нижні Серги на Урал, а Таганрозький металургійний завод ім. А. А. Андреева розмістився на території одного з заводів на Уралі, «Червоний казаняр» з Таганрога був перебезуваний у м. Златоуст. Тільки підприємства Наркомчормету Сталінської області евакуйовували 13 тис. кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників у глибокий тил.

Величезну роботу, причому в найкоротші терміни, було зроблено під час евакуації флагмана вітчизняного машинобудування — Новокраматорського заводу важкого машинобудування. З заводу насамперед вивезли єдиний в країні прес потужністю 10 тис. тонн і великі карусельні та стругальні станки. Краматорські станкобудівники, навантаживши понад 20 вагонів, повністю вивезли всі стани (на суму понад 25 млн. крб.). Цілодобові роботи тривали і під час безперервних нальотів авіації противника. Складальні цехи в цей час продовжували виконувати замовлення. Бомби падали на території заводу. Фугасною бомбою було зруйновано механічний складальний цех. На своїх постах загинули начальник цеху Е. А. Княжанський, його заступник В. І. Бородай і старший майстер І. А. Гончаров. Однак навіть це не порушило напруженого ритму монтажу і відправлення обладнання. Робота з порятунку заводу розглядалася як внесок у розгром ворога, і всі працювали самовіддано.

Колективи заводів Сталінської області встигли відправити в тил країни 4060 вагонів з людьми, обладнанням і матеріалами. Трудящі електростанцій «Донбасенерго» евакуйовували на Схід понад 800 вагонів цінного обладнання великих електростанцій — Зуєвської, Кураховської, Штеровської, Шахтінської. Протягом жовтня–грудня 1941 р. з Ворошиловградської області у східні райони країни перебезувалося 11 трестів вугільної промисловості з підприємствами, три збагачувальних заводи, один з найбільших в країні — Ворошиловградський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції. З області було відправлено вглиб країни 7810 вагонів з обладнанням і матеріалами та понад 12 тис. робітників. Усього з області евакуйовано 269 380 осіб. На нових місцях донбасівці вливалися у колективи трудівників тилу, які поріділи. І там, часто в умовах суво-

рої зими, на голому місці, під відкритим небом в найкоротші терміни монтували станки і розпочинали випуск військової продукції.

Найбільший трудовий героїзм виявили робітники залізниць Донбасу. Їм доводилося евакуювати не тільки людей і промислові підприємства, але й своє транспортне майно. По мірі просування фронту на схід, якщо дозволяли обставини, вони розбирали і вивозили головні залізничні і станційні шляхи, стрілочні переводи, демонтували обладнання станцій. На Південно-Донецькій, Північно-Донецькій і частково Південно-Східній дорогах було розібрано 1052 км шляху і вивезено 941 км рейок, 581 комплект стрілочних переводів, а також евакуйовано 238 паровозів. Долаючи величезні труднощі, нерідко під обстрілом ворога, робітники Донбасу перебазували углиб країни десятки тисяч вагонів з обладнанням і матеріалами. Окрім промислових, організовувалася евакуація і сільськогосподарських підприємств: вивозилося майно, худоба, інвентар. Причому у постановках органів влади зазначалося, які об'єкти та майно потрібно евакуювати, вказувалися місця призначення [1, ф. 326, оп. 1, спр. 383, арк. 135–137].

До кінця вересня 1941 р. загальне становище на фронті загострилося. Він наблизився до Донецького басейну [11, с. 13]. Разом з частинами Червоної Армії Донбас захищали тисячі народних ополченців, 138 винищувальних батальйонів, понад 190 партизанських загонів. Після запеклих багатоденних боїв, у яких німецькі війська понесли великі втрати у живій силі, озброєнні і техніці, 26 жовтня ворог захопив Сталіно, а до кінця жовтня наші частини залишили Горлівку, Макіївку, Красноармійськ, Слав'янськ [11, с. 14].

На початку листопада фашисти вийшли до рік Северський Донець і Міус, та Ростова-на-Дону. У той час, коли війська гітлерівського генерала Клейста ціною великих втрат пробивалися до Ростова, радянські війська в Донбасі завдавали відчутних ударів у тилу і на фронтах наступаючого німецького угруповання. У листопаді 1941 р. німецькі війська вторглися в межі Ворошиловградської області. Особливо запеклі бої розгорнулися поблизу міста Красний Луч, в Антрацитовському, Ровенському, а трохи пізніше — Попаснянському, Лисичанському районах. Понад 8 місяців війська Південного фронту стримували натиск переважаючих сил противника на півдні і південному заході області. Становище різко змінилося після важкої поразки, що зазнали наші війська у харківській битві у травні 1942 року. Ворог захопив стратегічну ініціативу, і під його натиском фронт почав відкочуватися на схід. Через територію області з безперервними оборонними боями в липні відступали 38-а, 9-а, 37-а, 12-а і 18-а армії. Багато з'єднань несли великі втрати. Так, 37-а армія за період відступу на території області втратила більшу половину особового складу.

22 липня 1942 р. радянські війська залишили останній районний центр Ворошиловградської області — місто Свердловськ. Накази Ставки про

організацію оборони Перекопу та про будівництво укріплених рубежів на захід від Харкова та в Донбасі не вдалося виконати вчасно. Мобілізація багатьох тисяч донецьких шахтарів у місцеве ополчення, а також зусилля населення на зведенні оборонних споруд результатів не дали [12, с. 173]. Захопивши Донбас, німецько-фашистські агресори встановили тут режим терору, безправ'я, насильництва.

### *Література*

1. Державний архів Донецької області.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
3. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. док. и материалов. — Донецк, 1965.
4. Очерки истории Донецкой областной партийной организации /Г. Я. Пономаренко и др. — К., 1987.
5. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України.
6. Добров П. В. Истребительные батальоны Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). — Донецк, 1985.
7. Буцько М. О., Кириченко С. М. Военно-организаторська діяльність Комуністичної партії України в перші роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1969.
8. Державний архів Луганської області.
9. Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр)// Укр. істор. журн. — 1975. — № 12. — С. 37; Правда. — 1942. — 26 янв. — С. 1.
10. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Док. и материалы: В 3-х томах. — К., 1985. — Т. 1.
11. Книга Пам'яті України. Донецька область. — Донецьк, 1944. — Т. 1.
12. Верт А. Россия в войне 1941–1945. — М., 1967.

### **Резюме**

У статті автор на підставі значної кількості архівних матеріалів та інших джерел досліджує процеси, які мали місце у 1941–1942 рр. на території Донбасу: зокрема участь військ в оборонних фронтових операціях, зусилля влади та населення, спрямовані на збереження промислового та сільськогосподарського потенціалу регіону.

### **Summary**

In this article the author on the basis of archive and other sources explores processes which took place in 1941–1942 years in Donbass territory: especially participation of troops in deffendance operations, efforts of authorities and people focused on saving industrial and rural potential of the region.

Л. А. Чувпило

**ИСТОРИЯ ВОСТОКА В РАБОТАХ М. М. ЛУНИНА**

Одной из наиболее примечательных фигур в истории Харьковского университета был профессор кафедры всеобщей истории Михаил Михайлович Лунин (1807–1844). Благодаря своей исключительной эрудиции и высочайшему профессионализму этот ученый за девять лет работы в Харькове сумел завоевать славу «харьковского Грановского» и даже «Карамзина всеобщей истории» [см.: 1, с. 88–90; 2, с. 6–7]. Столь высоким авторитетом среди современников М. М. Лунин во многом был обязан своим исключительным познаниям в области истории древнего Востока. Его лекции по этому предмету считались едва ли не наилучшими [1, с. 87–88; 2, с. 3–4; 3, с. 21–22], печатные работы по истории Востока получали высочайшую оценку у коллег [4, с. 51–52], а о востоковедческих познаниях ученого среди студентов ходили настоящие легенды [см.: 5, с. 6; 2, с. 3–4; 1, с. 87]. Однако на его деятельность в области ориенталистики долгое время обращали внимание только харьковские ученые, исследовавшие историю университетской науки [6, с. 12–22; 7, с. 32–35; 8, с. 51–52; 9, с. 98–99]. Лишь в последние годы имя ученого стало упоминаться в общих трудах по истории российского дореволюционного востоковедения [10, с. 114; 11, р. 226–227]. Востоковедческое же наследие М. М. Лунина до настоящего времени не получило надлежащей оценки в контексте развития историографии древнего Востока, и в данной работе предпринята попытка заполнить этот пробел.

На биографии М. М. Лунина мы не будем останавливаться подробно, так как она хорошо освещена в литературе [6, с. 1–12; 12, с. 127–129; 13, с. 262–264; 14, с. 107; 7, с. 32–33]. Необходимо, однако, заметить, что М. М. Лунин, будучи уроженцем Дерпта, имел возможность получить прекрасное историческое и философское образование европейского типа, сначала — в Дерптском университете (1824–1828), а затем — в Дерптском профессорском институте (1829–1832), где вместе с ним обучались многие в будущем виднейшие ученые России, в том числе М. С. Куторга и Н. И. Пирогов [6, с. 5–7; 15, л. 16–18; 16, с. 477–493]. По окончании института, М. М. Лунин защитил магистерскую диссертацию и был отправлен на два года (1833–1835) «для усовершенствования в науках» в Берлинский университет, где слушал лекции крупнейших ученых-историков своего времени — Л. Ранке, Ф. Раумера и К. Риттера, а также изучал основы философии Гегеля у его непосредственных учеников, в том числе у У. Ганса [6, с. 6–8], став в результате первым историком-гегельянцем в Украине [17, с. 62–64]. В Харьков М. М. Лунин прибыл летом 1835 г. и в том же году начал читать лекции по всеобщей истории, вначале в должности экстраординарного, а с 1838 г. — ординарного профессора [12, с. 128–129; 6, с. 8–10].



## **ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРІЧНІ ДИСЦИПЛІНИ**

Проблемам востоковедения посвящены две из трех опубликованных статей М. М. Лунина [18, с. 1–86; 19, № 8, с. 284–323; № 9, с. 104–107] и большая часть черного варианта его лекционного курса по древней истории, который сохранился в рукописи [20, тетр. 3–15]. К этому можно прибавить две лекции по истории древнего Востока, записанные студентами профессора [5; 25]. Кроме того, упоминания о восточных народах содержатся почти в каждой статье и во многих лекциях ученого [21, с. 410–412; 22, с. 12; 23, тетр. 4, с. 3–4; 24, с. 2–3]. Такое внимание к истории Востока свидетельствует о том, что эта область исторических знаний постоянно занимала мысли ученого и являлась одним из основных предметов его изысканий. Столь необычный для российского историка тех лет интерес, как нам представляется, не был следствием каких-то особых пристрастий М. М. Лунина, а проистекал из историко-философской концепции, которой придерживался харьковский ученый.

Будучи убежденным последователем Гегеля [с.м.: 6, с. 47–49], он, как и многие другие историки-гегельянцы, должен был отрицать всякую историческую значимость за народами Востока, ибо, как известно, Гегель считал древний Восток внеисторическим «детством человечества» [26, с. 98–100]. Однако М. М. Лунин, как уже указывалось, изучавший философию Гегеля у его непосредственных учеников, очевидно, очень тонко чувствовал саму суть историко-философской концепции немецкого мыслителя, и, видимо, хорошо понимал, какую огромную роль играет в гегелевской системе древний Восток, причем именно потому, что является «детством человечества», этапом неразвитости «абсолютного духа», выражающейся в стагнации всего культурно-исторического развития. Ведь без демонстрации неразвитой стадии духа невозможно постигнуть и высоты его развития и представить историю как прогресс в области освобождения человека и становления абсолюта [27, с. 82–34]. Древний Восток и Восток вообще был для Гегеля «детством», без которого нет ни «греко-римской юности», ни «германской зрелости», началом истории, без которого невозможно постигнуть ее прогресс, он являлся основой для сравнения этапов становления духа и выявления ошибок и заблуждений человечества [27, с. 81–83]. Другими словами, без Востока нет и самой философии истории Гегеля, ибо именно застойность и первозданность восточных государств служит доказательством и оправданием исторического прогресса, обоснованием необходимости ее постижения с помощью законов диалектики [27, с. 86–87]. Все это, очевидно, прекрасно понимал и М. М. Лунин и поэтому, избрав систему Гегеля в качестве основы своих взглядов и методологии, он так или иначе должен был постоянно обращаться к истории древнего Востока. Ведь только так, изучив «начала истории», можно было подтвердить истинность излюбленного постулата М. М. Лунина о том, что развитием общества управляют «категории и законы, подобные тем, что существуют в естествознании» [20, тетр. 3, с. 6]. Кроме того, сама неизученность,

«непонятость» древнего Востока, видимо, побуждала ученого к его изучению, ибо иным путем невозможно было представить исторический процесс как единое целое — хотя и «внеисторический», Восток должен был занять в этом процессе свое место и «подчиниться» общим законам развития общества.

Таким образом, сама историко-философская концепция Гегеля заставляла М. М. Лунина обращаться к истории древнего Востока вновь и вновь. Не случайно в его востоковедческих работах влияние Гегеля заметно в гораздо большей степени, чем, скажем, в статьях по истории европейского средневековья, где господствуют идеи французского романтизма [6, с. 12–17]. Равным образом, в общеисторических философских построениях с применением идей Гегеля у М. М. Лунина всегда возникают древневосточные примеры [21, с. 410–413; 22, с. 12; 23, тетр. 4, с. 3–4]. Однако в интерпретации конкретно-исторического материала М. М. Лунина никогда не ограничивался одним гегельянством и нередко выражал свои оригинальные мысли и применял достаточно неординарные подходы. В этом отношении прежде всего обращает на себя внимание печатная работа ученого «Взгляд на жизнь индостанского народа» [18, с. 1–86]. Эта объемная статья представляет собой обработку лекции об Индии, которая читалась в общем курсе древней истории и зафиксирована в рукописном варианте [20, тетр. 3–4]. Статья начинается подробнейшим географическим обзором Индостана, в котором явно чувствуется влияние одного из берлинских учителей М. М. Лунина — К. Риттера, отстаивавшего приоритет физико-географического фактора в истории древних народов [13, с. 1–10]. Далее идут разделы — «Элементы народонаселения», «Постепенное происхождение каст», «Священная литература Индии», «Отношение каст», «Иерархическая архитектура. Религиозные памятники Индостана» и «Взгляд на политическую историю Индии». В начале каждого раздела М. М. Лунин, несомненно находясь под влиянием Гегеля, приводит какой-либо общий закон, которым, по его мнению, следует руководствоваться при изучении данной проблематики и который оправдывается на примере других стран. Однако конкретное содержание этих законов, зачастую далеко выходит за рамки гегелевской философии. Так, уже в «Элементах народонаселения» ученый формулирует весьма своеобразное предварительное правило о том, что в начале истории любого цивилизованного народа встречается так называемая «двойственность начал», то есть взаимодействие народа-завоевателя и завоеванных туземных племен, которое и порождает «семена прочной самостоятельной образованности» — цивилизации [18, с. 11–14]. Идею завоевания как стимула к возникновению цивилизации М. М. Лунин позаимствовал, конечно, не у Гегеля, а из работ представителей романтической историографии, и в этом отношении не был новатором. Однако никто из этих историков никогда не решался применять подобную концепцию к истории восточных народов, во всяком случае, в таком контексте, как это делает М. М. Лу-

нин. В его представлении между возникновением восточных и западных цивилизаций практически нет различий, и упомянутый закон действует на всю территорию «от Ганга до Атлантического океана» (везде, будь то Греция, Индия или даже раннесредневековая Европа) приводя к возникновению теократии [16, с. 12–14]. Это в корне отличает идею Лунина не только от идей романтиков, но и от концепции самого Гегеля, применяя же «теорию завоевания» к Индии, ученый приходит к весьма прогрессивному выводу об отсутствии там какой-либо чистоты арийской расы и говорит, что именно взаимодействие арийцев-завоевателей с туземным населением Индостана приводит к возникновению индийской «образованности» [18, с. 14–22]. В этом отношении М. М. Лунин выступает с позиций наиболее передовой науки своего времени и первым в России открыто высказывается против теории о чисто арийском характере древнеиндийской цивилизации [11, р. 74–75].

В вопросе о происхождении каст М. М. Лунин менее оригинален и связывает их становление исключительно с религиозными потребностями общества, как это было принято в науке тех лет [18, с. 22–38]. Вместе с тем здесь мы встречаем своеобразную попытку найти истоки социального расслоения в догосударственный период и связать начало этого расслоения с процессом переселения арийских племен [18, с. 33–36]. Обращает на себя внимание и раздел о взаимоотношениях каст [18, с. 38–48]. Сам характер кастового строя описывается здесь в духе Гегеля, но М. М. Лунин, в отличие от немецкого философа, не видит за кастовой системой никаких исторических преимуществ, а напротив, считает ее тормозом развития индийского общества и главной причиной обнищания большей части населения Индостана [18, с. 47–50]. Остальные разделы интересны прежде всего рядом весьма смелых для того времени сопоставлений между историей Индии и других стран, в том числе европейских. Так, М. М. Лунин сопоставляет борьбу духовной власти со светскою в Индии с аналогичными процессами в Египте и средневековой Европе, роль брахмана в обществе сравнивает с ролью аббата и епископа, санскритские веды уподобляет средневековым церковным хроникам, а грандиозные памятники культовой архитектуры считает присущими в равной степени всем цивилизациям, где существовало теократическое начало [18, с. 34–70]. Есть в статье и откровенные заблуждения, как например, утверждения об эфиопском происхождении всего коренного населения Индостана, о монотеистическом характере первобытных религий или о большей древности буддизма в сравнении с брахманизмом. Однако все они находят объяснение в господствующих в то время в науке теориях или являются следствием излишне смелых предположений самого М. М. Лунина, которые, впрочем, никогда не носят категорического характера.

Вторая востоковедческая статья М. М. Лунина «Взгляд на историографию древнейших народов Востока» представляет собой специальное

историческое исследование [19, № 8, с. 283–323; № 9, с. 104–147]. Во вводной части, пытаясь сформулировать общий подход к исследованию восточной историографии, М. М. Лунин дважды прямо ссылается на работы Гегеля, писавшего, что на Востоке не может быть истории в подлинном смысле этого слова [см.: 19, № 6, с. 283–286]. Затем ученый, опять же исходя из постулатов Гегеля, определяет причины, «искони преломлявшие на Востоке объективный мир исторических данных в субъективности деесписателя». Из этих причин, однако, только одна прямо заимствована из философии Гегеля и представляет собой формулировку положения об отсутствии на Востоке субъективных проявлений «абсолютного духа» и, следовательно, чисто внешнем понимании нравственности и морали. Остальные две причины — о наличии у каждого восточного народа одной книги, в которую он верует, «как в откровение высочайшей мудрости», и об однообразии исторического развития («смерти истории») восточных цивилизаций, являющейся следствием их одинакового возникновения в результате завоевания, — являются, по существу, плодом изысканий самого М. М. Лунина. [19, № 8, с. 288–290]. В дополнении к этому, ученый указывает на отличия восточного историописания от западного, которое, по его мнению, заключается в чисто субъективном, некритическом характере восточных исторических произведений [19, № 6, с. 290–292].

Руководствуясь этими соображениями, М. М. Лунин подробнейшим образом анализирует исторические произведения Китая, Индии и Персии в связи с «характером» и историей каждого народа. Как и Гегель, ученый особо выделяет Китай, где «прозаический характер» общества все-таки способствует возникновению отвлеченных исторических произведений, которые М. М. Лунин оценивает достаточно высоко [19, № 8, с. 295–315]. Заслуживает здесь также упоминания сопоставление борьбы китайских удельных князей эпохи Восточного Чжоу (VIII–V вв. до н. э.) с междоусобной борьбой европейских феодалов и вообще всей политической системы этого периода с феодальной раздробленностью в Европе IX–XIII вв. [19, № 8, с. 300–309]. Примечательно, что правомерность подобного сопоставления была признана в российском востоковедении только в последние десятилетия [см.: 28, с. 190–194]. Весьма основательный подход к исследованию востоковедческой проблематики заметен также в разделе о Персии, где М. М. Лунин анализирует не только древнюю, но и значительную часть средневековой персидской литературы, пытаясь выявить в ней древнейшие пласты и привлекая при этом огромное количество новейших комментированных переводов и специальных исследований [19, № 8, с. 312–323, № 9, с. 104–112]. В целом же оценка древневосточной историографии у М. М. Лунина порой уходит достаточно далеко от тех «принципов», которые мы встречаем в начале работы, в результате чего возникает некоторое противоречие между общей концепцией и конкретными выводами ученого, и статья получается не совсем логичной и несколько туманной.



Особое место в востоковедческом наследии М. М. Лунина занимает лекционный курс по древней истории, сохранившийся в рукописи [20, тетр. 3–15]. Это огромное произведение требует специального исследования, и здесь будут отмечены только наиболее существенные его черты. Прежде всего обращает на себя внимание тот факт, что порядок изложения здесь весьма отличается от гегелевского построения истории древнего Востока. Так, у Гегеля древнейшим государством на планете выступает Китай, и с него начинается вся его историко-философская схема развития общества. У М. М. Лунина же история Китая вообще не включена в лекционный курс и изложение начинается с Индии, стоящей у Гегеля на втором месте. Далее порядок изложения в основном соответствует принятой в те годы в исторической науке «системе Геерена»: последовательно сменяются разделы об истории Ассирии, Вавилонии, Мидии, Мероэ, Египта, Финикии, Персии и Карфагена. Внутри каждого раздела изложение построено почти по такому же принципу, как в статье об Индии, причем значительное место всегда занимают обзоры природных условий. Некоторые разделы, например, «Ассирия», «Вавилония» и «Мидия», объединены общим географическим описанием и взаимосвязанным изложением политической истории [20, тетр. 4–6]. Поражает своей обширностью раздел, посвященный истории Мероэ [20, тетр. 7–8], содержание которого свидетельствует о весьма глубоких познаниях М. М. Лунина в столь необычной для тех лет области. Однако в целом история Мероэ представляет для ученого повышенный интерес только потому, что он, как и многие исследователи того времени, считает, что именно отсюда происходит «племя жрецов», давшее начало египетской цивилизации [20, тетр. 7, с. 10–16].

Обращает на себя внимание количество и разнообразие источников, использованных М. М. Луниным для написания лекционного курса. В первую очередь это, конечно, Библия и произведения античных авторов, информация которых используется весьма критически. В дополнение же к ним приводятся материалы из персидской и арабской историко-литературной традиции, а также из записок европейских путешественников XIII–XVIII вв., которым довелось наблюдать памятники, не сохранившиеся до XIX в. Знакомы М. М. Лунину и собственно древневосточные памятники письменности, полученные в результате археологических раскопок в Египте и Месопотамии. Он прекрасно осведомлен о результатах работ Шампольона по дешифровке иероглифов, а также Гротенфенда и Раулинсона по дешифровке клинописи.

Не ускользнули от внимания М. М. Лунина и переводы финикийских надписей, выполненные Глинкером. По возможности ученый пытается использовать полученные подобным образом данные для восстановления исторических событий, хотя в целом роль таких источников в исследовании еще, конечно, невелика. Обращают на себя внимание

и историографические обзоры, охватывающие западную литературу по каждой проблеме с конца XVII в. до 1839 г.

При описании политической истории М. М. Лунин в основном придерживается своей «теории завоевания», вместе с тем он никогда не ограничивается простым теоретизированием и стремится подробнейшим образом описать и проанализировать все известные ему факты из истории каждой страны, пытаясь при этом самостоятельно разрешать все спорные вопросы. В целом его понимание истории некоторых стран, например, Индии, Персии или Карфагена, порой поразительно сближается с современным, в результате чего весь его лекционный курс выглядит куда более совершенным, чем любое русскоязычное руководство по истории древнего Востока тех лет и вполне может сравниться с лучшими западными изданиями такого рода.

Таким образом, востоковедческие работы М. М. Лунина представляют его в качестве весьма оригинального исследователя истории Востока. Повышенный интерес ученого к столь необычному для России тех лет предмету проистекает, судя по всему, из философии истории Гегеля. Однако в области конкретно-исторического исследования М. М. Лунин далеко выходил за рамки гегельянства и благодаря своим исключительным познаниям в истории и высокой научной интуиции мог рассматривать историю древнего Востока в контексте истории всемирной, применяя для изучения восточных народов концепции, выработанные на европейском материале. Тем самым преодолевался губительный для историографии Востока европоцентризм и закладывались основания для развития подлинно научной исторической ориенталистики.

#### *Литература*

1. Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х гг. // ВЕ. — 1874. — Т. 45. — № 1.
2. Пашков В. П. Идеализм и идеалисты сороковых годов [Воспоминания о Харьковском университете 40-х и 60-х гг. XIX в.] // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 1647/с.
3. Костомаров Н. И. Литературное наследие. — СПб., 1890.
4. Сухомлинов М. Н. Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 году // Древняя и Новая Россия. — Т. 1. — СПб., 1877.
5. Пашков В. 28-я лекция профессора М. М. Лунина «Мидия» // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 1129/с.
6. Бузескул В. П. Профессор М. М. Лунин — «Харьковский Грановский»: К столетию Харьковского университета. — СПб., 1905.
7. Ковалівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу. — Харків, 1961.
8. Кадеев В. И., Латышева В. А., Мещеряков В. Ф., Сергеев И. П. Древняя история и античная археология в Харьковском универ-

- ситете [1805–1990] // Вестн. ХГУ. — 1991. — № 357: История. — Вып. 24: Историческая наука в Харьковском университете [К 185-летию ХГУ].
9. Козлитин В. Д., Кунденко С. П., Пахомов В. Ф., Страшнюк С. Ю., Чувпило А. А. Изучение новой и новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете [1805–1990] // Вестн. ХГУ. — 1991. — № 357: История. — Вып. 24: Историческая наука в Харьковском университете [К 185-летию ХГУ].
  10. История отечественного востоковедения до середины XIX века. — М., 1990.
  11. Bongard-Levin G., Vigasin A. The Image of India: The Study of Ancient Indian Civilization in the USSR. — М., 1984.
  12. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования [1805–1905]. — Харьков, 1908.
  13. Геннади Г. Луни М. М. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX ст., и список русских книг с 1725 по 1825 гг. — Т. 2. — Берлин, 1880.
  14. Источники словаря русских писателей. — Т. 4. — Пг., 1917.
  15. Дело о принятии кандидата Дерптского университета М. М. Лунина в число воспитанников Профессорского института // РГИА. — Ф. 733. — Оп. 56. — Ед. хр. 665.
  16. Петухов Е. В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет. — Т. 1. — Юрьев, 1902.
  17. Почапский А. М. Развитие философской мысли на Украине: Первая половина XIX в. — К., 1984.
  18. Луни М. М. Индия. Взгляд на жизнь индостанского народа // ЖМНП. — 1837. — Ч. 15. — № 7.
  19. Луни М. М. Взгляд на историографию древнейших народов Востока // Москвитянин. — 1842. — Ч. 4. — № 8; Ч. 5. — № 9.
  20. Луни М. М. Древняя история // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 396/с.
  21. Луни М. М. Несколько слов о римской истории // Москвитянин. — 1841. — Ч. 2. — № 10.
  22. Луни М. М. Переход средней истории к новой и значение сей последней // ЖМНП. — 1835. — Ч. 13. — № 6.
  23. Луни М. М. История средних веков // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 545/с.
  24. Луни М. М. Значение истории и ее разделение // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 479/с.
  25. Луни М. М. Финикия и Персия // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 835/с.
  26. Гегель Г. В. Ф. Сочинения: Т. 8: Философия истории / Пер. А. М. Воден. — М.; Л., 1935.
  27. Лапшин С. И. «Восточный мир» в системе Гегеля // Ориентация — поиск. Восток в теориях и гипотезах. — М., 1992.
  28. Васильев Л. С. История Востока. — Т. 1. — М., 1998.

### Резюме

Стаття присвячена науковій діяльності відомого харківського історика М. М. Лунина у галузі сходознавства. Аналізуючи погляди вченого автор доводить, що зацікавленість М. М. Лунина історією Сходу впливала з гегелівської історико-філософської концепції, в якій давній Схід відігравав значну роль. Проте М. М. Луни не обмежувався використанням гегелівських ідей і намагався вивчати історію Сходу за допомогою підходів та методології, що були вироблені під час дослідження історії Західної Європи. Завдяки цьому дослідження М. М. Лунина з історії Сходу в деяких питаннях випереджали свій час та відкривали шлях для виникнення наукової історіографії давнього Сходу.

### Summary

The paper deals with the scientific activity of famous Kharkov historian M. M. Lunin in the field of orientalist. Analysing this scholar's views the author proves that Lunin's interest to the history of Ancient East was resulted from Hegel's historical conception/ in which Ancient East played the important role. In spite of this, M.M.Lunin had not limited himself with ideas of Hegel and tried to study the history of East using the approaches and methodology/ created at the research of European history. In thanks of this Lunin works in the field of orientalist forestalled his times at many points and opened the way for the rise of scientific historiography of Ancient East.

*О. К. Малютина*

### К. Д. КАВЕЛИН О ПЕРСПЕКТИВАХ ДВОРЯНСКОГО СОСЛОВИЯ ПОСЛЕ КРЕСТЬЯНСКОЙ РЕФОРМЫ 1861 г.

Научное и политическое наследие выдающегося русского ученого и общественного деятеля К. Д. Кавелина велико и многообразно. К сожалению, оно до сих пор изучено недостаточно. Так, не уделено должного внимания взглядам К. Д. Кавелина на дворянский вопрос. После реформы 1861 г. вопрос о перспективах дворянского сословия стал предметом ожесточенной полемики между различными общественно-политическими направлениями. Все ее участники были единодушны в том, что преобразования 60-х годов самым серьезным образом повлияли на положение дворянства, пошатнув его экономические и политические позиции. Суть спора сводилась к определению роли и места высшего сословия в политической и экономической жизни пореформенной России. Дискуссия, активным участником которой был К. Д. Кавелин, породила обширную публицистическую литературу [1; 2; 3; 4; 5 и др.].

Среди немногочисленных работ советских историков, посвященных либеральному направлению общественной мысли XIX в., лишь исследование В. А. Китаева фрагментарно затрагивает размышления К. Д. Кавелина о дворянстве, через призму которых автор демонстрирует «непоследовательность» и «противоречивость» западничества [6, с. 163]. Современная историография отходит от тенденциозного подхода в изучении либерализма. Ей присуще концептуальное, теоретическое осмысление проблемы [7, с. 265], однако эпизодичное обращение к творчеству К. Д. Кавелина оставило вне поля зрения исследователей поднимаемую в данной публикации проблему. В статье предпринята попытка, на основании прежде всего собственных сочинений К. Д. Кавелина, проследить эволюцию его взглядов в отношении пореформенной будущности дворянства.

Свой взгляд на исторические судьбы и перспективы русского дворянства К. Д. Кавелин наиболее полно изложил в работе «Дворянство и освобождение крестьян» (1862 г.) [1, с. 106]. Поскольку господствующее положение дворянства во многом базировалось на крепостном праве, то с его отменой возникал вопрос: нужно ли дальнейшее существование «первенствующего» сословия? В начале 60-х годов К. Д. Кавелин давал на этот вопрос утвердительный ответ.

По мнению ученого, упразднение основных дворянских привилегий (владение крепостными и правом монопольной земельной собственности) и постепенное распространение оставшихся (налоговые льготы, право продвижения по служебной лестнице, освобождение от телесного наказания и рекрутской повинности [8; 9]) на другие сословия, приведет к гражданскому равноправию, но не уничтожению дворянства как такового. Ссылаясь на пример Англии, наглядно демонстрирующей возможность юридического равенства всех сословий перед законом и существование аристократии, К. Д. Кавелин заключал, что неминуемый упадок дворянских привилегий, вызванный реформой 1861 г., повлечет за собой не сиюминутное исчезновение основной опоры государства, а только лишь ее трансформацию, способствующую лучшему приспособлению к изменившимся условиям. Он писал: «Вывод, что в России с упадком дворянских привилегий вовсе не будет высшего сословия, совершенно произволен» [1, с. 110].

У К. Д. Кавелина не было сомнения в том, что русское дворянство, при желании, сможет укрепить за собой первое место среди прочих сословий. Сам факт сословного неравенства он считал объективной реальностью. В лучшем случае равными могут быть права и возможности. «Природные свойства и собственность, — отмечал К. Д. Кавелин, — суть неискоренимый, высший источник неравенства людей и различия высших и низших сословий во всех человеческих обществах, во все времена, на всех ступенях развития» [1, с. 125]. Причиной же борьбы сословий, четко прослеживающейся в историческом развитии многих народов,

было не наличие в обществе высших классов, а «близорукость» их поведения: исключительность, привилегии, эгоизм — вот, по словам К. Д. Кавелина, те подводные камни, о которые разрушились высшие сословия в большинстве государств [1, с. 110, 159].

Накануне освобождения крестьян, дворянство, по мнению К. Д. Кавелина, переживало тяжелые времена. Праздность и безделье, корни которых питали установленные крепостным правом порядки, порождали паразитизм благородного сословия. Большая часть помещичьих хозяйств жила под бременем долгов. Накануне отмены крепостного права общая задолженность помещиков казне составляла 425 млн рублей [10, с. 67]. Материальная помощь государства (к примеру, распределение дворянам и чиновникам в 1857–1887 гг. по чрезвычайно низким ценам и на самых льготных условиях около 1 млн десятин земли [10, с. 54]) не давала значительного экономического эффекта. К. Д. Кавелин, отрицая целесообразность такого рода искусственных мер по поддержке дворянства, настаивал на необходимости отказа от них [1, с. 127].

Реформа 1861 г. предложила совершенно новый порядок хозяйственного устройства. Дворянство, утрачивая часть своих земельных владений, власть над 23 млн крепостных и, наконец, монополию личной земельной собственности, приобретает соперников, которые неизбежно перекупят значительные земельные наделы и вследствие этого получат немалый общественный вес [2, с. 98]. Причем это было не минутное расстройство, а крутой переворот в судьбе дворянства: рушилась существенная часть его материальной опоры. Будущее помещика зависело только от его личной активности и инициативы. «Опираясь на самого себя, — пишет К. Д. Кавелин, — доверяя себе и своим силам, действуя сознательно и разумно, дворянство будет в состоянии перенести кризис, снова окрепнуть и удержать за собой то почетное место, которое оно занимало так долго» [1, с. 109]. В пореформенную эпоху помещики вынуждены были или научиться вести хозяйство по-капиталистически, или разориться. И если большинство дворян рассматривало такие перспективы как трагедию, то К. Д. Кавелин полагал, что в целом помещики только выиграют, так как их состав укрепитя сильными хозяевами из других сословий: это богатое крестьянство, сельская буржуазия, в руки которых перейдут имения разорившихся «обломовых». В начале 60-х годов К. Д. Кавелин был глубоко убежден в том, что русскому дворянству предстоит «счастливая роль» и «блестящая будущность».

Ученый был так глубоко уверен в этом потому, что, во-первых, Положение 19 февраля предупредило катастрофу, грозившую снизу, во-вторых, реформа дала дворянству возможность «поправить свои старые ошибки, связать свои интересы с пользами и выгодами прочих классов, занять в стране твердое и почетное общественное положение и возвратить прежнее, теперь ослабленное, влияние на быт государства» [1, с. 125].

В своей статье К. Д. Кавелин выдвигал и обосновывал мысль о том, что освобождение крестьян с землей, вызвавшее недовольство большей части помещиков, поставило класс крупных земельных собственников в идеальные условия. Наделение крестьян землей создало оптимальный тип общественных отношений. Значительное большинство населения страны переходило в разряд земельных собственников; один из основополагающих тезисов либерализма — обладание собственностью, имуществом [11, с. 4] — был учтен при проведении крестьянской реформы. И это, по К. Д. Кавелину, навсегда избавит от голодного пролетариата, от связанной с ним теории имущественного равенства, от непримиримой ненависти к высшим классам и последнего звена этой цепи — социальной революции [1, с. 128]. История, таким образом, вопреки воле самого дворянства приготовила для него исключительно благоприятные условия: наделение крестьян землей дало ему «гранитный несокрушимый фундамент», препятствующий социальному взрыву, а преобладание в основной массе населения «землевладельческих и земледельческих» интересов, должно способствовать их связи с более мелкими земельными собственниками [1, с. 129].

С отменой крепостного права главным показателем благосостояния дворянства стала земля. Помещики сумели сохранить в своих руках весьма солидные земельные площади, составляющие только в 45 губерниях европейской России (без Архангельской, Астраханской и прибалтийских губерний) более 87 млн десятин [10, с. 53]. По мнению К. Д. Кавелина, с постепенным упразднением сословной замкнутости и привилегированности, характерным признаком дворянства останется крупное землевладение, причем, крупные земельные собственники не дворянского происхождения, должны пополнить ряды последнего. К. Д. Кавелин объясняет, что это, в первую очередь, в интересах самого дворянства, так как сословная замкнутость, порождающая ненависть, зависть, злобу, способна превратить недавних соперников во врагов. Напротив, открытый доступ в ряды аристократии, становящийся целью стремлений других сословий, способствует сохранению ее общественного и политического влияния [1, с. 115].

Постепенно мелкие землевладельцы дворянского происхождения, составляющие основу помещичьего класса, вынуждены будут сблизиться с обладателями небольшой земельной собственности и со временем слиться с ними. Возможная в отдаленном будущем, временные рамки которого К. Д. Кавелин не указывал, перегруппировка сословий по землевладельческому принципу упразднила бы резкие сословные границы, способствовала их слиянию в единое целое, обусловила бы переход к бессословному обществу. «Весь народ, — писал К. Д. Кавелин, — составит одно органическое тело, в котором каждый будет занимать высшую или низшую ступень одной и той же лестницы; высшее сословие будет продолжением и завершением низшего, а низшее — служить питомником,

основанием и исходной точкой для высшего. Органическое единство всех народных элементов открывает возможность бесконечного мирного развития посредством постепенных реформ» [1, с. 128].

Прогнозируя будущее дворян, К. Д. Кавелин предлагал им уже в настоящий момент воспользоваться дарованными историей преимуществами для сохранения за собой статуса «первенствующего» сословия. Намеченная им программа требовала, чтобы дворянство, во-первых, безропотно приняло основные положения крестьянской реформы; во-вторых, отказалось от идеи замкнутого сословия; в-третьих, усилило и укрепило свое влияние на ход местных дел и местное управление [1, с. 133].

Особое внимание К. Д. Кавелин уделял последнему пункту. Если благородное сословие прочно удерживало господствующие позиции в высших и средних звеньях государственного аппарата, притом что его удельный вес в общей массе чиновничества был невелик (30,7 % в пореформенный период [10, с. 94]), то на низшие должности местной администрации оно, по выражению одного из публицистов, «сдавало... своих пролетариев или своих инвалидов» [12, с. 71]. К. Д. Кавелин же считал, что только при серьезном участии в местном управлении оно сможет удерживать за собой политический авторитет. Еще в «Записке об освобождении крестьян» (1855 г.) он указывал на необходимость предоставления большей независимости и самостоятельности местной администрации, в которой дворянство как «самый просвещенный, самый зажиточный, самый сильный по своему положению и связям класс» должно играть первую скрипку [13, с. 70].

В работе «Дворянство и освобождение крестьян» К. Д. Кавелин возвращался к своей мысли, призывая дворян сделать первый практический шаг в этом направлении — покинуть столичные города и переселиться в имения [1, с. 120], по образному выражению И. С. Аксакова, «в свою уездную глушь» [3, с. 293]. Постоянное пребывание большинства дворян в имениях, с одной стороны, способствовало бы экономическому оздоровлению и укреплению их хозяйств, с другой — оживлению провинциальной жизни: «порядочные, просвещенные люди, обогатили бы ее привычки и требования, развились бы местные общественные интересы» [1, с. 133].

Так как этот проект К. Д. Кавелин написал до проведения земской реформы, то сферы деятельности, которые он определил дворянству, были достаточно скромны — это содействие развитию народного образования, участие в уездной и губернской администрации и более полное использование специфического, присущего только дворянству права: обращение в высшие инстанции со своими предложениями, требованиями, жалобами [1, с. 134].

К. Д. Кавелин разделял первоначально высказанную И. С. Аксаковым мысль о том, что дворянству нельзя отстраняться от какой бы то ни было, пусть сначала даже очень незначительной, общественной деятель-

ности, так как это приведет к его изоляции и абсолютной потере политического влияния. Напротив, необходимо наполнить деятельностью «все пространство своих прав до крайних пределов, усвоить их общественному сознанию, приучить к ним общество, ввести их в круг будничной жизни» [3, с.292].

С образованием земских учреждений (1864 г.) К. Д. Кавелин связывал большие надежды с провинциальным дворянством, именно в нем он видел «ключ к лучшему порядку дел в России» и предлагал ему следующее руководство к действию: «учите народ грамоте елико возможно, богатые и досточтимые, идите в земские учреждения, в мировые посредники, в училищные советы, в мировые суды, в приходские советы, и всюду, куда только пускают служить по выборам; считайте казну, учитывайте ее приходы и расходы; изучайте закон, хоть насколько он касается земств, используйте все лазейки, которые он дает, чтобы отстаивать земские интересы; изучайте положение дел в целой местности и каждой ее точке — и в 5 лет не узнаете России» [14, с.160].

Однако по прошествии более чем 10 лет, столкнувшись с реальным положением дел на местах, ученый был вынужден изменить свои первоначальные оптимистические взгляды на перспективы социального и нравственного обновления «высшего» сословия. Дворянство, не сумев найти свое место в новых условиях, теряло экономическую силу. За первые пореформенные 16 лет площадь дворянского землевладения в 45 губерниях европейской России уменьшилась на 12 % — с 87 169 тыс. дес. в 1861 г. до 77 040 тыс. десятин к 1877 г. Также значительно сокращается удельный вес дворянской земли в общем земельном фонде страны: согласно данным земельной переписи 1877–1878 гг. он снизился с 18,7 до 13 % [10, с. 38, 55, 67].

В конце 70-х годов дворянство уже представлялось К. Д. Кавелину не реальной силой, у которой есть будущее, а своего рода «налетом, который так долго тормозил и теперь продолжает тормозить развитие масс» [цит. по 15, с. 136]. В 1876 г. в письме к Г. Г. Гроту из самарского имения К. Д. Кавелин констатирует: «Весь строй порядков и привычек помещиков чисто крепостнический, который только снаружи соскоблен Положением 19 февраля, он крепко сидит в нравах. Собственно переменились этикетки, а не существо дела» [цит. по 15, с. 135]. Однако советская историческая наука опровергала этот тезис либерала, доказывая на основе статистических данных, что деревня, хотя и медленно, но переходила к новым, капиталистическим отношениям, а помещики остались основной опорой государства [16, с. 229; 10, с. 131].

Таким образом, К. Д. Кавелин в работе «Дворянство и освобождение крестьян» отмечал, что накануне крестьянской реформы дворянство переживало кризис. Реформа 1861 г., несмотря на временные трудности, в итоге должна была обеспечить его возрождение. Он полагал, что в составе помещичьего класса неизбежны изменения, что отличительным признаком последнего станет крупное землевладение, что его

будущее во многом связано с успешной деятельностью в земствах. Однако ученый предостерегал дворянство, что если оно не перестанет противопоставлять себя другим сословиям, если не откажется от мотовства и не приступит к упорному, повседневному труду, то перспективы его печальны. «Поздний» К. Д. Кавелин осознает, что «первенствующее» сословие, которому он прочил счастливую судьбу, не прислушавшись к его предостережениям, обрекает себя на нравственное и материальное оскудение.

### Литература

1. Кавелин К. Д. Дворянство и освобождение крестьян // Собр. соч. в 4 т. — СПб., 1898. — Т. 2.
2. Чичерин Б. Н. Русское дворянство // Чичерин Б. Н. Несколько современных вопросов. — М., 1862.
3. Аксаков И. С. Сочинения. — М., 1887. — Т. 5.
4. Кошелев А. И. Голос из земства — М., 1869. — Вып. 1.
5. Герцен А. И. Собрание сочинений. — М., 1960. — Т. 19.
6. Китаев В. А. От фронды к охранительству: Из истории русской либеральной мысли 50–60х гг. XIX в. — М., 1972.
7. Русский либерализм. Исторические судьбы и перспективы: Материалы междунар. науч. конференции. — М., 1999.
8. Свод законов Российской империи. — 1857. — Т. 9.
9. Полное собрание законов Российской империи. — Т. 9. — Отд. 1. — № 7224. — § 2.
10. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. — М., 1979.
11. Леонтович В. В. История либерализма в России. — М., 1995.
12. Терпигорев С. Н. Оскудение. Очерки помещичьего разорения. — СПб., 1911.
13. Кавелин К. Д. Записка об освобождении крестьян // Собр. соч. в 4 т. — СПб., 1898. — Т. 2.
14. Кавелин К. Д. Из письма к А. Л. Корсакову // Собр. соч. в 4 т. — СПб., 1898. — Т. 2.
15. Наше отечество: Опыт политической истории. — М., 1991. — Т. 1.
16. Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. (по данным Валуевской комиссии 1872–1873 гг.) // Ист. записки — Т. 89.

### Резюме

Костянтин Дмитрович Кавелін (1818–1885 рр.) — історик, правознавець, філософ, публіцист, видатний громадський діяч 40–80-х років минулого сторіччя. У статті просліджується еволюція його поглядів по відношенню до «першого прошарку держави» — дворянства.

Скасування кріпацтва обов'язково спричинило би, на думку К. Д. Кавеліна, трансформацію станового суспільства до безстанового, де рівність усіх громадян перед законом була б поєднана з майново-освідченою не-

рівністю. Вчений вважав, що процес злиття прошарків буде тривалим, і на усьому його протязі відводив дворянству провідну роль. Тверда віра «раннього» К. Д. Кавеліна у відродження і оновлення поміщицького класу на основі виявлення господарської ініціативи, укріплення позицій в місцевих органах влади, поліпшення морального та культурного рівня поступово змінилася більш песимістичними поглядами на долю цього суспільного стану.

### Summary

Konstantin Dmitrievich Cavelin (1818–1885) is a historian, lawyer, philosopher, publicist, a famous public figure of the forties-eighties (nineteenth century). However, his ideas haven't been studied enough till now. It seems to be interesting to follow evolution of his opinion as for the first Russian estate – the nobility. Originally firm belief of the Russian liberal in possible revival and renovation of the nobility was accounted by his aspiration for a happy (without social shocks and cataclysm) developing of Russia. This firm belief gradually changed into pessimism as for the landlord's future.

*А. Д. Каплин*

### К. Н. ЛЕОНТЬЕВ И РАННИЕ СЛАВЯНОФИЛЫ

С тех пор как имя и некоторые сочинения К. Н. Леонтьева (1831–1891 гг.), одного из самых крупных и своеобразных мыслителей XIX в., стали более-менее известны неширокому кругу читателей, его идеи так или иначе пытались соотносить со славянофильскими (нередко трактуя последние и неопределенно, и превратно). Сам К. Н. Леонтьев давал для этого повод, называя себя «славянофилом на свой салтык» и посвятив «славянофильству теории» и «славянофильству жизни» немало строк.

После кончины «неузнанного феномена» (В. В. Розанов) С. Н. Трубецкой назвал его «разочарованным славянофилом» [1]. Спустя столетие Т. М. Глушкова уже делала заключение, что у К. Н. Леонтьева и славянофилов можно найти «лишь отдельные сходные черты... Сходные, а не общие (ибо общим тут было всерьез, пожалуй, одно: общая их любовь, страстная любовь к России)» [2, с. 11]. На счет «одной» (со славянофилами) любви, но не «одинаковой» (когда «сердце билось одно», а глаза «смотрели в разные стороны») говорил о себе еще А. И. Герцен [3, с. 467]. У него любовь — не только «страстное» чувство, но еще и «безотчетное, физиологическое».

Даже столь краткий экскурс в историю толкования взаимоотношений крупнейших русских мыслителей свидетельствует об отсутствии в историографии необходимой ясности по этой важнейшей научной про-

блеме, что, в свою очередь, не позволяет объективно представить историю русской общественной мысли XIX в. в целом. И на то есть свои причины.

Ни ранним (истинным) славянофилам, ни К. Н. Леонтьеву в советское время не повезло на доброжелательное, объективное внимание как со стороны ученого мира, так и литературно-творческой общественности. В первом номере «Историка-марксиста» за 1939 г. академик Н. Державин признавался, что ему не известно ни одной послереволюционной работы по славянофильству, «хотя тема эта несомненно заслуживает самого серьезного внимания» [4, с. 125]. Секрет такой нелюбви чуть позже открыл С. С. Дмитриев, недвусмысленно подчеркнув: «философский материализм и связанный с ним атеизм резко враждебны славянофильству» [5, с. 90]. Только в 1988 г. вышел первый за годы Советской власти сборник статей и очерков А. С. Хомякова [6]. Газета «Правда», обеспокоенная оторванностью советской философии от «национальных корней», констатировала: «Заговор молчания вокруг имени Хомякова сегодня прорван» [7]. «Перестроечный» оптимизм понятен, но и к началу третьего тысячелетия мы можем констатировать почти полное отсутствие академических исследований о славянофильстве.

Не лучше обстоит дело и с изучением наследия К. Н. Леонтьева. «Заговор молчания» вокруг его имени «был прорван» только к столетию со дня смерти [8, 9, 2, 10 и др.]. Однако в 1993 г. Б. Андрианов еще указывал на то, что «К. Н. Леонтьев — один из самых, если не самый замалчиваемый мыслитель» [11, с. 422]. Несмотря на то, что с тех пор количество публикаций о нем возросло, историки обращаются к наследию К. Н. Леонтьева довольно робко. Из редких заметных явлений в современной историографии следует назвать монографию В. И. Косика [12]. Естественно, что в ней не могли получить разрешения все проблемы, связанные с творчеством К. Н. Леонтьева, в том числе и соотношение его идей с воззрениями других представителей русской религиозной мысли XIX в., к числу которых, без сомнения, принадлежат славянофилы.

Учитывая ограниченные возможности статьи, мы попытаемся определить эволюцию взглядов К. Н. Леонтьева на раннее славянофильство в целом и некоторых его представителей в отдельности, установить общее и особенное в их воззрениях на историю России.

Если предельно кратко выразить основные положения соборной славянофильской идеи исторического развития России, то их можно свести к следующему: значение и величие русской истории заключается в истинности ее начал, неразрывно связанных с истинной верой — Православием; петровский переворот (имевший и свои внутренние причины), разорвав Россию (в духовном, социальном, бытовом смысле), обратил ее в подражателя чуждой жизни; необходимо вернуться к истинному духу и пути «Святой Руси», дав простор забытым, но еще живым истинным началам.

К. Н. Леонтьев, по его собственным словам, не только был «давно знаком» с учением славянофилов в «его общих чертах», но более того — считал себя до середины 70-х годов XIX в. их учеником и не раз признавался в «искреннем уважении» к «старшим славянофильским учителям» и «их прекрасным трудам». Такие признания требуют необходимых комментариев. К. Н. Леонтьев вступил на литературную стезю тогда (конец 40–начало 50-х годов), когда славянофилы, обосновав идею исторического развития России, практически не имели возможности публично ее изложения. Да и в предшествующее время они выступали и не часто, и не в самых читаемых изданиях. Когда выходила их «Русская Беседа» (1856–1860 гг.), К. Н. Леонтьев «находился лишь в начале освобождения из-под власти либеральных идей» [12, с. 17].

Учитывая также, что славянофильские воззрения в обществе главным образом были известны преимущественно в вольных пересказах недоброжелателей славянофилов или прямых идейных врагов, трудно представить, чтобы находившийся в постоянных разъездах, сердечных и умственных тревогах, увлечениях и разочарованиях начинающий литератор, молодой врач, а затем и дипломат, во всех нюансах изучил сущность славянофильской идеи (чего, кстати, не сделано общественной мыслью и до сих пор).

После кончины главных представителей славянофильства (И. В. и П. В. Киреевских в 1856 г., А. С. Хомякова и К. С. Аксакова в 1860 г.) издание их собраний сочинений встретило огромные трудности. К 1873 г. (когда с К. Н. Леонтьевым произошли существенные внутренние перемены) увидели свет два тома трудов И. В. Киреевского, один том К. С. Аксакова и четыре тома А. С. Хомякова (причем второй том с богословскими сочинениями издан сначала в Праге в 1867 г., а в России лишь в 1886 г.). Следовательно, в 1860–1870-е годы большая часть славянофильского наследия вообще еще не была известна широкой публике. А потому затруднительно говорить о достаточно полном представлении К. Н. Леонтьевым славянофильской идеи и в эти годы.

Тем не менее до написания своего основного труда «Византизм и славянство» (1873 г.) К. Н. Леонтьев считал себя «учеником Хомякова», человека «беспорно» «глубокомысленного», «остроумного» и «в некоторых отношениях» «удивительно понимавшего» Россию, «как никто, быть может, ее тогда не понимал» [10, с. 292].

После «обращения» на Афоне в начале 70-х годов К. Н. Леонтьев, «пожелал рассмотреть» «всю историческую эволюцию человечества» «с точки зрения особой естественно-исторической гипотезы (триединого процесса развития, кончающегося предсмертным смещением и растворением в большей против прежнего односторонности)» [10, с. 384–385]. Такой новый методологический подход не мог не заставить его уточнить свое отношение к славянофильству. Теперь К. Н. Леонтьев учеником славяно-

филов себя уже прямо не называет, относя это к прошлым десятилетиям, когда славянофильство «говорило» «сильно» его сердцу. Но уже в то время появлялось к нему и «что-то такое», что вызывало «недоверие». Последнему К. Н. Леонтьев так и не дал точного определения, но приблизительно выражал его следующим образом: славянофильство казалось ему «слишком эгалитарно-либеральным для того, чтобы достаточно отделять нас (русских) от новейшего Запада» [10, с. 318].

Во внутренней полемике с ними по всем составляющим славянофильства (богословие, отношение к народности, славянству, государственная идея и т. д. и т. п.) К. Н. Леонтьев не только выработал свои собственные, весьма своеобразные представления, но и считал необходимым выступать как критик «старого» «московского славянофильства», его новых последователей. Он полагал, что так как А. С. Хомяков не увидел «гнилых плодов» «новых порядков» (созревших к 80-м годам), то «тут» на него «оглядываться много нет повода».

Но «несравненно важнее и жизненнее его мнений по внутренним нашим делам» являлись для него богословские труды А. С. Хомякова и «его взгляды на общекультурные отношения России к Западу». Некоторые стороны этих трудов, полагал К. Н. Леонтьев, «никогда не утратят своего значения в истории русского сознания и во многих случаях будут служить опорой дальнейшему ходу как религиозного, так и национального у нас мышления» [10, с. 293].

Однако и здесь у К. Н. Леонтьева не все просто и гладко. Различая «хомяковское» православие от «филаретовского», предпочтение отдает последнему. Более того, сам основатель славянофильства получает такие оценки, которых явно не заслуживает. Так, К. Н. Леонтьев делает вывод, что Ю. Ф. Самарин «предпочитал Феофана Прокоповича старцу Яворскому, и Хомяков к протестантам обращался любовно, а к папству с ненавистью. А из двух зол — лучше наоборот» [11, с. 274]. В другом месте он сомневается в «степени церковности» Ю. Ф. Самарина [11, с. 317]. Хотя высокочтимый К. Н. Леонтьевым архиепископ Харьковский Амвросий (Ключарев), долгое время бывший духовным отцом Ю. Ф. Самарина, прекрасно сказал при отпевании о его глубокой религиозности.

Ю. Ф. Самарин в своей магистерской диссертации вовсе не оказывал «предпочтения» Феофану Прокоповичу, а А. С. Хомякова никак нельзя заподозрить в «ненависти» к кому-либо (его крестьяне говорили, что «барин мухи не обидел»), да еще на религиозной почве. Естественно поэтому, что К. Н. Леонтьев «осмеливался думать», что «развивать дальше православие» надо никак не в славянофильскую, «какую-то национально-протестантскую сторону» [10, с. 389 ; 11, с. 300]. Это «не совсем по греко-русски». Здесь более естественно «старое филаретовское богословие», это «наше», «греко-русское», «византизм». Второе же («хомяковское» православие) — могло стать при дальнейшей эволюции весьма опасным. И потому до резкого охлаждения К. Н. Леонтьева к В. С. Соловьеву

(в 1890–1891 гг.) он считал учение последнего «прекрасным противословом морально-протестантским симпатиям славянофилов» с их «немецкой нравственностью» [11, с. 264]. И «культурную самобытность», полагал К. Н. Леонтьев, надо искать «в греко-российских корнях наших, а не гнаться за каким-то новым, никем не виданным славизмом, который по всем доступным ныне признакам рискует выйти ни чем иным, как самым жалким или самым страшным европеизмом новейшего времени» [10, с. 382–383]. А этого-то он и опасался больше всего.

Кстати, в богословской мысли противопоставление свт. Филарета (Дроздова) и А. С. Хомякова — явление редкое. Впоследствии появились работы, где доказывалось совсем иное. Так, по Ф. К. Андрееву, А. С. Хомяков и Московская Духовная Академия — это «два бессменных стража у церковных врат» [13, с. 603]; а для Г. Иванова-Тринадцатого богословское возрождение XIX в. в России связано прежде всего с именами свт. Филарета и А. С. Хомякова [14, с. 143].

Были и другие стороны славянофильского учения, «внушавшие недоверие» К. Н. Леонтьеву, какая-то как бы «односторонняя моральность»; славянофильское учение одновременно казалось ему «и не государственным и не эстетическим» [10, с. 382]. А это очень большой упрек из уст мыслителя, полагавшего тогда, что «настоящий культурно-славянский идеал должен быть скорее эстетического, чем нравственного характера» [11, с. 265].

Находя «прекрасным и полезным» «реальное разнообразие развития», он считал, что это разнообразие «не может долго держаться» «без формирующего, сдерживающего, ограничительного единства» [10, с. 82]. При ослаблении этого единства К. Н. Леонтьев видел скорое «ассимиляционное смешение», которое он называл то «эгалитарным прогрессом», то «всемирной революцией». Не удивительно поэтому его предположение, что «государственная Россия без строжайшего охранения православной дисциплины разрушится еще скорее многих других держав» [10, с. 382].

Итак, необходима духовная, умственная, бытовая самобытность. С точки зрения этих задач и славянофильство для К. Н. Леонтьева становилось «культурофильством». Для России он выдвигает «идею православно культурного русизма», которую жестко противопоставлял политическому панславизму как явлению подражательному, унитарно-либеральному, «делу весьма опасному, если не совсем губительному» [10, с. 349]. Славянофилы же «скорее рисовали себе свой собственный идеал русского человека, чем снимали с него идеализированный портрет» [11, с. 228].

К. Н. Леонтьев смотрел на «национальное культурное государство» как на «своего рода живой и развивающийся организм» [10, с. 298]. А коль так, то и теория должна исходить из развивающейся жизни. Потому его уже не могут полностью удовлетворить даже славянофилы — за-

щитники самодержавия. Он полагает, что необходимо «не просто продолжать» «дело старых славянофилов; а надо развивать их учение, оставаясь верными главной мысли их, — о том, что нам по мере возможности необходимо остерегаться сходства с Западом» [10, с. 297].

С точки зрения «исторической и внешнежизненной эстетики» он чувствовал себя «несравненно ближе к Герцену, чем к настоящим славянофилам» [10, с. 382]. Но при всем этом у К. Н. Леонтьева, по его же собственному признанию (в письме к М. И. Фуделю от 6 июля 1888 г.), не только были «примирены» славянофилы, Н. Я. Данилевский с М. Н. Катковым, А. И. Герценом и «даже отчасти» В. С. Соловьевым, но и для него самого «все это ясно и связано органической, живой нитью» [11, с. 264]. Гораздо труднее вышесказанное воспринималось современниками и поддается различению при научном исследовании.

Каково же все-таки место «примиренных» славянофилов в этой «живой» леонтьевской «нити»? Очевидно следующее: К. Н. Леонтьев, за исключением А. С. Хомякова, И. С. Аксакова и изредка Ю. Ф. Самарина, специально не акцентировал внимание на различиях в воззрениях славянофилов. А там, где и указывал на такие особенности, то практически без ссылок на первоисточники и дословной передачи не только оттенков мысли (что само по себе важно), но и самого существа ее.

С социальной стороны славянофилы представлялись ему «с самым обыкновенным, европейским умеренно либеральным образом мыслей», и по прочтении их работ К. Н. Леонтьеву «и в голову не пришло бы ненавидеть всесветную буржуазию», а он «среднего европейца» рассматривал не иначе «как идеал и орудие всемирного разрушения» [10, с. 295, 382]. Очевидно, что такая частая оценка «духа» славянофилов как «либерального» или «полулиберального» в устах К. Н. Леонтьева была далеко не комплиментом (см. также на эту тему работу П. И. Линицкого [15]).

И тем не менее, при таких «недостатках», славянофильство связывалось «живой нитью» с другими именами. Дело здесь и в несводимости значения славянофильства к либерализму в самой мысли К. Н. Леонтьева. Он полагал, что «последовательность жизни до того извилиста и сложна, что последовательности ума никогда за ее скрытую нитью не поспеть» [11, с. 264], а потому и примирял в себе многое, порой труднопримиримое.

К. Н. Леонтьев делал вывод о славянофильстве и как о «мечтательном и неясном учении». И чтобы отнестись к нему «правильно», предлагал изучить Н. Я. Данилевского, оттенки отличия воззрений М. Н. Каткова от И. О. Аксакова в пореформенный период, познакомиться со взглядами А. И. Герцена на Европу и Россию, а также возражениями самого К. Н. Леонтьева славянофилам. Но он даже и не намекает на то, чтобы изучить общее и особенное в наследии А. С. Хомякова и И. В. Киреевского, К. С. Аксакова и Ю. Ф. Самарина.

В данном случае К. Н. Леонтьев вычерчивает некий вектор развития русской мысли XIX в. Он полагает, что славянофилы свои построения



основывают на общеморальных различиях России и Запада (хотя это было далеко не так), а «моральное мирозерцание всегда тенденциознее эстетического». И само «христианское учение» К. Н. Леонтьев понимал прежде всего как «мистико-материалистическое, а потом уже моральное». Поэтому с высоты 80-х годов славянофильство для него есть «трогательное и симпатическое ребячество», «пережитый уже момент русской мысли» [11, с. 261].

При таком подходе, естественно, Н. Я. Данилевский с его «ясной научной гипотезой» («история есть смена культурных типов») дает в руки «мерило твердое». И «мистицизм» В. С. Соловьева он считал «глубже, возвышеннее», чем славянофильский. К. Н. Леонтьев, будучи противником сословного смешения, неудовлетворен отношением славянофилов к дворянству, славянам и т. д. Следует иметь в виду, что оценки К. Н. Леонтьева не только претерпевали изменения в течение последних двух десятилетий жизни, но и четко не оговаривалось, кто именно имелся в виду: «старшие» или «младшие» славянофилы. А потому и неудивительно отнесение к славянофилам Ф. М. Достоевского, Н. Н. Страхова, а Н. Я. Данилевского — даже к «славянофильским учителям».

Создавшего свою гипотезу триединого процесса («первоначальной простоты, цветущей сложности в мистическом единстве и вторичного смешения») К. Н. Леонтьева нет достаточных оснований причислять к сознательным последователям или продолжателям славянофильства, не был он и «разочарованным славянофилом».

Дело в другом: в близости понимания русских идеалов при всей критичности к славянофильской редакции их осмысления. Для всех их Россия есть не что иное, как духовный организм, а общий источник и путь русского народа — православная вера. Но у К. Н. Леонтьева — это «византизм». И у славянофилов, и у К. Н. Леонтьева — убеждение в необходимости самодержавия. Но последний — за сословность. Он полагал, что русская государственность «помещается» между «русской цивилизацией» (как «цивилизацией европейской») и «русским православием» (как «православием византийским») [10, с. 386]. Между этими двумя «историческими тисками» мало оставалось простора «собственно своему национальному». Поэтому хотя и создано «великое государство», но в нем «почти нет своей государственности» и при «весьма оригинальном психическом темпераменте» (К. Н. Леонтьев делает предположение), «кажется, в истории не было еще народа менее творческого, чем мы» [10, с. 386]. Трудно найти подобный критицизм не только у А. С. Хомякова, но даже и у И. С. Аксакова.

К. Н. Леонтьев как предмет для обсуждения за исходную точку берет те же положения, что и славянофилы, но акценты делает зачастую в иных местах. В конце концов он формулирует «национальный русский идеал» в следующем виде: «Православие и его усиление; самодержавие и его незыблемость; быть может (если это удастся), сообраз-

ный с настоящими потребностями жизни (и поэтому своеобразный) сословный строй; сохранение неотчуждаемости крестьянских земель (и если возможно, то и закрепление дворянских); сохранение в быте нашем, по мере сил и возможности, как можно больше русского; а если посчастливится, то и создание новых форм быта; независимость в области мышления и художественного творчества» [10, с. 353].

Но как писал сам К. Н. Леонтьев: «Иное дело верить в идеал и надеяться на осуществление; и иное дело любить этот самый идеал» [10, с. 354]. Мыслитель и «верил», и «надеялся», и «любил». Но совершенно то же можно сказать и о славянофилах. Дело было в ином. Как «усиливать» православие? Как обеспечить «незыблемость» самодержавия? Что считать «русским» в быту? Каким образом сохранять, а лучше развивать эту «русскость»? В этом «как» К. Н. Леонтьев, полемизируя со славянофилами, критикуя их, но в то же время и отдавая должное своим бывшим учителям, шел своей малопонятной тогда и почти забытой впоследствии дорогой.

Нельзя не согласиться с Л. А. Тихомировым в том, что отличия К. Н. Леонтьева от славянофилов «в значительной степени» определяются тем, что в 1890 г. многое становится более ясно, нежели в 1840 г. [11, с. 384]. Поэтому, видя «русское самосознание» «все-таки» развивающимся, Л. А. Тихомиров в славянофильстве полагал «первый фазис его пробуждения»; К. Н. Леонтьев же «отмечал» «второй фазис его развития» [11, с. 391]. Эти фазисы органично близки «в сущности»: «славянофильство явилось как сознание чего-то русского» именно в смысле «национальной культуры» [11, с. 380].

Под «жгуче» «интересным» в славянофильстве Л. А. Тихомиров понимал постановку и разрешение ими вопросов: «есть ли русские идеалы и в чем именно они состоят? Что говорит нам русское самосознание по вопросу — зачем живет на свете Россия и что она может дать другим народам?» [11, с. 379]. Именно способность выразить «голос русского самосознания» ценится Л. А. Тихомировым в славянофилах. Но именно связью с «исторически растущими показаниями русского самосознания» важен и К. Н. Леонтьев.

Таким образом, не только и не столько определяющим является, что именно заимствовал, развивал или критиковал К. Н. Леонтьев у славянофилов, а то, что они сущностно близки к главной проблематике русского самосознания и его выражения в конкретных условиях XIX столетия. Но оказалось, что «своя своих не познаша». К. Н. Леонтьев, придав излишнее значение важности борьбы с западным либерализмом и не достаточно четко представляя истинный смысл славянофильства, допускал в его адрес необоснованные обвинения.

Славянофилы не хуже его понимали смертельную опасность революции (вспомним еще и Ф. И. Тютчева с его статьей «Россия и Революция»), коммунизма, западных ценностей, рожденных от иных

духовних начал. Іменно в істинності православия и видели они главный спасительный залог развития. Объективно, будучи во многом близким к славянофилам, К. Н. Леонтьев зачастую являлся их эффективным, но не убедительным критиком. Он «идеями не шутил» [16, с. 55], а оттого и боялся, «как бы история не оправдала» его, казавшихся в конце XIX в. несбыточными, пророчеств. Но история «оправдала» и куда более ранние, глубоко аргументированные прогнозы славянофилов. Думается, что в эпоху губительных путей и губительных тупиков историкам небесполезно продолжить исследование далеко еще не освоенного и понятого наследия как ранних славянофилов, так и «славянофила на свой салтык».

### Литература

1. Трубецкой С. Н. Разочарованный славянофил // Вестник Европы. — 1892. — № 10.
2. Леонтьев К. Н. Цветущая сложность: Избр. ст. — М., 1992.
3. Герцен А. И. Былое и думы. — М., 1972.
4. Державин Н. Герцен и славянофилы // Историк-марксист. — 1939. — № 1.
5. Дмитриев С. С. Славянофилы и славянофильство [Из истории русской общественной мысли середины XIX века] // Историк-марксист. — 1941. — № 1.
6. Хомяков А. С. О старом и новом: Статьи и очерки. — М., 1988.
7. Керимов В. Возвращение Хомякова // Правда. — 1989. — 8 апреля.
8. Корольков А. А. Пророчества Константина Леонтьева. — СПб., 1991.
9. Сивак А. Ф. Константин Леонтьев. — Л., 1991.
10. Леонтьев К. Н. Избранное. — М., 1993.
11. К. Леонтьев, наш современник. — СПб., 1993.
12. Косик Б. И. Константин Леонтьев: размышления на славянскую тему. — М., 1997.
13. Андреев Ф. К. Московская Духовная Академия и славянофилы // Богословский вестник. — 1915. — Т. 3. — № 10–12.
14. Протоиерей Герман Иванов-Тринадцатый. Русская православная церковь перед лицом Запада. — Мюнхен, 1994.
15. Линицкий П. И. Славянофильство и либерализм. Опыт систематического обозрения того и другого. — Киев, 1882.
16. Памяти Константина Николаевича Леонтьева, 1891: Лит. сб. — СПб., 1911.

### Резюме

У статті досліджується ставлення одного з найбільш значних і своєрідних мислителів XIX століття К. М. Леонтьєва до слов'янофільської ідеї історичного розвитку Росії. Автор приходиться до висновку, що К. М. Леонтьєв

був суттєво близький до своїх «вчителів» своєю оцінкою фундаментальних факторів російської історії (своїм ставленням до православної віри як до «шляху» та «життя» Росії, ставленням до монархії тощо). Інша справа: як «зміцнювати» православ'я, як забезпечити «непохитність» самодержавства, що треба вважати дійсною російською традицією в історії Росії, як зберігати, а краще, розвивати цю традицію? Події 1870–1880-х рр. давали К. М. Леонтьєву нові аргументи.

### Summary

The article «C. N. Leontyev and early Slavophiles» by A. D. Kaplin investigates the attitude of one of the most prominent and original thinkers of the XIX century towards Slavophil idea of historical development of Russia. The author comes to the conclusion that C. N. Leontyev was essentially close to his «teachers» by his appreciation of fundamental factors of Russian History (by his attitude to the Orthodox faith as «way» and «life» of Russia, by his attitude to monarchy etc.). Another thing is: how to «strengthen» orthodoxy? how to secure «stability» of autocracy? what is to be considered true Russian tradition in Russian History? and how to preserve and better to develop this tradition? Events of 1870–1880-ties gave new arguments to C. N. Leontyev.

*І. В. Ващенко*

### ІСТОРИОГРАФІЯ 50–середини 70-х років ПРО КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ у 1920–на початку 30-х рр.

Початок новому етапу розвитку радянської історіографії було покладено рішеннями XX з'їзду КПРС. Як відомо, на з'їзді серйозній критиці було піддано культ особи Сталіна, розкрито його негативні наслідки в теорії і практиці історичної науки. Ці події суттєво вплинули на аналіз багатьох проблем, які до того часу замовчувалися [1].

Важливим напрямком наукових зусиль вчених-істориків другої половини 50-х років XX ст. стало написання узагальнених монографічних досліджень з проблем культурного будівництва 20–30-х років, що не розглядалися в умовах культу особи Сталіна.

Однією з перших таких монографій стала праця О. Б. Слущького. Використовуючи широку джерельну базу, автор поставив завдання детально проаналізувати питання культурного будівництва. Підкреслюючи внесок українського пролетаріату та інтелігенції у розгортання політики українізації, дослідник, водночас, відзначив провідну роботу партійних і радянських органів у зміцненні державного управління національними кадрами.

Труднощі культурного будівництва автор пояснює проживанням неукраїнського населення у містах та існуванням великодержавного шовінізму і українського націоналізму, носії яких намагалися зруйнувати братерську дружбу між українцями і росіянами [2].

Обмежений доступ істориків до матеріалів центральних та місцевих партійних і державних архівів був дещо компенсований публікаціями матеріалів з їздів і конференцій Комуністичної партії України з питань культурного будівництва. Безпосередньо нашої теми стосується двотомник «Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.». В збірнику відтворено заходи партії, державних органів щодо розвитку освіти, науки, літератури, видавничої справи [3].

Важливим кроком у дослідженні проблеми культурного будівництва стали опубліковані бібліографічні покажчики літератури «Українська Радянська культура за 40 років (1917–1957)». Наводячи бібліографічний матеріал з питань культури УРСР, в покажчиках, перш за все, розкривалася «провідна роль Комуністичної партії і Радянського уряду в будівництві нової української культури — складової частини соціалістичної культури народів СРСР» [4]. У зв'язку із цим зазначені бібліографічні покажчики не можна вважати всебічними. Вони мають серйозні недоліки в підборі матеріалу, відчувається шаблонність, односторонність фактажу.

Спробою вийти на більш високий теоретичний рівень в осмисленні нашого минулого стали «Нариси історії Комуністичної партії України», підготовлені авторським колективом Інституту історії партії при ЦК Компартії України, окремі глави якої були присвячені ролі КПУ в національно-культурному процесі і публікувалися з 1961 до 1971 рр. трьома виданнями [5].

Наприкінці 50–на початку 60-х років відбулося помітне політичне та національно-культурне піднесення в Україні. На жаль, з огляду на тогочасні процеси, воно проіснувало лише кілька років. З одного боку, новаторські були зорієнтовані культурні й літературні сили на вивчення і осмислення минулого. З іншого, політичне керівництво СРСР посилювало боротьбу проти націоналізму, в основі якого лежало офіційно проголошене «прагнення до національної справедливості та реальної рівності». В таких умовах уряд і партійні органи України (під тиском центральних органів влади) вдалися до репресивних акцій.

Одним із найбільш обґрунтованих виявів протесту проти тодішніх політичних подій стала праця І. Дзюби, якою було поставлено завдання переконати тодішнє керівництво УРСР і СРСР у згубності національної політики, котра проводиться антиленінським шляхом. Звертаючись одночасно до російського і зрусифікованого населення, автор вимагає від них ставитися з почуттям справедливості до національних прав неросійських народів України які, на його думку, активно чи пасивно сприймаючи русифікацію, стають співучасниками злочину проти українського народу [6, с. 106].

У першу чергу, увагу в роботі зосереджено на ленінських настановах щодо вирішення національного питання. Одним з основних напрямків їх осмислення, на думку Дзюби, стали рішення XII з'їзду РКП(б), який, узагальнюючи погляди В. Леніна на національне питання, відбувся під кутом позитивного підходу до національно-державного, національно-культурного будівництва, активної боротьби з шовіністично-колонізаторськими настроями [6, с. 107].

Зібраний матеріал дав підстави автору зробити висновок, що, всупереч категоричним вказівкам і настановам В. Леніна, наполегливої боротьби з російським великодержавним шовінізмом як головною перешкодою національного будівництва протягом останніх десятиліть не тільки не велось, а й навіть ці поняття було виведено з ужитку. Втім, зазачена праця була виконана у жанрі політичної публіцистики.

Важливий внесок у наукове дослідження проблеми партійного керівництва культурним процесом в Україні було зроблено у середині 60-х років. Перш за все, слід відзначити монографію Г. М. Шевчука. Після аналізу документального матеріалу автор чимало уваги приділяє обґрунтуванню значення керівної ролі В. Леніна у розв'язанні питань культурного будівництва, пояснює початкові труднощі національно-культурної розбудови зі сталінським розумінням національної політики [7, с. 20].

Дослідник вважає початком переходу до ліквідації культурної відсталості українського та інших народів резолюцію VIII партконференції РКП(б). Водночас автор вважає, що українізація здійснювалася у двох напрямках — за ініціативою держави, яка регулювала справу «українізації» різних установ, та ініціативою знизу, що відображала стихійне прагнення українського населення [7, с. 21].

В монографії О. О. Михайлова проаналізовано проблему культурного відродження українського села в період колективізації сільського господарства. На думку автора: «Доти, поки сільське господарство лишалося дрібнотоварним і спиралось на приватну власність на засоби виробництва, село не могло вибитись із злиднів, а значить і позбутись культурної відсталості» [8, с. 17]. В дослідженні П. П. Бачинського узагальнена діяльність ЦК КП(б)У, місцевих партійних організацій у проведенні національної політики, яка часто недооцінювалася відповідальними працівниками, між тим: «Зміни в національному складі промислових робітників і розширений прийом селян в партію не могли не позначитись на національному у складі КП(б)У». На думку автора, це було ще одим позитивним фактом «українізації» [9, с. 103].

Одночасно, автори замовчували трагічні сторінки історії української інтелігенції, традиційно продовжували розглядати багатьох її представників носіями «націоналізму».

Такі твердження відповідали усталеним стереотипам мислення в радянському суспільстві, партійним настановам і часто-густо визначали підходи та спрямованість наукових праць. Особливістю даного періоду

вивчення проблеми стали праці, присвячені виявленню і введенню до наукового обігу нових джерел, які відображали історію культурного будівництва 20–30-х років. Втім, слід зауважити, що при цьому дослідники недостатньо звертали уваги безпосередньо на процес «українізації».

60-ті роки характеризуються початком інтенсивної розробки проблем історіографії культурного будівництва 20–30-х рр. Однак, як правило, основну увагу дослідники звертали на вивчення спадщини В. І. Леніна з проблем національно-культурного будівництва. Серед таких досліджень можна назвати працю С. К. Гутянського [10].

1970 рік пройшов під знаком святкування ювілея 100-річчя В. І. Леніна. В монографіях, статтях, повідомленнях на численних конференціях відзначалася особлива важливість ленінських ідей для історичної науки [11, с. 29].

В 1970 р. збірник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» вмістив статті українських істориків з ленінської тематики. У дослідженні І. О. Гуржія та С. К. Гутянського була зроблена спроба історіографічного аналізу літератури, головним чином монографій, присвячених працям В. І. Леніна з проблем культурної революції в Україні, аналізу найголовніших рішень Комуністичної партії, декретів та постанов уряду в галузі культурного будівництва.

На погляд цих авторів, історіографія проблеми культурного будівництва в Україні бере свій початок ще з 20-х років, коли авторами статей наукового та науково-популярного характеру були відповідальні працівники партійних і радянських органів. До перших монографічних досліджень, на їх думку, слід віднести, насамперед, праці Я. Ряппо, А. Приходько, Я. Звигальського, А. Козаченка та М. Іванова, котрі, хоч і внесли великий внесок у розробку проблеми, але недостатньо ґрунтовно досліджували питання культурної революції в комплексі, не ставили своїм завданням проаналізувати її передумови. За твердженням дослідників, окремих недоліків можна було б позбутися, коли б ретельно вивчалися праці В. Леніна та його соратників [12].

Сьогодні можна відзначити інше: історикам не вдалося створити узагальнюючі праці, де б висвітлювалася діяльність культурно-освітніх установ, процес виховання радянської інтелігенції, питання літературного розвитку та його ролі і значення в національному відродженні, взаємозв'язку з культурами інших народів СРСР.

Втім, саме для початку 70-х років характерні дослідження, які розглядають діяльність різних гілок влади в культурній революції і де починає все активніше аналізуватися політика українізації.

Дослідженню ролі партії в розвитку освіти була присвячена монографія Г. І. Ясницького, який аналізує конкретні заходи, спрямовані на розвиток народної освіти, зокрема розширення матеріальної бази шкіл, створення сприятливих умови для навчання та виховання дітей рідною мовою. Засуджуючи діяльність контрреволюційних організацій, націо-

налістичних елементів у культурній галузі, дослідник вважає, що без «українізації» було неможливим наблизити освітні завдання до українського населення, що саме «українізація» стає основою культурного розвитку республіки. На погляд автора, якісно новим внеском у розвиток народної освіти стали прийняті постанови партії про загальне навчання і школи в період 1931–1932 рр., які дали можливість здійснити перехід до загального обов'язкового початкового навчання [13].

Серед наукових праць, у яких узагальнено досвід роботи партії в галузі вищої освіти на Україні, чільне місце займає дослідження М. А. Бистрова. У монографії на достатньо великій базі джерел автор проаналізував діяльність КП(б)У щодо розвитку вищої школи, удосконалення навчального процесу, ідейно-політичного виховання викладачів і студентів. Збільшення кількості українських студентів, на думку автора, обумовило необхідний перехід у вузах на викладання українською мовою. Одним з найважливіших висновків, на якому дослідник зробив особливий акцент, це те, що «українізація» вищої школи вимагала перегляду та уточнення учбово-методичної документації, опрацювання підручників українською мовою, підготовки викладачами методичних посібників, словників, які б дозволили організувати учбовий процес національною мовою. Але, намагаючись зробити аналіз недоліків, які негативно позначились на українізації вузів, у традиції свого часу, автор відмітив: «Нарком освіти О. Шумський проводив лінію на форсування українізації вузів, не рахуючись з умовами, наполягав на примусовому вивченні української мови всіма, хто працює на території республіки» [14, с. 98].

Характерною ознакою радянської історичної науки була своєрідна інтерпретація ролі особи. Для нашого аналізу інтерес викликають ті історико-біографічні праці, в яких досліджується внесок діячів партії і радянського уряду у розвиток української культури. Щодо українізації ця риса виявилася особливо випуклою, адже перекручувалися не лише окремі її епізоди, а цілі періоди, замовчувалися значні факти та діяльність багатьох осіб.

Серед тих історичних досліджень, у яких на біографічному матеріалі розглядалася проблема «українізації», слід назвати роботу В. А. Морозова «Володимир Петрович Затонський». На основі раніш недоступного матеріалу автор детально аналізує життєвий шлях В. П. Затонського як більшовицького державного і партійного діяча, «послідовного борця за втілення у життя ленінської національної політики, непримиримого до українського буржуазного націоналізму». Водночас дослідник підкреслює, що серйозним теоретичним дослідженням В. П. Затонського в галузі національного питання є його наукові праці з питань політики українізації [15].

У 1976 р. «Український історичний журнал» опублікував статтю І. Х. Сас «Партійне керівництво здійсненням культурної революції на Україні (1917–1937 рр.)». Зробивши огляд джерел і літератури, автор

підкреслив, що автори попередніх праць недостатньо розкрили роль партії в національно-культурному будівництві. Автор наголошує, що багатьом роботам притаманна описовість, часто фактичний матеріал подається як ілюстрація задалегідь визначених положень, без відповідних висновків, що й призводило до низького наукового рівня окремих досліджень. Тому, на його думку, перед історичною наукою необхідно поставити вимоги всебічно узагальнити роль партії у керівництві здійснення культурної революції в Україні 1917–1937 рр. [16].

Основним для доперебудовної історіографії були праці, в яких колізії українізації змальовувалися за принципом: все, що виходить за межі більшовицького уявлення, має трактуватися як вороже, як таке, що не повинно існувати.

Діям радянської влади у розв'язанні національного питання присвячена публікація Б. В. Чирко. На підставі документального матеріалу автор, серед перших, зосередив увагу на важливості політики «коренізації». Критикуючи національний ухил О. Шумського, автор даної статті засуджує уявлення про радянську колонізацію і русифікацію колишніх національних окраїн Росії. Надаючи адміністративним кордонам вагоме місце в національно-державному будівництві, автор намагається довести хибність концепції М. Грушевського, що Воронежська та Курська губернії, Дон і Кубань здавна були українськими територіями [17].

В цей період також з'явилися праці зарубіжних істориків, присвячені проблемам висвітлення радянської національної політики, діяльності українських націонал-комуністів. Серед них заслуговує на увагу дослідження І. Майстренка, де зроблена спроба проаналізувати радянську національну політику після громадянської війни. Враховуючи темп культурного будівництва, автор переконує, що могутнім поштовхом українізації все ж було масове українське національне відродження знизу. Найголовнішою стороною цього процесу стало злиття в один потік національного відродження з партійною політикою українізації, яка хоч і була стриманою, а часто і саботованою партійним апаратом, але сприяла національному відродженню українського народу [18, с. 111].

Автор наголошує, що найсерйознішою перешкодою у здійсненні фактичної рівності націй було відхилення від федеративного принципу побудови РКП(б), яка залишалася централізованою організацією, що не допускало фактичної рівності націй. Тому наприкінці 20-х років виступи в Україні з критикою великодержавницьких тенденцій в національній політиці панівної партії стали неможливими. Безумовно, це підготувало і підґрунття для наступу проти українського відродження адміністративно-командними заходами. Першим кроком був розгром старшого покоління українських культурних кадрів, відомий під назвою «Процес Спілки Визволення України».

Хоча українізація і продовжувалася до кінця 1932 року, проте її сили було значно підірвано [18, с. 143].

У нетрадиційній для західних істориків формі підходить до аналізу проблеми В. Наддніпрянець: чи дійсно українські комуністи були українськими патріотами? У підсумку він стверджує, що в історії протидії російському більшовизму після 1917 р. в Україні ніколи не було власного націонал-комуністичного масового руху. Такий підхід до розв'язання проблеми змусив автора зайняти позицію, згідно якої українські комуністи допомагали панівній більшовицькій партії створювати передумови для перемоги над українською самостійністю. А виникнення і розбудова УСРР було нічим іншим, як вимушеним компромісом щодо державних прагнень українського народу, втілених у збройній боротьбі УНР 1917–1920 рр. На думку дослідника, в українській визвольній боротьбі 1920–1930-х років літературна дискусія не грала позитивної ролі, а тільки була епізодом суперечок серед опозиційно настроєних груп членів КП(б)У стосовно національної і господарської політики Москви, головним виразником якої виступав М. Хвильовий. «...Хвильовий як письменник не вніс нічого позитивного в українське письменство з огляду форми, а за змістом є шкідливим для українського читача, особливо молоді», вважав цей автор [19, с. 69].

Таким чином, підводячі певні підсумки, ми маємо врахувати, що в радянській Україні на оцінку національної політики значною мірою вплинула гостра ідеологічна спрямованість праць. Дослідники продовжували засуджувати погляди українських націонал-комуністів, показуючи лише здобутки Комуністичної партії у галузі культурного будівництва, зміст діяльності якої зводився до створення необхідних передумов побудови соціалізму в СРСР.

### *Література*

1. Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях: Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Хрущева Н. С. XX съезд КПСС 25 февраля 1956 г. // Известия ЦК КПСС. — М., 1989. — № 3.
2. Слущкий О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію. — К., 1957.
3. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр. В 2-х т. — К., 1959. — Т. 1.
4. Українська радянська культура за 40 років (1917–1957). — К., 1960. — Вип. 1; Українська радянська культура за 40 років (1917–1957). — К., 1957. — Вип. 2.
5. Нарис історії Комуністичної партії України. — К., 1961.
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. — К., 1990. — № 5.
7. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні 1921–1925 рр. — К., 1963.

8. Михайлов О. О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929–1941). — К., 1963.
9. Бачинський П. П. Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовчий період (1921–1925 рр.) // УІЖ. — 1966. — № 1.
10. Гутянський С. К. Ленін і українська радянська культура. — К., 1963.
11. К 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина. Тезисы ЦК КПСС. — М., 1969.
12. Гуржій І. О., Гутянський С. К. Теоретична спадщина В. І. Леніна і Радянська історіографія культурної революції на Україні // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1970. — Вип 3.
13. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.). — К., 1965.
14. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму 1917–1937 рр. — Харків, 1974.
15. Морозов В. А. Володимир Петрович Затонський. — К., 1967.
16. Сас І. Х. Партійне керівництво здійсненням культурної революції на Україні (1917–1937 рр.) // УІЖ. — 1976. — № 11.
17. Чирко Б. В. З історії боротьби Комуністичної Партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва // УІЖ. — 1983. — № 3.
18. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. — Б. м. в., 1976.
19. Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи, їх роль у визвольній війні України 1917–1956 рр. — Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1983. — Вип 25.

### Резюме

В статті розглядається ход изучения процесса украинизации 1920–начала 30-х годов в советской историографии 50–середины 70-х годов XX века. На конкретных примерах показано, как определенные методологические принципы и идеологические установки повлияли на изучение данного вопроса. В статье анализируется не только собственно историческая литература, но и некоторые публицистические работы.

### Summary

This article is concerned with the study of the process of ukrainization in the 1920s–beginning of the 1930s in the soviet historiography in 1950s–middle 1970s годов XX century. Concrete examples illustrate how definite methodological principles and ideological orientation influenced the study of this subject. The article analyzes not only historical, but also some publicistic work.

*С. И. Посохов*

## ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В УНИВЕРСИТЕТАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ

Организация научной работы студентов в современных университетах является необходимой составляющей подготовки специалиста. Некоторые из форм такой работы достаточно традиционны. Вместе с тем, изучение организационных основ привлечения студенчества к научно-исследовательской деятельности в дореволюционных российских университетах далеко до своего завершения. Об этом свидетельствует уже сам факт отсутствия более-менее основательных специальных работ по данной теме. Как правило, такого рода сюжеты подаются вскользь в работах по истории отдельных университетов, в обобщающих монографиях, посвященных университетам в целом, а также в работах по истории студенческого движения.

Основной тенденцией, которая проявилась и в дореволюционной и, особенно, советской историографии, стало стремление авторов увязать формы и активность в деле организации студенческой научной работы с правительственным курсом в университетском вопросе. При этом соответствующие меры правительства в историографии выглядят как вынужденные, с целью «не допустить расширения и углубления движения учащейся молодежи» [1, с. 68], «разобщить студенчество» [2, с. 306]. Безусловно, и об этом свидетельствуют документы, правительство, обеспокоенное массовыми студенческими выступлениями и активным участием студенчества в революционном и национально-освободительном движении, практически на все явления университетской жизни смотрело сквозь призму возможных студенческих беспорядков. Такая позиция применительно к научным объединениям студентов становится обоснованной, если учесть, что многие студенческие кружки укрывали нелегальных лиц, что выступления студентов также организовывались кружками [3, с. 54]. Во второй половине XIX в. по форме это были, как правило, нелегальные или полунелегальные научно-литературные кружки, где читались рефераты о народных движениях и революциях, дебатировались вопросы морали и т. п. В значительной мере это были, так сказать, «кружки самообразования». Вместе с тем, среди них было немало и таких, где под руководством профессоров осуществлялась, по сути, научная работа. Наиболее интересен пример одного из немногих официальных — студенческого научно-литературного общества при Санкт-Петербургском университете. Созданное, по мнению Е. Г. Ольденбурга, для объединения правого студенчества, для укоренения среди студенчества «аполитичности и научности» [4], данное общество сумело объеди-

нить студентов, увлеченных наукой, однако уже через пять лет было закрыто по распоряжению министерства внутренних дел, поскольку большая часть участников покушения на Александра III 1 марта 1886 г. состояла его членами.

И все же, на наш взгляд, вряд ли оправданным выглядит характерное для советской историографии стремление обнаружить практически в любой форме студенческих объединений оппозиционность правящему режиму. Отмеченная обеспокоенность правительства, нашедшая отражение в источниках, и общие методологические установки обусловили определенную гипертрофированность в советской историографии такого явления как оппозиционность (а тем более революционность) студенчества. Чтобы не быть голословным, сошлемся на воспоминания В. И. Вернадского о студенческой жизни 70–80-х годов XIX в. и упомянутых научно-литературных обществах. Владимир Иванович, в частности, писал: «эти нелегальные организации в огромном, подавляющем большинстве были чужды политике. Она проникала в них лишь иногда, под влиянием внешнего угнетения» [5, с. 324].

В начале XX в. правительство не только разрешило открытие студенческих научных кружков, но и стремилось активизировать этот процесс. Параллельно ставился вопрос о широкой организации практических занятий и устройстве общежитий [6, с. 315]. Можно согласиться с тем утверждением, что это была попытка удовлетворить умеренные академические требования, реакция на широкое студенческое движение за корпоративные права [2, с. 305–306]. Однако, на наш взгляд, нельзя сбрасывать со счетов и действие внутринаучных закономерностей, тех тенденций, которые проявились в развитии университетского образования во второй половине XIX–начале XX в., и которые также влияли на правительственную политику в университетском вопросе.

В первой половине XIX в. ученая карьера не особенно привлекала студенчество. Известно, что в 1828 г. из студентов Харьковского университета первоначально не откликнулся ни один для поступления в Дерптский профессорский институт. Николай I, узнав об этом, написал: «Довольно стыдно Харьковскому университету, что ни одного не нашлось кандидата на полезную службу» [6, с. 90]. Во второй половине XIX в. университеты все более становились центрами научной деятельности [7, с. 141]. Изменилось и отношение к обучению. Учебные занятия утрачивали прежний школьнический характер. Возрос общественный престиж науки [7, с. 246–247], и прежде всего популярность научных знаний росла в кругах интеллигенции [8, с. 45]. При этом одним из проявлений общественного подъема была ясно обнаружившаяся в ученой среде тяга к коллективным научным предприятиям и действиям [7, с. 133–134].

Популярными стали всевозможные формы демократизации науки. Некоторые научные общества начали пускать на свои заседания посто-

ронную публику [7, с. 156]. Аналогичные устремления характеризовали и профессуру университетов. Так, 28 января 1872 г. последовало представление на имя попечителя Одесского учебного округа Совета Новороссийского университета, где выражалась просьба преподавателей физико-математического факультета разрешить допуск посторонних слушателей в здание университета для участия в беседах «на предметы физико-математического содержания» со студентами [9].

Таким образом, объясняя политику властей, направленную на развитие студенческой научной работы, следует учитывать деятельность и активность не только студенчества, но и либеральной профессуры. Г. И. Щетинина отмечала, что в ходе борьбы за академическую свободу наблюдалось сближение академических требований студенчества и либеральной профессуры, которая не видела иного пути умиротворения университетов, кроме «дарования сверху» корпоративных прав студенчеству [8, с. 84].

Однако, по замечанию самой исследовательницы, академическое движение, которое в 70-е годы имело самостоятельное значение, характеризуется полной неисследовательностью в исторической литературе [8, с. 77]. Между тем такого рода требования профессуры воплощались в решениях Советов университетов, направлялись в министерство и могли оказывать влияние на принятие соответствующих решений. Так, в «Заключении Совета Харьковского университета о правилах для студентов и об инструкции для инспекции» (1879) в разделе «частные собрания» указывалось, что «для ученых, литературных и художественных занятий... следовало бы предоставить проректору разрешать студентам составлять кружки» [10, с. 28–29].

Инициаторами, а затем и руководителями студенческих научных кружков в конце XIX–начале XX вв. стали выдающиеся представители научного мира: О. Ф. Миллер в Санкт-Петербургском университете, Д. Н. Овсяннико-Куликовский, М. Г. Халанский в Харьковском университете и др. На первом заседании научно-литературного кружка в Харьковском университете в ноябре 1901 г. присутствовало 16 преподавателей, в т. ч. 7 профессоров. При этом проф. Н. Ф. Сумцов, который был избран почетным председателем собрания, сказал, что начало работы кружка являет собой осуществление его давних желаний, особенно дорогих его сердцу, за которые он постоянно ратовал [11, с. 4].

Безусловно, далеко не вся либеральная профессура и не сразу выступила в поддержку студенческих объединений с целью проведения научной и просветительской работы. Известно, что в начале 60-х годов Н. И. Пирогов выступал против любых студенческих организаций [12, с. 97]. Профессора Харьковского университета в начале 70-х годов считали, что «сосредоточение деятельности студентов на разработке научных вопросов в той или другой отдельной отрасли знаний нередко, как в этом убеждает опыт, может вредить успехам их общего факультет-

ского образования, увлекать их в узкую односторонность ко вреду, ничем впоследствии не вознагражденному, для их будущей научной деятельности» [13, с. 161]. Однако к концу века настроение профессуры заметно изменилось и, прежде всего, в пользу научных объединений. Роль научных кружков в деле формирования будущих ученых становилась очевидной.

Таким образом, на наш взгляд, в создании студенческих научных организаций нужно видеть не только инициативу правящих кругов, направленную на отвлечение молодежи от революционной борьбы, как это повсеместно указывается в литературе, но и воплощение устремлений как студенчества, так и профессуры. Думается, не только из политических соображений в 1911 г. Совет министров постановил в связи с неоднократными беспорядками не допускать в высших учебных заведениях публичных и частных студенческих собраний, за исключением тех, которые носили научный характер [2, с. 309]. Студенческая наука становилась неотъемлемым элементом университетской жизни.

Относительно формы студенческих научных организаций начала XX в. также утвердилось мнение, что они создавались по единой для всех учебных заведений Министерства народного просвещения схеме, а их деятельность жестко регламентировалась [2, с. 306]. Очевидно, что деятельность студенческого научного кружка и в прошлом, и сегодня строится на основе нескольких вполне определенных принципов. Очевидно также и то, что в условиях частых студенческих волнений министерство стремилось не допустить использования научных кружков в революционных целях. Однако анализ источников убеждает, что далеко не все из предписаний выполнялись, что с момента своего возникновения студенческие научные кружки начинали жить своей жизнью. Так, из газет можно узнать о том, что на заседания кружков приходили не только его члены, но и «гости» [14]. «Черновик профессора М. Г. Халанского об установлении порядка заседаний в научно-литературном студенческом кружке, о библиотеке кружка, о членских взносах и др.» [15] свидетельствует об инициативах, которые исходили от руководителя кружка. Изучение «Отчетов о деятельности студенческого кружка любителей природы при Харьковском университете» [16] показывает, что работа кружка состояла не только в чтении и обсуждении рефератов, но и организации экскурсий, создании коллекций, сотрудничестве с подобными объединениями в других университетах. Как правило, заседания студенческих научных кружков проходили в вечернее время в университетских аудиториях, однако со временем студенты стали требовать себе специальное помещение для кружка, где можно было бы разместить собственную библиотеку и коллекции. В ряде случаев студентам удалось добиться своего. Так, уже упомянутый кружок любителей природы получил в свое распоряжение отдельную комнату в зоологическом корпусе Харьковского университета [17, с. 12].

Анализ тематики, которая становилась предметом обсуждения, доказывает, что достаточно массовое\* участие студентов в работе кружков и обществ было обусловлено общественно-политической остротой проблем, выносимых на заседания. Особенно это касалось кружков, возникших на историко-филологическом и юридическом факультетах. Вот лишь некоторые из тем рефератов, прозвучавших на заседаниях научно-литературного кружка при Харьковском университете: «Взгляд Добролюбова на развитие русской литературы», «Памяти Радищева», «Эпоха древней тирании в Греции», «Есть ли история только эволюция» и др. В условиях общественного подъема академические темы выглядели архаичными, неактуальными, подвергались неоправданной критике со стороны студенчества. Иной характер имела деятельность кружков на физико-математическом и медицинском факультетах. Сосредоточение же внимания только на деятельности кружков гуманитарной направленности не позволяет оценить явление во всей полноте и приводит к выводу о том, что «лишь на первых порах научные кружки увлекли известную часть студентов» [2, с. 306], что такого рода правила деятельности «не отвечали чаяниям учащейся молодежи о свободном и широком развитии ее самодетельных обществ и научных организаций и кружков» [1, с. 68]. Конечно, революционная волна оказала воздействие на характер деятельности всех, в том числе научных, объединений студенчества. Однако такой, по сути экстерналистский, взгляд на проблему все же является односторонним.

Понимание взаимосвязи внутренних закономерностей и внешнего влияния (социально-политического фактора) в ряде случаев достигается при построении периодизации процесса. К сожалению, в литературе отсутствуют попытки определить этапы становления организационных основ научной работы студентов университетов Российской империи XIX–начала XX вв., характерные черты этапов. Не претендуя на исчерпывающую полноту и понимая условность такой периодизации, на наш взгляд, можно выделить следующие периоды:

1. Период до середины 30-х годов XIX в. Характеризуется преобладанием литературно-художественного творчества студентов, появлением первых печатных сборников работ студентов. Объединения студентов на научно-литературной почве носят, как правило, частный характер. Созданные общества (например «Общество любителей отечественной словесности» в Харьковском университете, действовавшее в 1819 г.) были инициированы самими студентами.

2. Середина 30–середина 50-х гг. XIX в. Научно-литературная деятельность студенчества приобретает организованный характер. Значительное внимание в студенческих научных работах уделяется этнографической тематике во всех ее аспектах. По инициативе попечителей учебных округов

\* Мы не поддерживаем точку зрения Е. Г. Ольденбурга о том, что 117 членов научно-литературного кружка являли собой «ничтожный процент» от общего числа студентов Петербургского университета в 2000 человек [см. 4. — С. 145].



гов (см., например, циркуляр попечителя Харьковского учебного округа Ю. А. Головкина о проведении регулярных «ученых бесед студентов с профессорами» [18, с. 411–414]), а также университетского руководства регламентируется процесс научно-литературных занятий, написания и подачи студенческих научных работ. Уставом 1835 г. были установлены правила поощрения лучших студенческих работ.

3. Середина 50-х–70-е годы XIX в. характеризуется переходом от преимущественно литературного к преимущественно научному творчеству, признанием как на университетском, так и на министерском уровнях недостаточности только лекционных занятий. В университетах усиливается практическая подготовка студентов, наблюдается более частое использование элементов научного исследования в учебном процессе. Вводится обязательная подача сочинений по всем предметам факультетского курса. На основании Устава 1863 г. были запрещены какие-либо студенческие корпорации. 28 июня 1869 г. был подписан циркуляр Министерства народного просвещения об усилении научных занятий студентами в целях борьбы с «беспорядками». Включение позиции о результатах научных занятий студентов в ежегодные отчеты университетов. Активное проведение конкурсов научных работ.

4. 80–90-е гг. XIX в. Усиление акцента на практических занятиях. Начало активного участия студенчества в деятельности общероссийских и региональных научных обществ. Формирование в среде студенчества и профессуры понимания необходимости создания студенческих научных объединений. Возникновение научно-литературного общества в С.-Петербургском университете, деятельность научных студенческих организаций в Дерптском университете.

5. Период с конца 90-х годов XIX в. Начало периода обозначено циркуляром МНП от 21 июля 1899 г. и «Временными правилами организации студенческих учреждений» (22 декабря 1901 г.), разрешавшими создание студенческих научных кружков. В начале XX в. в период нарастания революционного кризиса заметна политизация деятельности кружков (особенно гуманитарной направленности), в последующее время наблюдается усиление «академизма» и спад массового интереса к такой форме организации студенчества. Проведение факультетских конкурсов студенческих научных работ дополняется проведением такого рода конкурсов с привлечением средств частных жертвователей. Более широкая организация практических занятий, выразившаяся в создании «Кабинетов для практических занятий» на гуманитарных факультетах, активном привлечении к таким занятиям приват-доцентов.

Безусловно, это наиболее общая характеристика периодов, но она показывает, как постепенно формировались организационные основы научной деятельности студенчества, как научная работа становилась органичной частью учебного процесса, шло движение от простых форм к более сложным. Задача дать более основательный анализ состояния сту-

денческой научной работы в университетах Российской империи в XIX–начале XX вв. по-прежнему остается актуальной.

### *Литература*

1. Гусятников П. С. Революционное студенческое движение в России, 1899–1907. — М., 1971.
2. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX–нач. XX в. — М., 1991.
3. Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX в. — М., 1987.
4. Ольденбург Е. Г. Студенческое научно-литературное общество при С.-Петербургском университете // Вестник Ленинградского университета. — 1947. — № 2.
5. Вернадский В. И. Отрывки из воспоминаний о А. Н. Краснове // Вернадский В. И. Труды по истории науки в России. — М., 1988.
6. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые столет его существования (1805–1905) / Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. — Харьков, 1906.
7. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. — М., 1985.
8. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. — М., 1976.
9. РГИА. Ф. 733. Оп. 147. Д. 1008.
10. Заключение [Совета Харьковского университета] о правилах для студентов и об инструкции для инспекции. — Б. м., б. г.
11. Зайцев Б. П., Посохов С. И. Из истории студенческой науки в Харьковском университете (к 95-летию студенческого научного кружка на историко-филологическом факультете) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 1997. — [Вип. 1].
12. Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в русских университетах // Правда. Ежемес. журнал искусства, литературы и общественной жизни. — М., 1904. — Апрель.
13. Протоколы заседаний Совета Харьковского университета. — Харьков, 1870. — № 5.
14. Южный край. — 1902. — 6 ноября.
15. ЦГИА Украины. Ф. 2061. Оп. 1. Д. 21. 1–5. (Документ опубликован в указанной работе Б. П. Зайцева и С. И. Посохова [11]).
16. Отчет о деятельности кружка за 1906/7 академический год // Сборник студенческого кружка любителей природы при Харьковском университете. — Харьков, 1909. — Вып. 1.
17. Отчет о деятельности кружка за 1907/8 академический год // Сборник студенческого кружка любителей природы при Харьковском университете. — Харьков, 1909. — Вып. 1.
18. Головкин Ю. А. [«Проект ученых собеседничеств между студентами и преподавателями». 1835] // Сборник историко-филологического общества. — 1911. — Т. 20.

### Резюме

У статті проаналізовано погляди дослідників на значення та форми наукової роботи студентів в університетах Російської імперії, фактори, які впливали на її організацію. Відзначається, що в історіографії склалася традиція однобічного підходу до цього явища, яка пов'язує виникнення організованої студентської роботи лише з урядовою політикою, спрямованою на відволікання студентства від революційного руху. Звертається увага на внутрішні чинники цього процесу. Пропонується періодизація розвитку наукової роботи студентів в університетах Російської імперії у XIX–на початку XX ст.

### Summary

This article analyzes views of various researchers about the significance and forms of the scientific work of students in the universities of Russian Empire, about factors which influenced its arrangement. It is pointed out that traditionally there exist one-sided approach to this phenomenon in the historiography which namely connects emergence of the student's work only with the policy of the government was to distract students from the revolutionary movement. Internal reasons of this process are emphasized. The periodization of the development of the scientific student work in the universities of Russian Empire in the XIX-th–beginning of the XX-th centuries is also offered.

*С. В. Фролов*

## РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В ХАРЬКОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В ПЕРВОЕ ПОСЛЕВОЕННОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ (1945–1955 гг.)

В последнее время, в процессе развития историографических исследований, заметно усилился интерес историков к проблемам региональной историографии. Актуальность этой тематики несомненна.

Едва ли можно всерьез говорить о подведении общих итогов развития нашей науки без учета того, что делалось на местах, где давно сложились и широко зарекомендовали себя крупные научные центры со своими школами и направлениями.

Среди таких центров видное место занимает Харьковский национальный университет. Основные этапы его деятельности отражены в работах харьковских историков [1]. Однако относительно мало исследований посвящено состоянию исторической науки в ХГУ, да и в Украине в целом, в первое послевоенное десятилетие, хотя это была целая эпоха в ее развитии [2 и др.].

Харьковский государственный университет можно отнести к числу вузов, наиболее сильно пострадавших в годы войны. Так, из 5 довоенных

корпусов только один мог использоваться полностью [3, с. 13]. Остро стояла проблема с жильем как для сотрудников, так и для студентов университета. Почти полностью был уничтожен археологический музей, в котором были собраны редчайшие вещественные памятники и находки. Значительный ущерб немецко-фашистские оккупанты нанесли книжному фонду ЦНБ, уничтожив большое количество литературы. Деятельность исторического факультета в условиях военного времени 1943–1945 гг. — это особая страница истории, как, впрочем, и всего университета.

В послевоенные годы ощущалась нехватка опытных преподавателей, но, несмотря на трудности, учебный процесс постепенно налаживался.

Проблема преподавательских кадров решалась путем приглашения ведущих специалистов из других вузов, но, главным образом, за счет воспитания собственных научно-педагогических кадров из числа молодых историков, закончивших исторический факультет. Решающую роль в этом была призвана сыграть аспирантура, открывшаяся в 1945 г. В ее первый набор вошли: И.-Ш. Х. Черномаз, Е. К. Живолуп (по специальности история Украины) [4, оп. 7, д. 136, л. 126]. Всего за период с 1945 по 1955 гг. аспирантуру по историческим дисциплинам окончило 50 человек, из которых 40 успешно защитили диссертации [4, оп. 7, д. 1028, л. 80].

Важное значение в решении кадрового вопроса сыграло постановление СНК СССР от 6 апреля 1946 г. «О повышении окладов работникам науки и об улучшении их материально-бытовых условий» [3, с. 46].

Постоянно повышалась квалификация преподавателей исторического факультета. Так, если до Великой Отечественной войны и в первые годы после нее на кафедре марксизма-ленинизма было только 2 кандидата исторических наук, то уже к началу 50-х годов число преподавателей, защитивших кандидатские диссертации, выросло до 7, из которых 5 защитились после войны (А. А. Воскресенский, Е. К. Живолуп, К. П. Воронкова, И.-Ш. Х. Черномаз, А. А. Протопопов) [4, оп. 7, д. 449, л. 106].

На историческом факультете из общего числа преподавателей (18 человек) ученую степень и звание имели 15, что составляло 83% к общему числу преподавателей. Для сравнения: на экономическом факультете эта цифра равнялась — 72%, на филологическом — 63% [4, оп. 7, д. 449, л. 108].

В 1954/55 учебном году на историческом факультете ХГУ было 4 кафедры, где работал 31 человек. Из них 29 преподавателей имело ученую степень [4, оп. 7, д. 907, л. 33]. В послевоенные годы значительно выросла популярность исторического образования. В рассматриваемый период времени конкурс на исторический факультет составлял в среднем 4,5 человека на место. Деканами исторического факультета в период 1945–1955 гг. были: проф. Николай Макарович Пакуль (1944–1946 гг.), внесший большой вклад в развитие медиевистики и доц. Антон Григорьевич Слюсарский (1946–1962 гг.), чьи исследования по истории Слободской Украины не утратили своего значения до настоящего времени.

В первое послевоенное десятилетие значительно расширилась проблематика научных исследований на историческом факультете ХГУ.

*Кафедра истории СССР и УССР* (зав. каф. доц. Степан Мефодиевич Короливский) занималась разработкой 3 проблем:

— Украина в годы первой русской революции 1905–1907 гг. (над темой работали: доц. В. И. Астахов, к. и. н. Б. М. Барак);

— Украина в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны (тему разрабатывали: доц. С. М. Короливский, доц. А. Г. Слюсарский, доц. И. К. Рыбалка, доц. Н. К. Колесник);

— Украина в период построения социалистического общества (доц. В. Г. Лысенко, к. и. н. В. Н. Довгопол).

*Кафедра истории нового и новейшего времени* (зав. каф. проф. Андрей Петрович Ковалевский) вела исследования по 3 основным направлениям:

— Влияние революции 1905–1907 гг. на страны Востока (над темой работал проф. А. П. Ковалевский);

— Октябрьское восстание в Вене в 1848 г. (доц. Р. С. Альпер);

— Рабочее движение в Германии в 90-х годах XIX века (разработку темы вела доц. Г. А. Сапожникова).

*Объединенная кафедра древней истории, археологии и средних веков* (зав. каф. проф. Константин Эдуардович Гриневич) разрабатывала следующие проблемы:

— Международные отношения в Западной Европе в середине XVII в. (ст. преп. Л. П. Калуцкая);

— История раннего средневековья (ст. преп. А. И. Митряев);

— Северное Причерноморье в античную эпоху (над темой работали: проф. К. Э. Гриневич, доц. В. А. Гольденберг, ст. преп. Б. А. Шрамко).

*Кафедра основ марксизма-ленинизма*, где трудился отряд историков партии (зав. каф. доц. Александр Александрович Воскресенский), накапливала опыт научной работы по трем основным направлениям:

— Борьба КПСС за союз рабочего класса и крестьянства (над темой работали: доц. В. П. Будников, к. и. н. Н. В. Терещенко);

— История большевистских организаций на Украине (тему разрабатывали: доц. А. А. Воскресенский, доц. И.-Ш. Х. Черномаз, доц. Е. М. Бадиян, доц. А. А. Протопопов);

— Роль газеты «Правда» в истории КПСС (по направлению работали: доц. В. П. Будников, доц. Е. М. Бадиян, к. и. н. Ю. А. Скларов).

Значительный вклад в развитие исторической науки внесли монографии преподавателей исторического факультета, опубликованные в послевоенное десятилетие. В 1946–1947 гг., вышли работы проф. С. А. Семенова-Зусера: «Князь Святослав» [5], «Рыбное хозяйство на юге СССР в древности» [6].

В 1951 г. коллектив кафедры истории СССР под руководством С. М. Короливского совместно с Центральным Государственным Архивом Октябрьской революции и социалистического строительства опубликовал сборник документов и материалов под названием: «Победа Ве-

ликой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине» [8]. Сборник состоит из пяти разделов и включает в себя около 400 ценных документов, большинство из которых было опубликовано впервые. Эти документы охватывают период с октября 1917 г. по первую половину февраля 1918 г. Книга открывалась развернутым введением доц. С. М. Короливского и имела справочную часть, примечания и указатели.

Проблемам социально-экономического и культурного развития Слободской Украины были посвящены работы доц. А. Г. Слюсарского: «Заселения Слобідської України у зв'язку з боротьбою українського народу проти іноземної неволі» [9] и «Слобідська Україна: історичний нарис XVII–XVIII ст.» [10].

К 50-летию первой русской революции вышла книга доц. В. И. Астахова и доц. Ю. Ю. Кондуфора: «Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и Харьковской губернии» [11]. В монографии на большом фактическом материале показано участие рабочих и крестьян Харьковской губернии в общероссийской борьбе с самодержавием. Авторы кратко охарактеризовали развитие промышленности и положение рабочего класса и крестьянства накануне революции, последовательно раскрыли важнейшие этапы революционной борьбы.

В течение ряда лет члены кафедры истории СССР и УССР трудились надписанием истории Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. В результате кропотливого труда была выпущена монография: «Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет» [12]. Книга охватывает все этапы истории ХГУ и касается важнейших сторон его деятельности. В ее написании принимали участие доц. А. Г. Слюсарский, доц. В. И. Астахов, доц. И. Я. Мирошников, доц. Б. М. Барак, доц. С. М. Короливский, доц. Н. К. Колесник.

Основателю Харьковского университета, известному просветителю и общественному деятелю были посвящены работы доц. А. Г. Слюсарского: «Василий Назарович Каразин» [13] и «В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность» [14].

В рассматриваемый период вышло также большое количество статей, рецензий и других публикаций преподавателей исторического факультета.

Послевоенные годы были отмечены повышенным интересом к советской проблематике. Историки ХГУ в своих работах вышли далеко за пределы периода Октябрьской революции и гражданской войны. К середине 50-х годов на историческом факультете развернулось широкое изучение истории страны в 20–50-е годы XX ст. Расширение проблематики исследований нашло свое отражение прежде всего в статьях и диссертационных работах того времени. Так, 67 % диссертаций, защищенных в ХГУ в период 1945–1955 гг., были по-

священі проблемам розвитку советского общества в 20–50-е гг. (по подсчетам автора). Важным моментом развития историографии советского общества явилось начало широкого использования архивных фондов по истории СССР послеоктябрьского периода. Необходимость конкретизации путей развития, начало радикальных преобразований в ряде стран Европы и Азии делали изучение отечественного опыта развития особенно актуальным. Исследования историков советского общества имели цель показать истоки и закономерности победы народа в Великой Отечественной войне.

Существенное влияние на развитие исторической науки оказала и начавшаяся «холодная война». В условиях новой расстановки сил в мире после окончания Второй мировой войны, существования двух противоположных систем, коренного различия в их подходе к определению путей общественного развития усиливалось противоборство идеологий. Так, почти одновременно в 1947 г. в Советском Союзе и США развернулись кампании по борьбе с «антипатриотизмом».

Противостояние социальных систем сказало на состоянии исторической науки по обе стороны «железного занавеса». В годы «холодной войны» сильно политизированной оказалась и американская историография. Так, в 1949 г. президент Американской исторической ассоциации К. Рид в своем обращении «Социальная ответственность историка» заявлял: «Тотальная война, горячая или холодная, мобилизует всех и требует, чтобы каждый выполнял свою роль. Историк должен выполнять это обязательство не в меньшей мере, чем физик» [15, с. 232].

В сентябре 1947 г. ЦК КП(б)У приняло специальное постановление «Об улучшении преподавания и политико-воспитательной работы в высших учебных заведениях Украины» [3, с. 73]. В августе 1951 г. в новом постановлении ЦК ВКЦ(б) речь шла «О мерах улучшения преподавания общественных наук в высших учебных заведениях» [3, с. 78]. Все эти обстоятельства обусловили как никогда повышенное внимание к вопросам отечественной истории и особенно к ее советскому периоду.

В оценках послевоенного периода советской историографии поляризация мнений особенно велика. Одни исследователи говорят о поступательном развитии историографии, другие безоговорочно отрицают все наработки историков, связанные с этим временем. Думается, применительно к этому периоду неприемлемо одномерное мышление — прогресс или регресс. Анализ фактов позволяет сделать вывод о том, что движение вперед происходило, но оно шло в весьма жестких рамках тоталитарной системы, кульминация которой приходилась на эти годы. Вместе с тем фактически только в рассматриваемое десятилетие (1945–1955 гг.) появились работы историков о развитии страны в 20–50-е годы, в научный оборот был вовлечен обширный фактический материал, был заложен фундамент для будущих достижений историков Харьковского университета.

### *Литература*

1. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. — Харьков., 1955; Кадеев В. И. Журавский Ю. И. Историческая наука в Харьковском государственном университете (1933–1983) // Вестник Харьковского университета. — 1984. — № 266 и др.
2. Барсенков А. С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945–1955 гг.). — М., 1988.
3. Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 2. — К., 1968.
4. ДАХО. Ф. Р. 2792. Оп. 7. Д. Д. 136, 449, 907, 1028.
5. Семенов-Зусер С. А. Князь Святослав. — Харьков, 1946.
6. Семенов-Зусер С. А. Рыбное хозяйство и рынки на юге СССР в древности. — Харьков, 1947.
7. Семенов-Зусер С. А. Скифская проблема в отечественной науке 1692–1947 гг. — Харьков, 1947.
8. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине. Сборник документов и материалов. — К., 1951.
9. Слюсарський А. Г. Заселення Слобідської України у зв'язку з боротьбою українського народу проти іноземної неволі. — Харків, 1954.
10. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII–XVIII ст. — Харків, 1954.
11. Астахов В. И., Кондуфор Ю. Ю. Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и Харьковской губернии. — Харьков, 1955.
12. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. — Харьков, 1955.
13. Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин. — Харьков, 1952.
14. Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность. — Харьков, 1955.
15. Тишков В. А. История и историки в США. — М., 1985.

### **Резюме**

У запропонованій читачеві статті розглядається стан історичної науки у Харківському державному університеті у перше післявоєнне десятиріччя (1945–1955 рр.). В роботі узагальнено відомості, які стосуються діяльності історичного факультету ХДУ в один з найскладніших періодів радянської історії, коли країна відроджувалася після найбільшої в світовій історії війни.

В статті розглядаються основні наукові напрямки у діяльності кафедр і праці істориків Харківського університету, які зробили вагомий внесок у розвиток історичної науки.

### **Summary**

The article dwells upon the state of the Historical Science at Kharkiv State University (KhSU) during the first post-war decade (1945–1955). The paper summarizes the facts concerning the work of the KhSU School of

History during a most complex and enigmatic period in Soviet history, the period when the country was reviving after one of the most severe wars in the World History.

The article dwells upon the basic scientific trends in the activities of the School's departments and the works of the KhSU historians who contributed in large to the development of the Historical Science.

*А. В. Меляков*

### **МАТЕРІАЛИ ФІЛЬТРАЦІЙНИХ СПРАВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: СПРОБА КЛАСИФІКАЦІЇ**

Класифікація джерел є важливою методологічною проблемою і разом з тим має велике практичне значення для конкретно-історичних та джерелознавчих досліджень, сприяє вивченню закономірностей виникнення, взаємозв'язку та існування джерел, встановленню структури джерельної бази певної теми [4, с. 14]. Фільтраційні справи — комплекс матеріалів, до якого входять документи про людей, вивезених в роки війни з окупованих районів Радянського Союзу.

Дана стаття має подвійну мету. По-перше, розглянути вказаний комплекс джерел з точки зору історії його виникнення, змісту, інформаційного потенціалу, особливостей його наукового використання. Для цього буде застосований один з видів джерелознавчої практики — аналітико-інформативний. По друге, зробити спробу розподілу матеріалів фільтраційних справ у відповідності до найбільш усталених класифікаційних схем.

Вданному випадку для розв'язання першого завдання щодо аналізу матеріалів фільтраційних справ використовується хронологічний принцип.

Першими за часом одержання були документи з особового складу, а саме паспорти, профспілкові, комсомольські квитки, трудові книжки. Ці документи видавалися відповідно органами НКВС, профспілковими та комсомольськими організаціями, відділами кадрів підприємств громадянам СРСР [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 2866, 2870 та ін.].

Паспорти радянських громадян є документами з особового складу. Під час аналізу цього роду джерел можемо виділити два шари інформації: первинний та вторинний (або, за належністю, радянський та німецький). До первинного (радянського) відносимо інформацію яку несе паспорт як документ, що посвідчує особу громадянина: прізвище, вік, відомості про орган, що видав паспорт, термін, під час якого паспорт є дійсним, місце та дата видачі. Цікавою є інформація щодо трудової діяльності власника паспорта, оскільки в паспортах ставилися штампи про прийом (звільнення) на роботу з зазначенням часу зарахування та назви підприємства.

Вторинний (або німецький) шар інформації представлено такими дипломатичними ознаками як печатки, штампи та інші позначки співробітників окупаційної влади. Частіше за інші зустрічаються штампи про проходження прописки, в яких зазначалася її дата та номер району проживання [1, спр. 2870 та ін.]. Вивчення цих штампів дозволяє визначити, якими саме органами влади проводилися дані заходи. Так, наприклад, в одному з паспортів у печатці про прописку міститься тризуб, що свідчить про наявність місцевого органу самоврядування, в нашому випадку — сільської управи [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 2864]. Також є печатки Біржі праці, що свідчать про те, що власник документу знаходиться на обліку в цій установі. Зазначені дипломатичні особливості джерел підтверджують здійснення одного з головних завдань німецької окупаційної політики — суворий облік населення з подальшим тотальним залученням його до трудової повинності.

Далі, за хронологією, йдуть документи, які відносяться вже до періоду окупації — повістки, різноманітні за формою, але в принципі аналогічні за змістом, що розсилалися біржами праці, органами місцевої окупаційної влади потенційним оstarбайтерам [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 4113 та ін.].

Наступний комплекс матеріалів з точки зору класифікації за принципом призначення співпадає з першим, оскільки до нього входять робочі картки, робочі книжки, посвідчення особи, тобто також документи з особового складу. Ці документи, однак, суттєво відрізняються за наступними позиціями: по-перше, належністю й, по-друге, обставинами виникнення. Всі зазначенні документи видавалися нашим співвітчизникам німецькими органами влади та управління під час їх перебування в Німеччині в якості східних робітників [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 2898, 2867 та ін.].

Робочі книжки, картки, посвідчення особи — ця група документів під час проведення ретельного аналізу може дати досить важливу й точну інформацію, яка стосується багатьох аспектів перебування депортованих громадян на території Німеччини та союзних з нею держав. Формуляри цих документів досить докладні, самі бланки охайно заповнені, як правило, машинописним текстом. Окрім традиційних та багаторазово дубльованих в інших документах фільтраційних справ відомостей про вік, фах, національність, в робочих книжках та картках міститься інформація й іншого роду. Це визначена з точністю до одного дня дата прибуття до Німеччини, час вступу на роботу, назва підприємства та його місцезнаходження, у випадку ж направлення у сільські райони зазначалося прізвище та адреса «роботодавця». Ця інформація залишається актуальною і в наш час, оскільки процес відшкодування збитків громадянам, що постраждали від німецько-фашистських загарбників в роки Другої світової війни, триває.

Однак основними, або базовими, документами фільтраційних справ є матеріали, складені за результатами допитів під час проходження пере-

вірок у перевірконо-фільтраційних пунктах, перевірконо-фільтраційних таборах та збірно-пересильних пунктах (далі відповідно ПФП, ПФТ, ЗПП) — реєстраційні листи, анкети, характеристики представників військових частин, посвідчення особи репатріантів. Своім виникненням цей вид джерел завдячує політиці керівництва СРСР по відношенню до радянських громадян, що перебували на території іноземних держав в період Другої світової війни. Головними цілями цієї політики були: з'ясування обставин мобілізації на роботи до Німеччини, форми та види цих робіт, встановлення морального (ідейного) стану репатріанта. На практиці такі цілі досягалися за допомогою створення спеціальних структур, зокрема — Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатриації, а також вже згадуваних ПФП, ПФТ, ЗПП. У відповідності до директиви ставки Верховного головнокомандувача від 11.05.1945 р. перевірка репатріантів-цивільних була покладена на перевірочні комісії, що склалися з представників НКВС, НКДБ та «СМЕРШа» на чолі з офіцером НКВС [3, с. 31]. У складі шести фронтів Центральної групи радянських військ було створено 30 таборів, плюс 46 збірних пунктів для прийому та перевірки радянських громадян. За ініціативи Л. П. Берії репатріантів цивільних пропонувалося не затримувати на ПФП та ЗПП більше десяти днів, але відправляти додому з наступною обов'язковою перевіркою органами НКВС та НКДБ за місцем проживання [3, с. 32].

Посвідчення особи присутнє у багатьох справах. Практично завжди воно має чіткий формуляр, стандартно розташований текст, єдину форму запису. У посвідченні вказувалося, відкіля прибув репатріант у ПФП (ЗПП) та який термін часу він у ньому утримувався, з зазначенням місцезнаходження фільтраційного або збірного пункту. Також вказувалося, куди відправляється репатріант після проходження перевірки. Посвідчення видавалося як правило на термін від двох тижнів до одного місяця, але у деяких випадках й більше. Як такої дати заповнення на посвідченні не ставилося, але з точки зору логіки — дата останнього дня перебування у таборі і є часом видачі посвідчення. Іноді дата закінчення перевірки хронологічно передує даті вибуття з табору, яка зазначена в реєстраційному листі, що пов'язано, можливо, з суто технічними перешкодами (відсутністю транспорту та ін.) [1, спр. 4090]. Місце для фотокартки залишається пустим в абсолютній більшості випадків, що, напевне, було однією з причин крадіжок посвідчень, про які повідомляють репатріанти.

На зворотньому боці посвідчення є штампи про видачу залізничних квитків, продовольчих пайків, проходження медичного огляду. Останнє підтверджує існуючу в історіографії точку зору, відповідно до якої «...попередня ізоляція репатріантів перед відправленням їх до СРСР була конче необхідна, оскільки серед них були поширені різні інфекційні захворювання» [3, с. 32]. Там само на зворотньому боці іноді вказувалися данні на дітей, які, судячи з віку, народилися під час перебування репатріанток вже у ПФТ, ЗПП, під час праці у військових частинах тощо. На

завершення слід зазначити, що посвідчення було єдиним документом з усього комплексу фільтраційної справи, який видавався на руки репатріанту. Всі інші документи направлялися відомчою поштою у відповідні відділи органів внутрішніх справ за місцем проживання репатріанта для проведення подальшого дізнання.

Наслідком цієї другої (для переважної більшості громадян) заключної перевірки було виникнення останньої групи документів, яка буде нами розглянута.

До вказаної групи входять документи місцевих органів радянської влади (відділків органів НКВС, районних та селищних рад) — протоколи допитів, анкети, характеристики, довідки, протоколи допитів свідків й, нарешті, автобіографії самих репатріантів. Розглянемо останній документ більш ретельно. У даному випадку автобіографії — вид документальних джерел, оскільки вони є складовою частиною фільтраційної справи, яка, в свою чергу, належить до різновиду справочинних документів. Зміст автобіографії, структура та черговість викладення даних дозволяє стверджувати, що ми маємо справу з документом, чітко визначеним за формою, автори якого повинні були стисло відповісти на поставлені питання. Автобіографії, як правило, єдиний документ у фільтраційній справі, що заповнювався рукою репатріанта, оскільки і анкети, і реєстраційні листи, а тим більше протоколи допитів, заповнювалися офіцерами НКВС зі слів допитуємого. Інформація, що міститься у автобіографіях, дозволяє всебічно висвітлити різні сторони довоєнного життя колишніх східних робітників, визначити рівень освіченості, рівень матеріального добробуту, зробити деякі висновки щодо стану сільського господарства регіону. Автобіографія — один з двох документів фільтраційної справи, що містить точну дату прибуття репатріанта до місця проживання, яка слугувала одночасно датою закінчення процесу репатриації й початку проходження заключної перевірки місцевими органами НКВС. Ця дата заслуговує на особливу увагу тому, що за її допомогою можна встановити, що хронологічні межі репатриації були іноді досить широкими, й пов'язано це не тільки з тривалістю фільтрації, але й з тим, що певна кількість оstarбайтерів, які були звільнені, залучалися до праці у військових частинах, структурах радянської окупаційної адміністрації. Внаслідок цього прибуття до місця постійного проживання датується кінцем 1945 р., а іноді й першими місяцями 1946 року. Причому іноді така мобілізація мала примусовий характер, хоча й відповідала директивам вищих органів влади СРСР. Так, в одній з автобіографій знаходимо такі строки: «В серпні 1945 р... по дорозі на станції Бронна гора нас усіх затримали й у чоловіків призовного віку вилучили фільтраційні довідки й направили до робочого батальйону № 2. В робочому батальйоні я пробув з 17 вересня до травня 1946 року. Відновлював шахти у Ворошиловградській області» [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 2900].

Отже, класифікуючи документи фільтраційних справ за хронологічним принципом, можна визначити п'ять груп джерел, різних за своєю інформативністю, обсягом, змістом, при цьому відмінності спостерігаються не лише між групами, а й у середині кожної з них. Однак розподіл цього документального комплексу в залежності від часу виникнення його складових частин мотивовано ще й тим, що в даному випадку він співпадає з іншим можливим засобом класифікації джерел, а саме — за мотивами, що зумовили виникнення джерела. Справа в тому, що кожному з встановлених нами хронологічних періодів відповідають різні конкретно-історичні обставини, які, безперечно, вплинули на призначення та службові функції джерел, що досліджуються. В свою чергу, це вплинуло на зміст документів. Цей момент є одним з найбільш суттєвих в методологічному плані, оскільки загальні властивості як форми, так і змісту, одного і того ж виду джерел, формуються під впливом спільності функцій даного виду в історичній дійсності, у суспільній практиці [7, с. 109]. Також важливо, що функціональне призначення документу не тільки зумовлює відбір інформаційних даних, але й визначає достовірність певної частини інформації, яка вводиться до джерела цілеспрямовано, для того, щоб воно відповідало своєму призначенню.

Ще одна можлива класифікація, за принципом наближення до дійсності, що відображається, — на історичні залишки та історичні традиції. Хоча вона й була використана під час дослідження подібного комплексу документів, а саме архівно-слідчих справ репресованих у 20–50-х роках, вона не є оптимальною, оскільки документи, що містяться у фільтраційних справах, відображають кілька процесів: мобілізації, депортації, перебування в Німеччині, репатріації [2, с. 49]. Виходячи з цього, один і той же документ може нести в собі риси і першої, і другої ознаки. Так, наприклад, протокол допиту, може розглядатися як «історична традиція» по відношенню до депортації та як «історичний залишок», що «брав участь» в процесі репатріації. Тому вживання цієї методики можливе в межах конкретного історичного дослідження, при якому розподіл джерел має функціональний характер. В іншому ж випадку розподіл джерел на «залишки» та «традиції» не має сенсу, оскільки джерело як об'єкт дослідження джерелознавства являє собою єдність безпосередньої та опосередкованої інформації [8, с. 28].

Розподіляючи документи фільтраційних справ за призначенням, а саме на нормативні та виконавчі, можемо спостерігати ознаки перших й других не тільки в різних документах, але й в одному. Таким документом є реєстраційний лист, що містить у собі і виконавчу (звітну) частину — питання та відповіді на них, і нормативну (фіксує) — рішення представників перевірочних комісій НКВС про відправлення репатріанта додому, у трудовий табір або у спецтабір НКВС. Більшість же інших документів відносяться до виконавчих, оскільки відображають події, що вже відбулися.

Застосовуючи видову методику класифікації джерел, слід віднести основну частину матеріалів даного комплексу до джерел справочинних, тобто до виду документальних джерел, що створені в процесі функціонування державних, громадських, приватних організацій та мають офіційний, діловий характер [4, с. 34]. За межі цього визначення справочинного джерела виходять тільки автобіографії, тому що деякі з них за формою та змістом є автобіографічними описами, тобто можуть бути віднесені (у відповідності до класифікаційних схем, що мають у новітній літературі) до такого різновиду писемних джерел як мемуари [5, с. 69].

Також документи фільтраційних справ можливо аналізувати за ознакою належності, тобто як радянські, німецькі та союзницькі. Але враховуючи, що саме такий принцип було покладено в основу класифікації цих джерел М. П. Ковальським та В. В. Ченцовим в одній з небагатьох публікацій з проблеми, що досліджується, ми не вважаємо за доцільне викладати цю методику аналізу ще раз [7].

На закінчення зупинимося на характеристиці фільтраційних справ як історичного джерела з точки зору тих помилок та неточностей, що іноді зустрічаються в цих джерелах.

Одним з факторів, що перешкоджають датуванню документів, є відсутність дати заповнення реєстраційного листа, анкети, посвідчення.

Під час заповнення реєстраційного листа співробітники НКВС часто не вносили до відведених граф рішення реєстраційних комісій. Це слугує основною перешкодою для вивчення подальшої долі репатріанта, яка, однак, може бути частково простежена за допомогою вивчення інших документів, що містяться у справі, якщо звичайно вони є, оскільки, нагадаємо, саме реєстраційний лист був базовим документом фільтраційної справи.

В абсолютній більшості справ, що були заведені на мешканців сільських районів, міститься 2–3, максимум 4 документи, в той же час в справах жителів міста їх кількість досягає 8–9, а іноді й більше різновидів.

У фільтраційних справах немає документів, що відображають подальший хід перевірки, у тих випадках, коли на репатріанта маються так звані «компрометуючі» матеріали. Наприклад, негативні відозви свідків, з безпосереднім зазначенням того, що певна людина вітала прихід німецьких військ або співпрацювала з окупаційною владою, що, беручи до уваги реалії того часу, мало б підштовхнути органи внутрішніх справ до подальших, можливо репресивних дій. Такі документи відсутні навіть у тих випадках, коли у висновку фільтраційної комісії говориться, що репатріант «потребує подальшої всебічної перевірки» [1, ф. 6440, оп. 1, spr. 2923]. Це може бути пов'язано з тим, що у подібних випадках на репатріанта заводилася інша, суто судова справа.

Умовно до недоліків, яких було допущено при складанні фільтраційних справ, можна віднести наявність у цьому комплексі матеріалів

на військовослужбовців Червоної армії, що потрапили в полон під час бойових дій, але віднесених з тих чи інших причин до розряду остарбайтерів.

Іноді зміст справи не відповідає імені, що проставлено на обкладинці. У деяких випадках це зумовлено родинними зв'язками колишніх остарбайтерів. Так, наприклад, одну зі справ, судячи з заголовку, заведено на сестер М. Е. та А. Е. Кравцових, у самій же справі є документи на їх матер — Кравцову М. С. [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 3030]. Дуже рідко, але все ж таки зустрічаються помилки, пов'язані з неправильною передачею прізвища. Подібного роду недоліки можуть призвести до непорозумінь під час видачі довідок, що підтверджують перебування тієї чи іншої людини в Німеччині, процес одержання яких йде в наш час досить активно.

Привертає до себе увагу невідповідність між свідченнями в реєстраційному листі (анкеті) та протоколі допиту. У другому документі репатріанті (особливо сільські мешканці), як правило, повідомляють чітку інформацію про людей, що сприяли мобілізації до Німеччини, наприклад: «Мобілізував мене колишній староста села Гути Пономаренко Л. П.». Але в першому документі у графі про зрадників та співробітників окупантів, зі слів цієї ж людини записано, що: «Не знає нікого» [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 3138].

Таким чином, зробивши спробу класифікації матеріалів, що входять до фільтраційних справ, можемо дійти певних висновків. Жодна класифікація, в тому числі й найбільш поширена — видова, не є у нашому випадку універсальною, оскільки не дає змоги максимально точно охарактеризувати документальний масив, що вивчається, в цілому. З цього витікає, що по відношенню до такого різноманітного комплексу матеріалів необхідно застосовувати кілька різних методик аналізу, за допомогою яких можна було б, усвідомити особливості джерельної бази дослідження, і, відповідно — на основі цієї широкої бази всебічно й об'єктивно дослідити відображені у даних джерелах процеси.

### *Література*

1. ДАХО.
2. Гранкіна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х — 1950-х роках у СРСР // УІЖ. — 1997. — № 4.
3. Джерелознавство історії України: Довідник. — К., 1998.
4. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы // История СССР. — 1990. — № 4.
5. Источниковедение. История. Теория. Метод. — М., 1998.
6. Ковальский Н. П. Проблема классификации письменных источников в современной советской историографии // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. — М., 1983.

7. Ковальський М. П., Ченцов В. В. «Фільтраційні справи» — невідомі джерела державних архівів // Архіви України. — 1993. — № 1–3.
8. Медушевская О. М. О проблемах классификации исторических источников // Советские архивы. — 1978. — № 5.
9. Пронштейн А. П., Лубский А. В. Методологические проблемы источниковедения в современной советской литературе // Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавание в вузах. — М., 1979.

### **Резюме**

В статье рассматривается такой вид массовых исторических источников как фильтрационные дела на граждан Украины, депортированных в Германию в период Великой Отечественной войны. Изучается история возникновения, содержание, информационный потенциал данного комплекса источников. Предпринята попытка распределения материалов фильтрационных дел в соответствии с принятыми в современном источниковедении классификационными схемами. Выводы, сделанные в статье, базируются на изучении более тысячи фильтрационных дел, хранящихся в Государственном архиве Харьковской области.

### **Summary**

The article deals with such a kind of mass historical sources as filtration cases of Ukrainian citizens that were deported for the forced labour in Germany in the period of the Great Patriotic war. This amount of sources is considered at the point of its origin, maintenance, information potential. The attempt of classifying of filtration cases in accordance with the adopted schemes is made in the work. The conclusions in the article were made on the ground of investigating more than a thousand filtration cases kept in the State archive of Kharkiv region.

*В. В. Петровський*

### **ПРОБЛЕМА КРИМУ В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗАРУБІЖНИХ АВТОРІВ**

Результати референдуму щодо незалежності України, опубліковані 5 грудня 1991 року, вразили громадську думку, бо навіть у Криму 54,1 відсотка жителів підтримали це рішення. Ставши прикладом моделі мирної революції, Україна після цього проголосувала за Л. М. Кравчука як символ стабілізації та центристських підходів. Однак синхронно з таким розвитком подій лунали голоси тих політиків, що не бажали примиритися з розпадом Радянського Союзу, пророкуючи ледь не ши-



рокомасштабні війни на його території на кшталт югославських. Скажімо, мер північної столиці Росії А. Собчак в інтерв'ю газеті «Фігаро» 4 грудня 1991 «малював» апокаліптичні образи ядерного протистояння між Росією й Україною, порівнюючи їх з Сербією та Хорватією відповідно [1, р. 422]. Хоча його прогнози справдитися не могли, але протягом шести років українсько-російські відносини серйозно лихоманило, значною мірою — через невирішеність питань статусу Криму, належності Севастополя, долі Чорноморського флоту, проблем кримськотатарської меншини, мовних проблем.

Фактично Кримський півострів перетворився на найбільш вибухо-небезпечний для подальшої стабільності України анклав, став приблизно таким місцем, яким для Молдови було Придністров'я. Але якщо в розв'язанні конфлікту Кишинів використав спочатку силу, а потім допомогу сусідніх держав, то Україна в основному обійшлася власними силами, не застосовуючи радикальних методів.

Західні історики, політологи, оглядачі, політичні й військові діячі уважно сліdkували за ситуацією в Криму. Аналізом підходів сторін до вирішення питання належності Севастополя, рівня кримської автономії, позицій населення й лідерів України та Росії займалися такі автори, як Е. Вілсон, Т. Кузьо, Р. Солчаник, П. ван Гам, В. Кінкейд, Я. Браммер, Д. Лепінгвелл, К. Коверт, Д. Яворський, Д. Сецер, Т. Ланд, Г. Сасс, А. Мошес, Д. Шерр, М. Молчанов та інші. Мета автора даної статті — розглянути головну проблему, яка становила перешкоду на шляху нормалізації стосунків між Росією та Україною, — належність Кримського півострова. Аналіз досліджень зарубіжних авторів надає можливість виявити оцінки основних аргументів сторін з боку Заходу, їх співпадання чи помилковість висновків, прогнозів щодо подальшої еволюції українсько-російського переговорного процесу.

Обсяг статті не дозволяє, на жаль, висвітлити інші проблеми Криму. Напружені дебати відносно територіально-адміністративної належності Кримського півострова спалахнули закономірно, і не тільки тому, що російська еліта поставила під сумнів рішення 1954 року про його передачу до складу радянської України. По-перше, для України вихід до Чорного моря та можливість активної участі в Балтійсько-чорноморському блоці держав відкривали шанс на ключову роль, змінивши, нарешті, звичайний геоісторичний чинник «окраїни» [2, р. 120]. По-друге, як відзначив професор Канадського інституту українських студій Р. Марплз, визнання Заходом за Росією статусу правонаступниці СРСР призвело до того, що майже два роки Україна була де-факто міжнародною парією [3, р. 106].

Професор Колумбійського університету О. Мотиль, торкаючись теоретичних основ українсько-російських конфліктів, писав: триумф ельцинської революційної еліти означав схильність до імперства й сильної влади. Російські політики 90-х років вважали державу інструментом революційної трансформації, мали неприкриті месіанські наміри,

як і всі революціонери взагалі. Для багатьох росіян радянська експансія фактично виглядала російською, а радянські поразки або втрати — теж вважались насамперед російськими [4, р. 23–25].

В кримській проблемі сплелися, якщо використати оцінку А. С. Тамінез, два типи інтересів російської еліти: реальна політична та економічна користь і більш абстрактні інтереси престижу, психологічного задоволення й законності [5, р. 44–45].

Навряд чи перебільшує в своїх роздумах значення півострова для України та Росії Р. Волчук. Дійсно, для Росії значення Криму величезне насамперед з точки зору військового впливу на Україну й Чорноморський регіон. Не менш важливий і широкий стратегічний підтекст: росіяни розраховують у майбутньому відновити своє панування на Чорному морі (з оновленим флотом) і таким чином обмежити зростаючий вплив Туреччини в мусульманському світі, одержати перевагу при доступі через Босфор і Дарданелли до Середземномор'я. Для України забезпечення державного кордону на півдні практично неможливе при перевазі російського населення в Криму та значно сильнішого від українських військово-морських сил російського Чорноморського флоту [6, р. 5].

Добре відомо, що наявність у Криму переважної більшості росіян та російськомовних українців, серед яких надто впливовим фактором залишається «радянськість», обумовила особливу позицію населення ще стосовно «перебудови» й демократизації суспільства. Як вказував співробітник науково-дослідного інституту радіо «Вільна Європа» та «Свобода» в Мюнхені Р. Солчаник, уже після прийняття закону про державний статус української мови 28 жовтня 1989 року серед жителів Криму швидко поширився страх перед «насильницькою українізацією», хоча він був абсолютно безпідставним. Однак уже влітку–восени 1989 р. місцева комуністична номенклатура очолила рух за відновлення автономії Криму, щоб перетворити його на своєрідну «резервацію», дистанціювавшись від небажаних змін та влади Києва [7, S. 253–254].

Крах Радянського Союзу надав росіянам Криму, на думку президента асоціації по вивченню націоналізму Я. Бреммера, статус першорядної титульної нації, тому вони виступили за воз'єднання з Росією. Взагалі росіяни України більш урбанізовані, мають в середньому вищий рівень освіти й заробітної плати, ніж українці, а в Криму — свої органи управління. Взяті в цілому, вказані чинники сприяли їхній етнополітичній мобілізації. До кінця грудня 1992 р. на території Криму не діяли структури представника президента України. Крім того, суттєві поступки київської влади російському населенню півострова прискорили відновлення кримським парламентом 20 травня 1994 року дії місцевої Конституції, прийнятої двома роками раніше. Вона передбачала кримське громадянство, власні збройні сили, а відносини з Україною будувалися за принципом міждержавних стосунків. Але кримські татари, які стали нетитульним народом на власній батьків-

щині (значна частина з них не мала виборчих прав), замість підтримки автономії надали перевагу зміцненню унітарної української держави. Навіть коли уряд України, побоюючись відчуження росіян, ігнорував більшість вимог татарського населення, останнє почало схилитися до підтримки Руху, але не російського сепаратизму. Хоча, звичайно, татари дійсно відігравали другорядну роль в політичних подіях [8, р. 20; 9, р. 319–324]. Але, як пише експерт з пострадянських проблем Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні А. Лівен, татари очолюють віддані справі, рішучі й благородні лідери, загартовані роками поневірянь у радянських в'язницях. 18 травня 1994 року, на знак піввікової річниці депортації татар та інших меншин з Криму, вони вивели на вулиці близько 200 тисяч своїх земляків, тобто 80 відсотків всього татарського населення півострова. На відміну від масової політичної мобілізації татар, прибалтійських народів, українських націоналістів, російські жителі Криму виявилися не в змозі виставити навіть більш-менш численні пікети біля будинку свого парламенту [10, р. 108, 119].

Взагалі росіян Криму хвилює, як зауважує професор М. Молчанов, питання подальшої «татаризації» Криму і скорочення Києвом меж російської автономії. Російські політики розраховують таким чином: якщо Москва програє битву за російську автономію на Кримському півострові, в такому разі залишиться мало надій на перемогу в Естонії, де дебатуються проблема Нарви, або латиській Ризі. Саме Крим служить очевидним проявом напівреальної, напівуявної небезпеки для російської національної гордості й політичної ідентичності. Для Росії територіальна втрата півострова може все ще сприйматися як «скорочення залишків колишніх «колоніальних» або «псевдо-колоніальних володінь». Тому, скажімо, Т. Кузьо й наголошував, що українська «небезпека» для Росії — не військова, а політична, культурна й психологічна. У свою чергу, Україна не бажає втішатися таким розумінням втрати Криму, тому вона фактично більш чутлива до кримської проблеми, ніж Росія. Тому з обох сторін національні гордоці та історична пам'ять підносяться до найвищого принципу [11, р. 7–8].

Добре відомо, що в Конституції Росії 1993 року не вказано, що Крим — російська територія, але, як вважає Т. Кузьо, територіальні претензії часто проявляються в психології, ностальгії. Де початок чи кінець російської території — зрозуміти важко, бо росіяни, подібно сербам або туркам, бачать батьківщиною всю колишню імперію. Свого часу Л. Кравчук, розмірковуючи про значення історичних кордонів, риторично запитував: за яким століттям їх потрібно визначати — X чи IV? Чи можливо вимагати від Росії повернення 325 тисяч км<sup>2</sup> колишньої території України, яка була передана їй у 1924 році? Чому, дивуючись автор статті в «Литературной России», відлік належності Криму ведеться з 1954 року, а Курільських островів — з 1855 року? [12, р. 37, 42].

Історики української діаспори давно намагалися довести природну належність Криму до праукраїнських земель, і не лише на основі існування Тмутараканського князівства у другій половині X—на початку XII століття. В 1993 році професор політичної теорії університету Манітоби Р. Книш фактором київської політики назвав побудову в V столітті фортеці Києвець біля нинішнього Сімферополя [13, р. 313]. Запорізьку Січ та Кримський півострів як єдиний організм протягом 1709–1732 років описував З. Когут. З посиланням на матеріали, опубліковані в українській пресі на початку 90-х років XX століття, він доводив, що південь України, включаючи Крим, колонізували українські козаки й селяни, вони ж будували й Севастополь [14, р. 11].

Німецький вчений В. Йільге резонно підкреслює, що зображення на реверсі односторонньої української банкноти руїн Херсонесу дає можливість доводити легітимність належності Криму саме до України, хоча після краху Візантії Кримський півострів знаходився під владою татар, південне його узбережжя було одним з вілайєтів Османської імперії, потім Крим став російським. Але цією віссю Київ–Крим, орієнтованою на південь, національна пам'ять українців підтверджує думку української історіографії XIX століття щодо протоукраїнського характеру Русі взагалі [15, S. 105–110]. Саме нагальна потреба узаконити право України на володіння Донбасом та Кримом була, з точки зору Т. Кузьо, основною причиною прийняття Києвом історіографічної схеми М. С. Грушевського [12, р. 43].

Даремно деякі кримські геополітики доводили, начебто Крим геополітично гетерогенний (неоднорідний) по відношенню до українського Причорномор'я. Тобто вони намагалися стверджувати, що в цих регіонах різні ґрунти, фауна, а співвідношення довжини перешийка до периметра узбережжя дає в Криму найменшу цифру серед великих півостровів Євро-Азії і наближає його до острова. Цим висновком геополітики підкреслювали «волю кримської землі», співвідносячи її з антикиївськими настроями кримчан. [16, с. 19–20]. Такий висновок не можна вважати випадковим, бо з осені 1992 року ідеолог російського політичного бомонду С. Караганов пропонував широкомасштабні плани маніпуляції з російською діаспорою в близькому зарубіжжі, щоб полегшити шлях Росії до гегемоністської позиції в Євразії [17, р. 156].

Що стосується реакції більшості громадян України на ряд войовничих заяв російських політиків, то Т. Кузьо небезпідставно заявляв: за 70 років населення УРСР звикло до існуючих адміністративних кордонів між республіками. Тому після серпня 1991 року претензії Державної думи Росії на Крим та Севастополь були сприйняті негативно не лише, скажімо, у Львові, але й в Донецьку. В той же час відсутність масових антиросійських настроїв пояснює незначну підтримку пропозиції про ліквідацію в Україні військових баз Російської федерації [18, р. 32].

Учасники українсько-американської конференції істориків у жовтні 1994 року відзначили вибухонебезпечність кримської проблеми, при-

чому канадський політолог Д. (І.) Яворський вказав на нерішучість київської влади в боротьбі з сепаратизмом. З точки зору Р. Солчаника, напруженість питання щодо належності Криму демонструє небажання Росії визнати незалежний статус України, а турецький вчений Д. Б. Сецер категорично заявив: якщо Крим буде у складі Росії, небезпека для Туреччини залишатиметься досить суттєвою [19, S. 729].

Докторантка Лондонської школи економічних та соціальних наук Д. Сасс з повним правом писала, що Крим є прикладом етнографічного музею, що українці не дарма називали його «кокардою на грудях землі», росіяни — брильянтом у короні. Але в 90-х роках ХХ ст. його стали порівнювати з Нагірним Карабахом, спусковим гачком для третьої світової війни. Хоча засоби масової інформації перебільшували складнощі кримської проблеми, але напружена атмосфера дебатів, різних заяв виправдовувала авторів. В 1994 році Кримський півострів міг перетворитися, за словами Д. Сасс, в іскру, яка загрожувала розірвати Україну на частини і поставити під сумнів її виживання [20, р. 83–84]. Між тим Т. Кузьо переконує в іншому: надто мало спільного в російсько-українському конфлікті з проблемами типу Індія–Пакистан чи Хорватія–Сербія. Бо якщо для України головною небезпекою її незалежному статусу залишається позиція Росії, то для останньої Україна не становить найменшої загрози (до 2005 року бойовий потенціал української армії може становити лише 20 відсотків від рівня 1992 року [21, с. 40]. Тому запевнення міністра закордонних справ Великобританії М. Рифкінда в наявності ризику війни за Крим, порівняння В. Жириновським півострова з Кувейтом у плані можливого російсько-українського конфлікту — безпідставні [22, р. 1–2].

Виступаючи 30 травня 1998 року на конференції славистів у Оттаві, професор М. Молчанов підкреслив: криза 1994–1995 років у Криму мала б набагато гірші наслідки, коли б крайні погляди російських націоналістів розділяла найвища еліта країни. Деякі автори переконані, що конфлікт за півострів, за Чорноморський флот тоді не перейшов до «гарячої фази» не завдяки поліпшенню економічної й політичної ситуації в Україні, а дякуючи обережній та безсторонній лінії російських виконавчих структур, які традиційно менш емоційні, ніж законодавчі органи [11].

В праці вчених Стокгольмського науково-дослідного інституту миру висновки більш песимістичні: з 1993 року в Росії фактично не залишилося еліт, які б сприймали без заперечень кордони Росії в якості меж Російської Федерації, бо росіяни не визнають внутрішніх кордонів колишнього Радянського Союзу згідно законів міжнародного права [23].

Можна погодитися з професором міжнародних відносин університету Білкент (Анкара) Д. Б. Сецером, що Росія вкрай хворобливо сприйняла ліквідацію своєї гегемонії в акваторії Чорного моря, маючи тут досить велику довжину кордону — 2782 кілометри. В потенціалі, вважає він, Крим може розділити або об'єднати Україну з Туреччиною, але реальніше останнє. Поки що, однак, знаючи про обвинувачення Росії на адресу Стам-

булу в намаганнях заповнити «вакуум сили» в Чорноморському басейні, Україна не бажає тісного зближення з Туреччиною, в основному обмежуючись економічним співробітництвом [24, р. 80, 90–93].

Ще кілька років тому позиції зарубіжних та вітчизняних вчених стосовно майбутнього російсько-українських відносин, не виключаючи й кримські проблеми, виглядали досить драматично. Ч. Дік, наприклад, прогнозував можливість заходів Росії по дестабілізації становища в Україні, провокуючи внутрішні конфлікти, після чого начебто йшло б втручання в її справи під виглядом захисту миру чи російськомовного населення [25, р. 39]. Таке тлумачення перегукувалося з передбаченням директора відділу міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету М. Кулінича, який припускав, що загроза війни для України, як і серйозних конфліктів, не зникла. Причинами можливих зіткнень можуть стати політичні, територіальні, національно-етнічні, релігійні протиріччя, які неможливо вирішити мирним шляхом [26, р. 195].

Але, скажімо, науковий співробітник Інституту миру у Вашингтоні А. Лівен впевнений, що без допомоги Росії відірвати Крим від київської влади неможливо навіть теоретично. Сваритися ж серйозно з Україною заради Криму російське керівництво не бажало [27, р. 59–60]. Водночас, наголошує викладач Норвезької військової академії Т. Буквол, Москва побоюється антиросійського союзу Туреччини з Україною, в результаті якого російська військова присутність у Криму може бути ліквідована [28, р. 66].

Таким чином, більшість аналітиків Заходу вважають проблему статусу Криму вирішеною тимчасово і не виключають нових ускладнень ситуації у зв'язку зі зміною політичної ваги татарськокримської меншини, модернізацією стратегічних планів Росії, станом її загальних контактів з Україною.

### *Література*

1. Nahaylo B. The Ukrainian Resurgence. — London, 1999.
2. Feldhusen A. The «Russian Factor» in Ukrainian Foreign Policy // The Fletcher Forum of World Affairs (Medford). — 1999. — Vol. 23. — № 2.
3. Marples R. Ukraine's Relations with Russia in the Contemporary Era // The Harriman review (New York). — 1996. — Vol. 9. — № 1–2.
4. Motyl A. J. Competing Discourses and inter-State Conflict in post-imperial Eastern Europe // Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building. — London; New York, 1998.
5. Tuminez A. S. Russian Nationalism and the National Interest in Russian Foreign Policy // The Making of Foreign Policy in Russia and the new States of Eurasia. — Armonk, New York; London, 1995.
6. Wolchuk R. Ukraine in the Context of NATO Enlargement // The Ukrainian review (London). — 1997. — Vol. 44. — № 3.

7. Solchanyk R. Regionalismus und Nationalismus in der Ukraine // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. — Baden-Baden, 1993.
8. Bremmer J. Post-Soviet nationalities Theory: Past, Present, and Future // New States, new Politics: Building the Post-Soviet Nations. — Cambridge etc., 1997.
9. Meyer D. J. Why have Donbas Russians not ethnically mobilized like Crimean Russians have? A Institutional / Demographic Approach // State and Nation Building in East Central Europe: Contemporary Perspectives. — New York, 1996.
10. Lieven A. Ukraine and Russia. A fraternal rivalry. — London, 1999.
11. Molchanov M. A. Ukraine between Russia and NATO: Politics and Security // The Ukrainian review (London). — 1998. — Vol. 45.
12. Kuzio T. Borders, Symbolism and Nation — State Building: Ukraine and Russia // Geopolitics and International Boundaries (London). — 1997. — Vol. 2.
13. Knysh G. The Crimean Roots of Ancient Ukrainian Statehood // The Ukrainian Quarterly (New York). — 1993. — Vol. XLIX. — № 3.
14. Kohut Z. Making the Ukrainian Armed Forces Ukrainian: The Role of National (non-Soviet) Military Traditions // The Military Traditions in Ukraine's Army Forces. 12–13 May 1994. — Cambridge, 1995.
15. Jilge W. Staatssymbolik und nationale *Identität* in der postkommunistischen Ukraine // Ethnos-Nation (Koln). — 1998. — № 1–2.
16. Цымбурский В. Л. Геополитика как мировидение и род занятий // Политические исследования (Москва). — 1999. — № 4.
17. Skak M. From Empire to Anarchy. Post-communist Foreign Policy and International Relations. — London, 1996.
18. Kuzio T. The Domestic Sources of Ukrainian Security Policy // The Journal of Strategic Studies (London). — 1998. — Vol. 21.
19. Osteuropa (Stuttgart). — 1997.
20. Sasse G. The Crimean Issue // The Journal of Communist Studies and Transition Politics (Glasgow). — 1996. — Vol. 12. — № 1.
21. Ольшевський В. Й. Военно-економічна безпека // Наука і оборона (Київ). — 1999. — № 3.
22. Kuzio T. Russia–Crimea–Ukraine. Triangle of Conflict // Conflict Studies (London). — 1994.
23. Див.: Russia and Europe: The Emerging Security Agenda. — Oxford. — 1997. — XVIII.
24. Sezer D. B. Ukraine, Turkey, and the Black Sea Region // Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a newly Independent State. — Cambridge, 1998.
25. Goncharenko A. Ukrainian-Russian Relations: An Unequal Partnership. — London. — 1995.

26. Kulinich N. Defence Industry Privatization and National Security Requirements: The Ukrainian Case // Privatization in NACC Countries: Defence Industry Experiences in Related Fields. Colloquium 29–30 June, 1 July 1994. — Brussels, 1994.
27. Lieven A. The Weakness of Russian Nationalism // Survival (London). — 1997. — Vol. 41.
28. Bukkvoll T. Ukraine and European Security. — London, 1997.

### Резюме

В статье анализируется современная западная историография проблемы Крыма в украинско-российских отношениях. Рассматриваются различные точки зрения, приводятся высказывания ведущих политологов, историков, государственных деятелей стран Европы и Северной Америки. Выводы, сделанные в статье, дополняют и углубляют представления об оценке зарубежными авторами сложного узла противоречий вокруг республики Крым, который возник вследствие новой геополитической ситуации, сложившейся в Восточной Европе после 1991 г.

### Summary

In the article we can see the analysis of modern western historiography on problems of Ukrainian-Russian relations dealing with Crimean question. Different points of view, statements of prominent political scientists, historians and statesmen of European and North American countries are considered in this investigation. The article contains conclusions, which expand and deepen our conception of foreign authors' assessment of complicated knot of contradictions in Crimean republic problem, which appeared as the result of new geopolitical situation existing in Eastern Europe since 1991.

*М. С. Лапина*

**«КОЛЛЕКЦИЯ АДЕЛУНГА» И В. Н. КАРАЗИН...**  
**(К вопросу об отставке В. Н. Каразина  
от университетских дел)**



**ДО 200-РІЧЧЯ  
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Открытие в начале XIX века Харьковского университета, первого высшего учебного заведения на юге Российской империи, предопределило становление Харькова как крупного промышленного, торгового и культурного центра. Отстаивая идею создания университета, Каразин смотрел далеко в будущее: «Харьков в самое короткое время процветет и будет иметь честь доставлять просвещенных сынов Отечеству» [1, с. 76].

Проект будущего университета был написан самим Каразиным и назывался «Предначертание о Харьковском университете». По замыслу Каразина, университет должен был стать училищем «для приуготовления юношества к общественным и государственным должностям» [2, с. 323]. Проект был представлен губернскому дворянскому собранию 24 августа 1802 г.\*, а уже 1 сентября было принято решение о создании университета. Это позволило В. Н. Каразину форсировать продвижение вопроса в высших правительственных кругах. Благодаря удивительной целеустремленности и энергии Каразину удалось в кратчайший срок осуществить идею, которая, по его словам, «занимала всю его душу» [1, с. 61].

Через несколько месяцев после того, как было принято ходатайство дворянского собрания, а именно 23 января 1803 г., вышел Указ Александра I, где среди прочего шла речь о создании в Харькове университета. 5 ноября 1804 г. императором была подписана «Утвердительная грамота», а 17 января 1805 г. состоялось торжественное открытие университета. Поистине это был подвиг.

Вдали от столицы, в степном краю, еще недавно известном как «дикое поле», вопреки неверию и противостоянию части местного дворянства и недоброжелателей в самом Петербурге были сделаны в кратчайший срок необходимые приготовления для открытия университета. В частности, в России и за границей были закуплены учебные пособия, книги и доставлены по бездорожью в Харьков. Все это было под силу неординарной личности. Имя Каразина стало навеки связано с Харьковским университетом.

Именно В. Н. Каразин стал «единственным виновником назначения Харькова для южного университета, без него это назначение, конечно, никому и в голову не пришло» [1, с. 60], — писал профессор Н. А. Лавровский, один из первых биографов Каразина.

Но тогда, в те далекие годы, события складывались для В. Н. Каразина драматически: он даже не был приглашен на торжественное открытие

\* Здесь и далее даты по старому стилю.

университета. Мало того, вынужден был отойти от университетских дел, подать в отставку и уехать в свое родовое имение с. Кручик Ахтырского уезда. Такой поворот событий, как видно из дошедших материалов, связывался с финансовой стороной его деятельности в период подготовки университета к открытию.

Университет создавался, главным образом, на пожертвования дворянства Слобожанщины, а также на средства, выделенные правительством. «Суммы государства недостаточны», — писал В. Н. Каразин графу В. П. Кочубею в письме от 4 декабря 1802 г. И продолжал: «...надо уповать и поддержать тот патриотический порыв, которым охвачено дворянство Слободской Украины, и помочь привлечь дворянство и других губерний в южной части России». И далее: «Скажу более — навеки может быть потерян будет случай, самый редкий, произвести в российских дворянах энтузиазм к общему добру и успехам воспитания» [2, с. 622].

Об участии местных дворян в пожертвованиях свидетельствует «Исторический записка В. Н. Каразина о приношении Слободских дворян на университет (31 октября 1804 г.)» [2, с. 538, 542]. В дальнейшем в сборе денег на университет приняли участие и другие губернии. Кроме дворянства, свою лепту внесли купечество, духовенство, другие сословия. Благотворительные пожертвования на просветительские цели произвели большое впечатление на общество того времени и вызвали соревнование со стороны богатых магнатов [4, с. 37]. Среди этих лиц были Демидов, Безбородко, Румянцев. Так, сам того не предполагая, Каразин оказался причастным к развитию меценатства в России.

Деньги, предназначавшиеся для университета, были немалые. Распоряжаться ими в связи со своим длительным отъездом за границу граф С. О. Потоцкий, назначенный попечителем учебного округа, поручил В. Н. Каразину. Однако позже утвержденное Правление университета инкриминировало Каразину расходование больших сумм якобы не по назначению университета: создались «вообще большие замешательства денежных расчетов с Каразиным» [1, с. 79]. Подробно о финансовом положении в подготовительный период открытия университета сообщает Н. Тихий в своей монографии «В. Н. Каразин» [4, с. 85–86].

Каразину пришлось оправдываться, давать отчет о произведенных платежах, что видно из его послания «Комитету Харьковского университета» от 31 марта 1805 г. [2, с. 681–683], а также в «Исторической записке В. Н. Каразина о приношении Слободских дворян на университет» [2, с. 542]. Тем не менее члены Правления настаивали на своем. Это бросало тень на имя Каразина, и он вынужден был подать в отставку.

В литературе, посвященной этому критическому эпизоду в жизни Каразина, указываются две причины (или два повода!), приведших к отстранению Каразина от университетских дел. Как пишет Н. А. Лавровский: «Два распоряжения Каразина доставили университету много хлоп-

пот — покупка эстампов и найм ремесленников для университета» [1, с. 79]. Это позволило некоторым доброхотам то ли по велению ума и сердца, то ли по заказу от случая к случаю возвращаться к этим фактам биографии Каразина с целью очернить его имя и дело. Так, анонимное сочинение с хлестким названием «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета...», написанное к столетию основания Харьковского университета, выглядело настоящим пасквилем, нацеленным на компрометацию Каразина и его деятельности [5]. В защиту В. Н. Каразина против этого пасквиля выступил Д. И. Багалеи в газете «Южный край». Тем не менее у анонимного сочинителя были сторонники, о чем говорит брошюра профессора П. Буцинского [6].

Небезынтересно отметить, что Г. П. Данилевский, первый биограф В. Н. Каразина, скрупулезно собиравший сведения о его жизни и деятельности, касаясь этой неприятной страницы жизни Каразина, останавливается только на факте найма ремесленников. Ссылаясь на записки сына Каразина, Данилевский объясняет, что В. Н. Каразин «вызвал 23 семейства лучших иностранных мастеров, типографчиков, переплетчиков, часовщиков, столяров, резчиков, слесарей, каретников, кузнецов и пр.» [7, с. 130]. Приезд ремесленников, преимущественно немцев, сразу же сказался на жизни и быте города. Как писал Г. П. Данилевский: «Ему (Каразину — М. Л.) обязаны мы большею частию началами европейского быта на Украине» [7, с. 129]. Отмечая быстрые и разительные перемены, происходящие в жизни города, Данилевский вспоминает, что еще при нем (а он родился в 1828 г.) дома помещиков, имевших от 500 до 1000 душ, были покрыты тростником, в гостиных стояли лавки, покрытые коврами, и т. д. «И кто бы мог подумать, — пишет Г. П. Данилевский, — что в Харькове будет каменный, весьма благообразный театр, пять аптек, четыре литографии, две типографии...» и др. [7, с. 129]. Так происходило преобразование города, которое Каразин видел в своих планах и напрямую связывал с открытием университета.

Другая претензия к Каразину, которой Г. П. Данилевский предпочел не касаться, — это покупка коллекции эстампов, известной под названием «коллекция Аделунга». Она-то оставалась предметом долгих нападок на Каразина. И если целесообразность приезда иностранных мастеров была достаточно очевидна, то коллекция эстампов, сохранявшаяся долгие годы в классе рисования, а затем в библиотеке, т. е. доступная очень ограниченному кругу людей, действительно казалась купленной преждевременно и без острой необходимости. Естественно, возникает вопрос: что побудило В. Н. Каразина сделать столь дорогостоящее приобретение для университета, сыгравшее роковую роль в его дальнейшей судьбе?

В первые годы XIX в. Каразин пользовался особым расположением Александра I, который по восшествии на престол был полон реформаторских планов. Идеи В. Н. Каразина, видевшего преобразование России

в просвещении народа, были созвучны настроению и действиям императора. По указанию последнего идеи, высказанные на аудиенции, Каразин изложил в записке, которая в дальнейшем легла в основу создаваемого Министерства народного просвещения [8, с. 177]. В. Н. Каразин был назначен правителем дел в «Главном училищ правлении», в круг обязанностей которого входили университеты и учебные округа. Именно в это время Каразин вплотную занялся созданием университета в Харькове.

Согласно «Предначертаию о Харьковском университете» [2, с. 523–534] это учебное заведение должно было быть «всеучилищем», в котором соединились бы академии различных наук и искусств, а кроме того, и низшие профессиональные школы. Одно из главных мест отводилось художественному и эстетическому воспитанию и образованию студентов, а также подготовке специалистов в различных ремеслах и искусствах, крайне необходимых для Харькова. С развитием города и всего края, как писал Каразин, понадобятся искусные ремесленники и художники: живописцы, скульпторы, музыканты, которые «будут, конечно, иметь в сем краю и сделают необходимым отделение изящных искусств» [2, с. 526].

В числе девяти отделений, т. е. факультетов, свое место должно было занять и отделение изящных искусств, а при нем класс рисования. Именно для него еще до утверждения Устава университета и Правления приобрел Каразин среди прочих учебных пособий общим числом свыше 20 000 также оборудование для гравировального дела. Следует отметить, что гравирование как один из видов изящных искусств служил единственным средством распространения копий с произведений живописи. В Западной Европе уже в XVIII в. применялись все виды гравирования. Широкое распространение получила гравюра в России, в этой технике работали многие художники. Естественно, что В. Н. Каразин не мог не включить в свои планы художественного воспитания учащихся обучение этому делу. С этой целью и была приобретена коллекция эстампов.

Коллекция состояла из 2477 наименований, в том числе собственно гравюр 1297, акварельных рисунков 59, а также репродукций, выполненных известными мастерами. Были представлены работы итальянских, немецких, голландских, фламандских, французских, английских мастеров XVI–XVII вв., в том числе Дюрера, Гольбейна, Брейгеля и др. Коллекция содержала, как писал позднее Е. К. Редин, «замечательное, хотя и небольшое собрание гравюр с картин таких великих мастеров итальянских школ, как Рафаэль, Микельанджело, Корраджио, Тициан, Гвидо Рени и др.» [9, с. 58]. Полное описание коллекции Аделунга, дошедшее до нас, оставил хранитель Музея изящных искусств Харьковского университета Г. С. Чириков [10].

Коллекция была атрибутирована группой петербургских специалистов, преимущественно выходцев из Германии: первым библиотекарем царского двора Келлером, живописцем Кюгельбеном, знатоком живописи Юнгом и др. Они «на самом каталоге засвидетельствовали, что

цена всему собранию превышает 5000 рублей» [2, с. 682–683]. В заключении комиссии говорилось следующее: «Это собрание весьма редкое и в особенности готовое служить к изучению истории гравировального дела и при том заключающее лучшие образцы величайших мастеров всех времен всего искусства» [1, с. 79]. В этой акции участвовал Ф. Аделунг в качестве продавца гравюр, а вовсе не их владельца. Именно с ним в течение многих месяцев Каразин вел переговоры о купле-продаже.

Мнение комиссии поддержали харьковские учителя рисования, в том числе и гравер Шепфлин: собрание «великого внимания достойно по трудности составить его, особливо достать такие редкости, какие есть в нем» [1, с. 80]. Таким образом, коллекция представляла полный, насколько это возможно в частном собрании, обзор истории гравировального дела в Западной Европе, была составлена профессионалом по определенному плану и имела не только художественное, но и дидактическое значение. Кроме того, для Харькова, по мнению Каразина, эта коллекция должна была служить не только для обучения, но и открыть местному обществу малоизвестный художественный мир европейских мастеров. Эту точку зрения разделили члены Правления, отметив, что: «... особенно в таком городе, где нет сторонних картинных галерей, надобен хороший и систематический запас лучших эстампов, а особливо копий с превосходнейших картин знаменитых школ живописи» [1, с. 80].

Претензии к Каразину были связаны с финансовой стороной — высокой стоимостью коллекции, отсутствием необходимой четкости в ведении денежных дел. Но следует иметь в виду сжатые сроки, отведенные на открытие университета, нерегулярное поступление денег, неотложные большие платежи, удаленность Харькова от Петербурга, где Каразину приходилось решать эти безотлагательные вопросы. Все это создавало большие трудности ведения дел. Каразин вынужден был давать разные поручения, подписывать векселя и даже вносить свои деньги. Конфликт между Правлением и Каразиним получил резонанс в Петербурге, где вокруг имени Каразина и до того времени уже плелись интриги [3, с. 32–33; с. 84–85]. Отношение Александра I резко изменилось. В результате — отстранение Каразина от государственной службы и ссылка в деревню.

И тем не менее в этой истории остается много неясного и недосказанного. Главное сомнение вызывает вопрос о факте собирательства самого Аделунга и принадлежности коллекции лично ему. Обращает на себя внимание образ жизни и деятельности этого человека, далекого от искусства. Федор Павлович Аделунг (Friedrich von Adelung) родился в 1758 г. в Германии в Штеттине. Поначалу он обучался в местной общественной школе, но в 1780 г. переехал в Лейпциг, где жил его дядюшка Иоганн Аделунг, известный лингвист, стоявший у истоков современного языкознания. Фридрих Аделунг посещал школу при церкви св. Николая, а с 1787 года — Лейпцигский университет по богословию и философии. Сбравшись защищать диссертацию, он отправился путешествовать по Европе и обратно

в Лейпциг уже не вернулся. За три года он побывал в Вене, Венгрии, Италии и Сицилии; в Риме в Ватиканской библиотеке он занимался изучением старонемецких книг и рукописей. Потом направился в Ригу, по-видимому, испытывая материальные трудности, так как оттуда вместе с полковником графом Броуном путешествовал по Германии. В 1795 году, приехав в Митаву, он поступил на государственную службу в качестве секретаря приказа общественного призрения и одновременно состоял частным секретарем курляндского генерал-губернатора графа Палена.

Вскоре (в 1797 г.) по приглашению своего друга придворного банкира барона Раля Аделунг поселился в Санкт-Петербурге и в качестве его компаньона два года занимался коммерческими делами. Но коммерция не была призванием Аделунга, уже в 1800 году он был назначен цензором Петербургского немецкого театра, а на следующий год — его директором. В это же время он издает полный двухтомный немецко-русский словарь и сотрудничает в историческом журнале, издаваемом академиком Шторхом, который был учителем великих князей Александра и Константина, преподавал им политическую экономию. Со Шторхом Аделунг начинает обстоятельную работу над библиографическим указателем литературы в России за пятилетие, при этом второй том, где содержится обзор сочинений на 24 языках, Аделунг издал уже сам в 1811 году. С 1803 г. Аделунг был определен наставником великих князей Николая и Михаила и обучал их немецкому языку, а до 1818 г. — латыни и логике.

Начало придворной карьеры Аделунга совпало с периодом активной деятельности Каразина по организации Харьковского университета. И Каразин, и Аделунг имели отношение к придворным кругам. У них была общая сфера интересов — просвещение и наука. Знакомство их в это время не могло не состояться. К этому же времени относятся, как отмечалось выше, многомесячные переговоры о купле-продаже эстампов. Трудно представить, что человек, углубленно занимающийся наукой, не имевший постоянного места жительства и твердого материального положения, мог, путешествуя по Европе, целенаправленно и педантично собирать дорогостоящие раритеты гравировального искусства, требующие бережной сохранности в транспортировке, и сам ход переговоров о стоимости коллекции в течение нескольких месяцев, а затем срочная безотлагательная выплата всей суммы до утверждения Правления университета, в ведение которого поступили все денежные дела, — все эти обстоятельства подтверждают тот факт, что Аделунг не являлся владельцем и собирателем коллекции, а мог быть лишь посредником некоего лица, которое пожелало остаться неизвестным. Таким лицом мог быть человек, который полностью доверял Аделунгу и с которым его связывали дружба или деловые отношения. Вместе с тем, он должен был иметь в глазах Каразина большой вес и влияние, а может быть, даже держать Каразина в некоторой зависимости от себя. На эту мысль нас наталкивают вскользь сказанные слова Н. А. Лавровского: «...предста-

вился случай, а может быть, *влиятельная рекомендация, от которой не ловко было отделаться, и эстампы куплены*»\*.

Для Аделунга, немца по происхождению, недавно приехавшего в Петербург, таковым мог быть кто-то из соотечественников. Самым близким можно считать барона Раля, того самого, благодаря которому Аделунг оказался в Петербурге и получил свое место при дворе.

Александр Франц Раль (Rahl) родился в 1756 году в городе Ганау, а в конце XVIII века обосновался в России. Во второй половине XVIII века банкирские дома стали играть заметную роль в деловой жизни Петербурга и империи [12, с. 11–12]. Широкую известность среди банкиров получил Иван Фредерикс, которому Екатерина II даровала титул барона Российской империи. В марте 1798 г. Павлом I была организована «Контора придворных банкиров и комиссионеров Воута, Веллио, Ралля и К°» для внешних и внутренних финансовых операций. В июне 1800 г. Раль был возведен Павлом I в баронское звание [12, с. 13]. Основной задачей придворных банкиров являлось поддержание за границей российского вексельного курса, они также имели «монопольное право казенных покупок товаров за границей» [13, с. 70]. Контора придворных банкиров поддерживала тесные отношения с кредиторами русского правительства, имела постоянные связи с банкирскими домами крупных городов Европы, в том числе и Вены [11, с. 13]. Вполне вероятно, что именно через этот банкирский дом осуществлял неотложные для будущего университета закупки и Каразин. Отсюда неизбежно установление деловых отношений между Каразиным и Ралем. Последний был хорошо осведомлен о финансовых делах и операциях создаваемого в Харькове университета. Стоит также упомянуть, что старшая дочь Раля была замужем за харьковским помещиком [13, с. 20].

Дом Раля считался в Петербурге одним из самых богатых и блестящих. «Вся аристократия, большая часть дипломатического корпуса, знатное купечество, почти все артисты и художники, которые жили или приезжали в Петербург, собирались у нас» — пишет одна из дочерей А. Раля [13, с. 17]. Из этого дома и началась карьера Аделунга. Сам же Раль, по словам дочери, был человек чрезвычайно умный, с обширными познаниями, необыкновенной памятью. Описывая жизнь семьи, дочь Раля тем не менее нигде не упоминает об увлечении отца собирательством. Да, впрочем, трудно допустить, что банкир мог заниматься коллекционированием гравюр с явно обучающей целью. И даже если предположить, что коллекция эстампов принадлежала Ралю, то трудно допустить, что он даже через подставное лицо мог вступить в частную сделку с государственным учреждением, которое представлял В. Н. Каразин. Вероятно, А. Раль, имевший широкие связи за границей, в силу определенных обстоятельств пожелал или вынужден был помочь в продаже

\* И далее: «продавцами и оценщиками были лица, тесно примыкавшие к придворному миру» [1, с. 85–86].



через свой банк упомянутой коллекции, которая принадлежала человеку, живущему за пределами России.

И тут обнаруживается имя еще одного Раля, напрямую связанного с интересующим нас вопросом. Это Карл Генрих Раль, гравер по меди. Сведения о нем весьма скудны [15]. Даты жизни — 1779–1843 гг., родом из Германии из университетского города Гейдельберг. Карл Генрих Раль обучался граверному делу в Вене, куда приехал в 1799 г. Был членом Академии художеств, с 1831 г. преподавал в ней и получил звание профессора. Его гравюры на библейские темы отличались прекрасным рисунком. Он оставил много репродукций с картин художников итальянской школы. В описываемое нами время, т. е. первые годы XIX века, он только начинал свои первые шаги в избранном деле. Поэтому весьма трудно допустить, что молодому человеку 24 лет было под силу собрать столь большую коллекцию и даже приобрести ее по случаю. Но в кратких сведениях о Карле Генрихе Рале отмечается (очевидно, как важный момент его биографии), что он учился граверному делу у известного Фюгера.

Генрих Фюгер (1751–1818) был родом из Германии из Вюртемберга [16]. Еще в детстве он проявил способности в миниатюрных портретах и часто обучался гравюре, но поступил в Штутгартский университет по юриспруденции. Вскоре, отказавшись от карьеры юриста, он всецело посвятил себя искусству. Он обучался у лучших учителей в Лейпциге, потом в Дрездене и уже к 1772 г. приобрел известность как мастер миниатюрного портрета. Направляясь в Рим для дальнейшего совершенствования, он по пути оказался в Вене, где в это время был его учитель Китс, и задержался надолго, выполняя многочисленные придворные заказы. В 1776 г. он получает стипендию для поездки в Рим. В Италии в течение семи лет работал в разных жанрах и с разным материалом, в том числе и в гравюре. Устанавливал связи с местными художниками, посещал музеи и частные студии, выполнял разные заказы. Эстампы и рисунки служили ему учебным материалом, и он сам занимался гравированием в целях самообучения этому виду искусства. Так создавалась коллекция.

Известность Фюгера-художника дошла и до России. Он был приглашен царским двором в Петербург, но отказался, будучи связанным другими обязательствами: он украшал фресками библиотеку неаполитанского короля. Из Италии Фюгер возвратился в Вену, где преподавал в Венской Академии художеств, а с 1795 года и до самой кончины являлся ее директором.

В силу каких-то неизвестных обстоятельств он, очевидно, решил продать коллекцию, но высокий статус его как директора делал невозможным продажу коллекции у себя дома. И тут выбор пал на далекий Петербург. Предположительно, Фюгер через своего ученика Генриха Раля, либо напрямую, связался с банкиром Александром Францем Ралем. Начались длительные переговоры между Петербургом и Веной, в которых принимали участие Каразин и Аделунг.

Итак, есть основания считать, что «коллекция Аделунга» была составлена одним из известных в Европе мастеров граверного дела, который одновременно был и преподавателем, что объясняет состав этого собрания. Этим же можно объяснить, что предложена она была в качестве обучающего пособия вновь открывающемуся провинциальному университету, удаленному и от Петербурга, и тем более от Вены. И это, видимо, отвечало условиям и пожеланиям владельца коллекции.

Такова в общих чертах картина купли-продажи известного собрания гравюр, расстановка ее участников. С одной стороны, немцы из придворного окружения со связями по всей Европе, в том числе и с банкирскими домами. С другой, В. Н. Каразин, молодой, патриотически настроенный, увлеченный благородной идеей создания университета, облеченный большими полномочиями и правом распоряжаться огромными суммами. Это была интрига, под которой следует понимать скрытые действия, направленные к достижению каких-либо предосудительных действий. Интрига была хорошо задумана и разыграна. В итоге, Ф. Аделунг сделал в России карьеру ученого, а В. Н. Каразин пожертвовал своим именем и государственной службой.

Коллекция Аделунга положила начало будущему университетскому музею. После Каразина университет продолжал покупать предметы искусства, главным образом, западноевропейского, вел собирательскую работу, снаряжал экспедиции для изучения культурного наследия юга Российской империи. К середине XIX века университет владел значительными художественными и историческими ценностями. В 1861 году университетские коллекции были открыты для широкой публики. В музее подобающее место заняла коллекция Аделунга, первое, по словам Е. К. Редина, действительно драгоценное собрание университета, ставшее его украшением. Ценность коллекции Аделунга возрастала и как уникального собрания западноевропейской гравюры, и в прямом значении этого слова.

В период революционных потрясений и гражданской войны целостность этого собрания была разрушена, фонды университетского музея частично разграблены, а частично переданы во вновь созданные после революции музеи Харькова. Значительный ущерб нанесла и фашистская оккупация: многие ценные художественные экспонаты бесследно исчезли. В настоящее время от коллекции осталось 48 листов, которые хранятся в Харьковском художественном музее.

### *Литература*

1. Лавровский Н. А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета // ЖМНП. — 1872. — № 1.
2. Каразин В. Н. Сочинения, письма и бумаги / Собр. и ред. проф. Д. И. Багалеем. — Харьков, 1910.
3. Абрамов А. В. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность. — СПб., 1891.

4. Тихий Н. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность // Киевская старина. — 1905.
5. И-в. В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета. — Харьков, 1905.
6. Буцинский П. Брошюра г. И-ва «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета» и ответ проф. Д. И. Багалея в «Южном крае» № 487. — Харьков, 1905.
7. Данилевский Г. П. Каразин (1773–1841) // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. — Харьков, 1866.
8. Шильдер Н. Император Александр Первый (1801–1825) // Русский биографический словарь. Т. 1. — СПб., 1896.
9. Редин Е. К. Музей изящных искусств и древности Харьковского университета (1805–1905). — Харьков, 1904.
10. Чириков Г. С. Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. / Гравюры, офорты, хромофотография и проч. Отдел 1. // Коллекция эстампов Фридриха Аделунга. — Харьков, 1883.
11. Кешпен Ф. Аделунг Федор Павлович // Русский биографический словарь. — СПб., 1896. — Т. 1.
12. Ананьич Б. В. Банкирское дело в России 1860–1914. — Л., 1991.
13. Первые банкиры Российской Империи (к 125-летию образования Государственного банка) // Деньги и кредит. — 1995. — № 5.
14. Осип Иванович Сенковский (Барон Брамбеус). — СПб., 1895.
15. Раль Карл-Генрих // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон — Т. 51. — СПб, 1899; Frits Lugh. Les marques de collections de dessins et d'estampes. — Austerdam, 1921.
16. Andresen Andreus. Die Deutschen Maler-Rudierer (Peintures-Graveurs), des neuen Jahrhunderts, nach ihren Leben und Werken. — Leipzig, 1866; Thieme U., Becker F. Allgemeines Lexicon der bildender Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. 12-te B. — Leipzig, 1916.

### Резюме

Стаття присвячена вивченню однієї з недостатньо досліджених сторінок біографії В. Н. Каразіна, а саме — історії придбання ним так званої «колекції Аделунга» для Харківського університету. Цей факт значною мірою визначив подальшу долю видатного просвітителя. У статті не лише пропонується авторська версія обставин придбання колекції, а й викладається ймовірна історія формування цього зібрання художніх творів.

### Summary

This article is devoted to the study of one of the not enough explored pages of V. N. Karazin's biography, that is the history of his coming in possession of the so called "Adelun's collection" for Kharkov University.

This fact greatly determined the future destiny of this outstanding educationalist. The article gives not only the author's version of getting this collection, but also the possible history of formation of this collection of artistic works.

*В. Ю. Іващенко*

## МЕМУАРИ З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ХІХ–ПОЧ. ХХ СТ.

Серед великої кількості джерел з історії вищої освіти мемуарам належить особлива роль. Спогади сучасників передають такі аспекти університетського життя, які не знайшли належного відображення в історичних дослідженнях. Вони містять унікальну інформацію про настрої студентства, характер викладання, взаємостосунки студентів та професури, передають думки і почуття їх авторів.

Інтерес до мемуарної літератури як до виду історичних джерел виник ще в середині ХІХ ст., але в позитивістській історіографії мемуаристику розглядали передусім як джерело фактичного матеріалу. Такий підхід властивий і багатьом сучасним дослідникам, які вбачають цінність мемуарів «у викладанні фактичної сторони зазначених подій, а не в оцінці їх, яка, звичайно, завжди суб'єктивна» [2, т. 1, с. 4]. Подібний погляд став причиною того, що вітчизняна історіографія мемуаристики представлена головним чином передмовами та післямовами до публікацій спогадів, а також порівняно невеликою кількістю статей про окремі твори мемуарного жанру.

Дати нову оцінку джерелам особистого походження дозволяють фундаментальні праці А. Г. Тартаковського [11; 12], який розглядає мемуари «як «залишки», що були породжені соціально-психологічним середовищем, як пам'ятки ідейного руху і суспільно-історичної думки епохи свого створення». У руслі трактовки мемуаристики як феномена культури перед дослідником постає завдання охопити значні комплекси мемуарних джерел в їх історичному розвитку, розкрити роль мемуарної літератури у культурному житті епохи.

Вдалим прикладом історико-типологічного вивчення мемуаристики є стаття Л. А. Булгакової [1], яка присвячена спогадам про університети до революційної Росії. Автор дає стисло характеристику комплексу мемуарів з історії Московського, Казанського, Харківського, Дерптського, Віденського, Петербурзького та Київського університетів, виявляючи особливості університетської мемуаристики в цілому. Однак охопити корпус мемуарів по кожному університету у межах однієї статті неможливо.

Мета даної статті — вивчити коло опублікованих джерел мемуарного характеру з історії Харківського університету ХІХ–початку ХХ ст.

Окремі видання мемуарів викладачів та вихованців Харківського університету враховано у відомій бібліографії С. Р. Мінцлова [6], але, як відзначив сам автор, через відсутність можливості перегляду ряду видань була охоплена лише частина мемуарних пам'яток. Більш докладним у цьому відношенні є п'ятитомний бібліографічний довідник «Історія дореволюційної Росії у щоденниках і спогадах», підготовлений у 1976–1989 рр. під керівництвом П. А. Зайончковського. Проте, незважаючи на ретельність обліку публікацій мемуарів, джерелознавчу обґрунтованість їх відбору та прийомів опису, ця праця все ж не враховує газетні публікації і зосереджена головним чином на реєстрації спогадів у традиційно-класичній формі мемуарних оповідань [2].

Недоліки вищезазначених видань перекриваються бібліографічним покажчиком «Історія Харківського університету», що був виданий у 1985 р. Його укладачі виділили окремий розділ «Спогади», де в алфавітному порядку врахували 62 джерела особистого походження. Виявлений корпус джерел являє собою спогади вихованців та викладачів Харківського університету, а також мемуари мандрівників та офіційних осіб, які відвідали Харків у зазначений період [3].

Наступним етапом бібліографічно-реєстраційного вивчення мемуарних пам'яток став текстологічний аналіз, під час якого, наприклад, з'ясувалося, що неодноразово перевидана «Автобіографія» видатного історика, випускника Харківського університету М. І. Костомарова фактично являє собою два різних мемуарних твори. Перша «Автобіографія» була опублікована у часописі «Русская мысль» за 1885 р. і записана Н. О. Білозірською із слів самого М. І. Костомарова у 1869–1870 рр. Усі подальші видання «Автобіографії» — це спогади, записані Г. Л. Костомаровою і переглянуті автором у 1875–1881 рр. Відразу слід відзначити, що обидві пам'ятки не є мемуарами у традиційній формі «власноручних» оповідань, а являють собою мемуарні записи, жанрова природа яких більш складна. Імпульсом для їх виникнення частіш за все стає не внутрішня потреба самого оповідача, а привнесена ззовні ініціатива творця запису, який спрямовує спогади. Причому при всій сумлінності творця запису, при всьому його бажанні об'єктивно і точно зафіксувати розповідь очевидця, він не може позбутися свого суб'єктивного сприйняття, бо, перед тим як бути записаним, почуте повинно пройти через його свідомість [12, с. 62].

Всього нами зареєстровано 64 мемуарні твори різних жанрів, автори яких приділяють увагу Харківському університету ХІХ–початку ХХ ст.; 53 із них створено його вихованцями і викладачами. Саме на останніх ми й зосередимо основну увагу.

ХІХ століття, особливо друга його половина — час бурхливого розвитку мемуарної літератури, що підкоряється загальним закономірностям розвитку духовної культури. Мемуаристика зростає під впливом складного комплексу явищ економічного, політичного, ідеологічного, соціаль-

но-психологічного характеру. Піднесення національної свідомості, інтенсивний розвиток суспільної думки, збагачення духовного життя суспільства спричинили посилення інтересу до історії, до внутрішнього світу окремої людської особистості. Як підкреслював М. Чечулін, «розворушена розумова діяльність, вид маси нововведень, що увійшли в життя, наштовхували на порівняння старого і нового, при порівнянні ж з'являлося бажання записати, зберегти для самого себе та близьких осіб те, що було колись і що дедалі більше та більше змінювалось» [13, с. 9–10]. Не останню роль у становленні вітчизняної мемуаристики відіграло поживлення друку та пом'якшення цензури, що зробило можливим висвітлення багатьох раніш прихованих аспектів історичного минулого. Більш того, опублікування захоплюючого або просто цікавого оповідання часто одним своїм прикладом спонукало сучасників братися за написання власних записок.

Особливі причини появи великої кількості мемуарів про університети полягали передусім у розвитку самих університетів: поступовому збільшенню кількості студентів та викладачів, посиленню його наукового та громадського значення. Нерідко поштовхом до написання мемуарів було бажання поділитися своїми враженнями про видатних діячів освіти і студентів, що згодом стали відомими. Тому наявність у тому чи іншому університеті таких визначних особистостей, спогади про яких лягали в основу розповіді, також впливала на чисельність мемуарів [1, с. 191–193].

Різні періоди історії університету висвітлено в мемуарах неоднаково рівно. Першим роком його існування присвячена зовсім незначна частина спогадів. Різке зростання кількості мемуаристів припадає на 30-ті роки ХІХ ст. Це пов'язано як із збільшенням кількості студентів, так і з підвищенням рівня викладання в університетах. Якщо викладацький склад 1810–1820 рр. характеризується у таких виразах: «між професорами не знаходилось жодної людини, яка б мала ім'я в науковому світі» [9, с. 477], «у двадцятих роках [університет] не славився знаменитими вченими» [10, с. 372], то в 30-ті роки з'являється плеяда молодих, талановитих професорів, про яких колишні студенти згадують із вдячністю і захопленням. У подальшому зростання кількості спогадів продовжується, і, хоча у деякі десятиріччя відзначаються тимчасові спади, їх число ніколи не опускається нижче рівня 20-х років.

Природно, що інформативна цінність мемуарів неоднакова. Це пояснюється неоднорідністю мемуарної літератури, що постає у найрізноманітніших видових формах. Єдиної, усталеної класифікації мемуарів не існує. Дуже поширений їх поділ на загальні — щось на зразок розгорнутої автобіографії, і спеціальні — присвячені якій-небудь окремій проблемі [1, с. 193–194]. Серед виявлених нами мемуарів переважають спогади загальнобіографічного характеру, в яких про університети говориться лише у зв'язку з певним етапом життєвого шляху автора. Однак така класифікація не зовсім точно характеризує зміст джерел. Інколи в мемуарах загального характеру студентським рокам відводиться розділ або

навіть декілька розділів, тоді як спеціально присвячені університету мемуари скоріш нагадують невеликі нариси.

Дещо інший підхід до систематизації мемуарів, присвячених університетам, запропонувала Л. А. Булгакова, виділивши: 1) багатопланові мемуари, які всебічно висвітлюють університетське життя; 2) спогади, присвячені якійсь конкретній особі — викладачу, відомому товаришу по навчанню видатному діячу і т. д.; 3) спогади, присвячені конкретній події чи сюжету; 4) мемуари, що містять непрямі свідчення, поверхові зауваження, репліки, чутки, анекдоти про університети [1, с. 193–194]. Подібна класифікація у відношенні до змісту даних творів виглядає досить виправданою і дозволяє достатньо точно визначити видову форму джерела.

Більшість мемуарів про Харківський університет можна віднести до першої групи. Їх автори тією чи іншою мірою торкаються різних сторін університетського життя. Прикладами такого роду мемуарів є спогади Л. Нічпаєвського, С. Л. Геєвського, М. І. Костомарова, М. О. Шрамченко, Ф. К. Неслухівського. Значно менше мемуарів присвячено окремим особам. До них відносяться мемуари про Д. І. Каченовського, І. І. Мечникова, М. С. Турчанинова. Нечисельні і спогади про конкретну подію чи сюжет. До цієї групи належить розповідь М. М. Мазуренка про своє виключення з університету за участь у студентських заворушеннях 1858–1860 рр., спогади В. П. Бузескула про участь студентів у революційних подіях жовтня 1905 р. Найменш представницькою виглядає остання група (мемуарні свідчення), однак, скоріш за все, мемуари цієї групи ще не виявлено.

Аналізуючи мемуарні тексти, можна виділити ряд тем, найбільш притаманних даному виду джерел. Майже всі мемуаристи вдаються до характеристики професорсько-викладацького складу й опису навчального процесу. Ця тема була провідною протягом всього ХІХ ст. Цікаво, що випускники університету першої половини століття, такі як Ф. О. Рейнгардт, Н. І. Костомаров, М. Ф. Леваківський згадують викладачів передусім у зв'язку з певними курйозними випадками, тоді як спогади вихованців пореформеного періоду більш детально висвітлюють лекційні курси, суспільну діяльність та моральне обличчя окремих професорів. У другій половині ХІХ ст. — на початку ХХ ст. з'являється велика кількість спогадів, присвячених як студентському корпусу взагалі, так і окремим товаришам по курсу, а також участі студентів у культурному і суспільно-політичному житті. Зокрема, в мемуарах В. Д. Перазіча, М. М. Попова, Г. К. Галкіна, що були написані та опубліковані за часів радянської влади, головна увага зосереджена на революційній діяльності студентів. Ще один сюжет, до якого інколи зверталися мемуаристи, — це опис університету, його окремих аудиторій та інших приміщень. Як правило, зовнішній вигляд університету цікавив людей, що вперше приїхали до Харкова. Показовими у цьому плані є мемуари асистента фізичного кабінету Харківського університету Г. О. Леммлейна, який переїхав до Харкова у 1902 р. після закінчення курсу навчання в Московському і Лозанському університетах. Коротко згадавши про професора

О. П. Грузінцева і практичні заняття з фізики, він більшу частину спогадів приділяє опису приміщення та устаткування фізичного кабінету.

Не викликає сумніву, що на зміст мемуарів значною мірою впливає особистість автора. Тому неможливо залишити поза увагою аналіз авторського корпусу. Більшість спогадів про Харківський університет належить його вихованцям. Життєві шляхи розвели їх по різних містах, по-різному склалися їхні долі, але всі вони з любов'ю говорять про час, проведений у стінах університету, оскільки людям завжди приємно згадувати юність, час світлих надій, хай інколи й затьмарених неприємними подіями та прикрощами: «В юності звичайно ми захоплюємося сучасним, а ще більше нас зачаровують надії і сподівання у майбутньому; коли ж кров починає повільніше обертатися у наших жилах, коли досвід та літа притуплюють юнацьку сприйнятливність, а майбуття і зовсім нічого утішного нам не обіцяє, тоді нам, старим, залишається одна втіха у спогадах нашого минулого, пережитого» [10, с. 367]. Так починає свої спогади Л. Нічпаєвський, спершу маючи намір описати події російсько-турецької війни 1828–1829 рр., у якій він брав участь як військовий лікар, однак, розпочавши роботу, автор «не міг не пригадати кращі роки життя, які тому передували, час перебування... в університеті» [10, с. 367]. У результаті з'явилися одні з найбільш цікавих мемуарів, де всебічно характеризується університетське життя 20-х років ХІХ ст., а спогади про війну так і не були написані.

Дуже цінними є мемуари студентів, які згодом стали професорами, — М. І. Костомарова, В. І. Лапшина, М. Ф. Леваківського, В. П. Бузескула, М. М. Ковалевського, А. М. Стоянова, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова. Їх автори протягом тривалого часу брали участь в університетському житті, і тому спогади, які вони залишили, охоплюють доволі великі відрізки часу і багаті на порівняння різних епох в історії університету. Інколи минуле було лише приводом, щоб поговорити про сучасне. Так, у 1906 р. М. Ф. Сумцов надрукував на сторінках «Южного края» статтю, написану на основі архівних документів і особистих спогадів, де, характеризуючи проблеми та перспективи розвитку вищої освіти, звертається до періодів реакції, що були пережиті університетом у 20-х і 30-х роках ХІХ ст.

Нерідко в подібних мемуарах зустрічаються спогади не про один, а про декілька університетів, в яких мемуаристу доводилося вчитися і працювати. Наприклад, професор фізики В. І. Лапшин навчався у Петербурзькому університеті і Професорському інституті у Дерпті, а викладав у Харківському і, згодом, Новоросійському університетах; видатний історик М. І. Костомаров навчався у Харківському, а викладав у Київському і Петербурзькому університетах.

У більшості випадків мемуари професорів та діячів освіти писалися з розрахунком на публікацію. Вартами уваги у цьому відношенні є вже згадувані раніше спогади М. І. Костомарова. Перший варіант його «Автобіографії» був створений для того, щоб «зберегти для нащадків... ті факти, які були б цікавими не тільки для його біографів, але й для май-

бутніх істориків того часу, до якого належить найбільш цікава епоха його життя» [5, с. 192]. Подібна установка характерна практично для усіх професорів, що зважилися залишити спогади про своє життя. Виключенням є друга «Автобіографія» М. І. Костомарова, походження якої було досить незвичайним, навіть у деякому роді трагічним. Про це у передмові до неповного (1890) і повного (1922) видань цієї «Автобіографії» згадує дружина історика Г. Л. Костомарова: «На початку 1875 р. Микола Іванович був тяжко хворий на тиф... Одужував він повільно, зір його погіршився зовсім. Розбитий душевно і фізично, він повинен був підкоритися припису лікарів, що під загрозою сліпоти заборонили йому наукову діяльність... Такий вирок лікарів ще більше пригнічував моральний стан Миколи Івановича. «Жити без діла, — говорив він, — це гірше за смерть, а осліпнути — це жити без діла». В цей час один з приятелів порадив Миколі Івановичу продиктувати впродовж літа свою біографію. «Але хіба можливо писати чи диктувати про себе цілі місяці і кому потрібна його біографія?» — говорив Микола Іванович... Проте, як не важко було писати про себе, він був змушений прийнятися за це завдання для того, щоб «вбити час» [4, с. 1]. Однак і в цьому випадку, коли сам автор скептично ставився до написання мемуарів, його близькі та друзі думали про можливість їх обнародування.

Важливим етапом у джерелознавчому вивченні мемуарів є з'ясування соціального становища і роду занять автора. Безумовно, різностанових за походженням мемуаристів зближало те, що всі вони належали до освіченого товариства, в якому станові відмінності пом'якшувалися під впливом освіти і особистих заслуг, однак остаточно ці відмінності ніколи не зникали. Звернемося до найбільш помітних мемуарів, присвячених Харківському університету 30-х років XIX ст. Дрібномаєтковий дворянин С. Л. Геєвський, згодом відомий харківський літератор, вступив до університету, щоб потім мати можливість влаштуватися на службу. Згадуючи роки свого навчання в університеті, він повідомляє передусім про студентський побут, стан викладання, скрутності студентського життя. Іншому автору, М. Ф. Оже-де-Ранкуру, що належав до студентської аристократії, запам'яталися в першу чергу літературні та музикальні вечори, бали, відвідування театру. Про навчальний процес він згадує лише побіжно. При порівнянні цих мемуарів, написаних людьми, що належали до одного, дворянського, стану, але до різних його прошарків, виявляються різні відмінності у тематиці. Тільки декілька сюжетних збігів дозволяють встановити, що їх автори навчалися в університеті майже одночасно.

Як уже відзначалося, більша частина мемуарів була написана колишніми студентами. Серед авторів переважали випускники історико-філологічного факультету, дещо менше було юристів та медиків, і зовсім незначну групу становлять випускники фізико-математичного факультету. Напевне, така перевага гуманітаріїв серед авторів спогадів обумовлена їх професійними навичками, схильністю до літературної діяльності. Порівня-

но велика кількість авторів-медиків пояснюється, скоріш за все, тим, що за чисельністю студентів медичний факультет був найбільш значним.

Першорядне значення для встановлення точності викладених у спогадах подій та їх можливих викривлень має фактор часу. Як правило, автор рідко вказує точну дату складання своїх спогадів, тому встановлювати її частіше за все доводиться по непрямим вказівкам: по висловлюванням про вік мемуариста під час написання мемуарів чи згадкам про кількість років, що відділяють мемуариста від зазначених подій. Однак в деяких випадках відсутні навіть такі вказівки, і датувати джерело можна тільки приблизно.

Середній вік авторів орієнтовно становить 50–60 років, тобто більшість мемуаристів у спогадах про юнацькі роки підсумовують весь свій життєвий досвід. Інколи мемуари писалися досить довго: С. Л. Геєвський почав роботу над «Автобіографією» в 1847 р. і продовжував її до самої своєї смерті в 1862 р. В інших випадках робота займала декілька тижнів або місяців. Так сталося зі спогадами М. М. Ковалевського, що були написані на початку I світової війни, коли автор був інтернований австрійською владою в Карлсбаді.

Порівняння часу створення і часу публікації мемуарів надає можливість простежити процес зближення мемуарної літератури з публіцистикою. Серед виявлених нами мемуарів з історії Харківського університету першими було обнародовано «Спогади» І. Кулжинського. Ці спогади були написані у 1852–1854 рр. з метою «підбадьорити молодих учителів в подоланні ними трудної учительської ниви» і відразу ж були опубліковані у «Москвитянине» [7, с. 1]. У 60–80-ті роки XX ст. кількість виданих мемуарів поступово збільшується, досягаючи свого апогею у 90-ті роки, коли було видано 16 джерел мемуарного характеру з історії Харківського університету. Потім настає спад, хоча рівень кількості публікацій все ж лишається досить високим.

Більшість дореволюційних видань мемуарів здійснили історичні журнали «Русский архив», «Русская старина», «Исторический вестник», «Киевская старина», які ставили за мету «друкувати... різноманітні матеріали... у вигляді цінних історичних документів, мемуарів, хронік, щоденників, записок, спогадів, розповідей, біографій, некрологів і характеристик» [8, с. 1]. Доволі багато публікацій джерел особистого походження з історії Харківського університету було надруковано в «Харьковском сборнике», літературно-науковому додатку до «Харьковского календаря». Окремі мемуарні пам'ятки побачили світ на сторінках «Москвитянина», «Вестника Европы», «Сборника историко-филологического общества при Харьковском университете». Газети «Харьковские губернские ведомости», «Утро», «Южный край», як правило, здійснювали повторні публікації. Те ж саме можна сказати про видання у вигляді книг та брошур. Перевидавалися, в основному, особливо значні в історичному та літературному відношенні пам'ятки, з якими пов'язані найбільші досягнення в області мемуаристики.

Яскравим прикладом багаточисельних перевидань як повністю, так і в уривках чи зі скороченнями, у вигляді журнальних публікацій і окремих видань, є мемуари М. І. Костомарова. Неодноразово редактори та видавці зверталися до «Автобіографії» С. Л. Геєвського, «Спогадів про Д. І. Каченовського» А. М. Стоянова, «Матеріалів для історії Харківського університету» М. Ф. Сумцова.

Новий сплеск публікацій спогадів про Харківський університет спостерігається в 20-ті роки ХХ ст. В цей час було видано 11 мемуарних творів, але в цьому випадку причини посилення інтересу до них дещо інші. На цьому етапі, окрім повторних видань, в основному публікуються спогади про революційну діяльність студентів. Друкують ці мемуари такі видання як «Летопись революции», «Пути революции», «Пролетарская революция», «Студент революции».

Археографічна підготовка перших публікацій або була повністю відсутня, або являла собою коротку довідку. На такому некритичному сприйнятті мемуаристики позначалися невиділеність мемуарних пам'яток із загального складу «словесності», недосконалість методів історичної критики, нестача систематизуючих знань про групи джерел, що відображали «новий» період історії, до яких належали і спогади. У другій половині ХІХ ст., з розвитком історичної науки та періодики ці тенденції удалось подолати. З'являються видання мемуарів, підготовлені на сучасному для тієї епохи археографічному рівні при участі таких видатних учених, як М. Ф. Сумцов і Д. І. Багалій, які здійснювали текстологічні та біографічні дослідження і забезпечували їх спеціальними передмовами та примітками. Хоча й для цього періоду характерно довільне скорочення мемуарів видавцями, яке вони пояснювали тим, що їх «видання у повному обсязі є незручним через близькість викладених подій, навіть там, де відгуки про різних осіб не являли собою нічого, окрім високої поваги до них» [5, с. 1], і, таким чином, більшість мемуарів з історії Харківського університету так і не було видано повністю.

Проте, незважаючи на зазначені недоліки в області публікації, саме у ХІХ ст. мемуари утверджуються як повноправне історичне джерело. Кожне нове десятиріччя приносить все більшу кількість спогадів про Харківський університет. Різні за обсягом та формою, вони стають дедалі змістовнішими, всебічно висвітлюючи університетське життя. Поступово відбувається зближення мемуарних творів з сучасною пресою, що приводить до посилення їх публіцистичних функцій та введення до наукового обігу.

### Література

1. Булгакова Л. А. Мемуары как источник по истории университетов дореформенной России // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1985. — Вып. 16.

2. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах / Науч. рук-во, редакция и введение проф. П. А. Зайончковского. — Т. 1. — М., 1976; Т. 2. — Ч. 1–2. — М., 1977–1987; Т. 3. — Ч. 1–4. — М., 1979–1982; Т. 4. — Ч. 1–4. — М., 1983–1986; Т. 5. — Ч. 1–2. — М., 1988–1989.
3. История Харьковского университета: Сист.-библиограф. указатель. 1805–1917 / Сост. М. Г. Швалб, М. М. Красиков. — Харьков, 1985.
4. Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Литературное наследие. — СПб, 1890.
5. Костомаров Н. И. Автобиография // Русская мысль. — 1885. — Кн. 5.
6. Минцлов С. Р. Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке. — Вып. 1. — Новгород, 1911; Вып. 2–3. — Новгород, 1912; Вып. 4–5. — Новгород, 1912.
7. Михайловский-Данилевский А. И. Из воспоминаний // Русская старина. — 1897. — № 6.
8. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы // Русская старина. — 1907. — Т. 131. — № 8.
9. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII–первой половины XIX в. — М., 1991.
10. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика. — М., 1980.
11. Чечулин Н. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. — СПб., 1891.

### Резюме

В данной статье дается источниковедческий анализ комплекса опубликованных источников мемуарного происхождения по истории Харьковского университета XIX–начала XX ст. Изучив авторский корпус и сосредоточив основное внимание на мемуарах профессоров и воспитанников университета, автор делает попытку тематической систематизации мемуаров, выделяя несколько основных групп данных произведений. Завершает статью характеристика процесса сближения мемуарной литературы с публицистической.

### Summary

This article gives an analyses of the complex of the published memoir sources from the history of Kharkov University in XIX-beginning centuries. Having studied authors' staff and focused main attention on the professors' and the students' memoirs, the author makes an attempt of their subject systematization, distinguishing some main groups of the memoir works. At the end of the article there is characteristic of the process of the rapprochement of the memoir literature with publicism.

## БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ВИКЛАДАЧІВ ТА АСПІРАНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХДУ в 1999 році

### *Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків*



- Алексеев Н. А., Дьячков С. В.* Херсонесские археологические прогулки: Крат. турист. справочник-путеводитель. — 2-е изд. — Х., 1999. — 40 с.
- Бардола К. Ю.* Политика протекционизма византийского государства в IV–V вв. // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 63–64.
- Бібліографія публікацій викладачів і аспірантів історичного факультету ХДУ в 1998 році / Упоряд. *С. Б. Сорочан* // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 301–310.
- Горайко А. В.* Ісаврійські набіги на початку V сторіччя за листами із заслання св. Іоана Златоуста // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 62–65.
- Горайко А. В.* Життя провінції Арменія II за листами святиителя Іоана Златоуста із заслання // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 64–65.
- Голубкин Ю. А.* «Прошлое отбрасывает свои тени» // 200 років Харківської єпархії Української Православної церкви. — Х., 1999. — С. 51–52.
- Голубкин Ю. А.* Хорошего держитесь: церкви и религиозные объединения в Российской державе, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада. — 2-е изд. — Х.: Майдан, 1999. — 488 с.
- Дьячков С. В.* История древнего мира: Рабочая тетрадь для 6 кл. — Х.: Мир детства; Ранок, 1999. — 120 с.
- Дьячков С. В.* История средних веков. Дидактические материалы и задания для самостоятельной работы: Пособие для учителей и любителей школьников. — Х.: Мир детства, 1999. — 88 с.
- Дьячков С. В.* Історія середніх віків: Зб. завдань для 7 класу: Посібник для вчителів та допитливих учнів. — Х.: Світ дитинства, 1999. — 88 с.
- Дьячков С. В.* История средних веков: Рабочая тетрадь для 7 кл. — Х.: Мир детства; Ранок, 1999. — 112 с.
- Дьячков С. В.* Історія середніх віків: Робочий зошит для 7 кл. — Х.: Світ дитинства; Ранок, 1999. — 112 с.
- Дьячков С. В.* Обрати свое сердце к книгам // Universitates. Наука и просвещение. — Х., 1999. — Вып. 2. — С. 74–76.
- Дьячков С. В.* Школа начиналась в Шумере, или История одной взятки // Universitates. Наука и просвещение. — Х., 1999. — С. 60–64.

## БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ВИКЛАДАЧІВ ТА АСПІРАНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХНУ в 1999 році

- Дьячков С. В., Сапрыкин С. Ю.* Новый римский алтарь из Херсонеса // Вестн. древ. истории. — 1999. — № 4. — С. 71–78.
- Ильина О. М.* Кульг Асклепия в античных городах Западного Понта в римский период // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 38.
- Кариков С. А.* Проблемы образования в творчестве Лютера // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 91–95.
- Крупа Т. Н.* «Сонник» Артемидора и античный костюм // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. 21–23 октября 1999 года. — Х., 1999. — С. 39.
- Литовченко В. В.* К проблеме возникновения монастырей в Византии в конце IX–начале X вв. // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 67–76.
- Литовченко В. В.* Патриарх Николай Мистик как противник усиления императорской власти // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 72.
- Литовченко С. Д.* Всесвітня історія: Учебний посібник для 9 кл. — Х.: Світ дитинства; Ранок, 1999. — 112 с.
- Литовченко С. Д.* Римская политика в Армении при Августе // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 55–66.
- Мартемьянов А. П.* Ремесло и торговля в сельских районах Нижней Мезии и Фракии в первых веках н. э. // Проблемы истории и археологии Украины. Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 40–41.
- Нефедов К. Ю.* Аполлон в политической пропаганде Селевка Никатора // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 42–43.
- Нефедов К. Ю.* Кульг правителя в политической пропаганде Лисимаха // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 46–55.
- Нефедов К. Ю.* До питання про культ Птолемея I на Родосі // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 134–138.
- Нефедов К. Ю.* Птолемей I Сотер и учреждение культа Александра Македонского в Александрии // Античный мир: Материалы науч. конф. — Белгород, 1999. — С. 20–26.
- Ручинская О. А.* Патриархальные представления в мировоззрении жителей античного Херсонеса // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 43–44.
- Селевко В.* Роль храма в жизни византийского города // Слобода. — 1998. — 3 нояб.
- Селевко В. Б.* Семантический аспект интерпретации культовой архитектуры // Вісник Харківського ун-ту. — 1998. — № 400/4: Наука і культура. — Вип. 12. — С. 100–104.

- Сергеев И. П.* К вопросу о «сенатских» и «солдатских» императорах в период кризиса III века в Римской империи // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 46.
- Сергеев И. П.* Римская империя в III в. н. э. Проблемы социально-политической истории. — Х.: Майдан, 1999. — 223 с.
- Сорочан С. Б.* О самых ранних керамических подсвечниках из Херсонеса [Херсона] // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 76–77.
- Титова Е. А.* К реконструкции литургического цикла в раннесредневековом Херсонесе. (На примере обряда крещения) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 165–168.
- Титова Е. А.* Церковный погребальный обряд в Херсонесе IV–IX вв. // 200 років Харківській єпархії Української Православної церкви: Матеріали наук.-практ. конф., 27 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 111–112.

### **Кафедра історіографії, джерелознавства та археології**

- Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В.* Исследования курганов скифского времени Харьковской области // Археологічні дослідження в Україні 1998–1999 рр. — К., 1999. — С. 18–20.
- Бездрабко В.* Дослід історіографії з актуальних питань краєзнавчої педагогіки // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 12–17.
- Буйнов Ю. В.* Дослідження курганів давньоюмною культури в басейні р. Мерчик Харківської обл. // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — К., 1998. — С. 52–52.
- Буйнов Ю. В.* Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Х.: Регион-информ, 1998. — С. 143–182.
- Буйнов Ю. В.* Об этнокультурных взаимосвязях племен бондарихинской и срубной культур // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 6–16.
- Зайцев Б. П., Мигаль Б. К., Посохов С. І.* Харківські студбатовці. — Х.: Основа, 1999. — 68 с.
- Зайцев Б. П., Посохов С. І.* На чолі Харківського учебного округу // Слобожанщина. — 1999. — № 10. — С. 165–185; № 11. — С. 179–185.
- История. Учеб. пособие для абитуриентов и школьников. Ч. 1: История Украины / Сост.: С. И. Посохов, В. В. Калиниченко, В. В. Лантух, М. З. Бердута, В. М. Духопельников, С. Ю. Страшнюк, В. Г. Пикалов. — Х.: НКУПЦ «Интеллект-ЭКО» ХГУ, 1999. — 172 с.*



- История: Учеб. пособие для поступающих в вузы Украины в 1999–2000 гг. Ч. 2: Всеобщая история XX века / Сост.: С. И. Посохов, В. В. Калиниченко, В. В. Лантух, М. З. Бердута, В. М. Духопельников, С. Ю. Страшнюк, В. Г. Пикалов. — Х.: НКУПЦ «Интеллект-ЭКО» ХГУ, 1999. — 212 с.
- Каніщев Г. Ю. Про державний фінансовий контроль в Харківській губернії в 1920 р. // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 174–183.
- Каплин А. Д. Исторические воззрения П. В. Киреевского // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 259–269.
- Кафедре историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина – 35 лет. Библиографический указатель / Сост.: Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. П. Посохов, В. Д. Прокопова. — Х.: Бизнес Информ, 1999. — 104 с.
- Козак О. В. Багатопартійність в Україні (1917–1925 рр.): До історіогр. проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 5. — С. 127–136.
- Козак О. В. Багатопартійність в Україні (1917–1925 рр.): початок історіографії проблеми // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 99–102.
- Козак О. В. Багатопартійність та проблеми розбудови Української держави: історіографічний аналіз Микити Шаповала // Проблеми історії та методології історичної науки: Харк. історіогр. зб. — Х., 1998. — С. 128–139.
- Козак О. В. Багатопартійність в Україні (1917–1925 рр.). Історіогр. проблеми: Авт. дис... канд. іст. наук. — Х., 1999. — 16 с.
- Куделко С. М. К. І. Рубинський — історик // Другі читання пам'яті Костянтина Івановича Рубинського. — Х., 1999. — С. 27–36.
- Куделко С. М. Краеведение на страницах «Малой Советской Энциклопедии» // Проблемы истории и археологии Украины. Тез. докл. науч. конф. (Харьков, 21–23 окт. 1999 г.). — Х., 1999. — С. 80–81.
- Куделко С. М. Методи історичного дослідження в краєзнавстві // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 333–337.
- Куделко С. М. Первое чрезвычайное епархиальное собрание (1918 г.) и его историческое значение // 200 років Харківської єпархії Української Православної Церкви: Матеріали наук.-практ. конф., 27 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 57–58.
- Куделко С. М. Д. І. Багалій — ректор Харківського імператорського університету // [Другі] Багаліївські читання в НУА. — Х., 1999. — С. 24–26.
- Куделко С. М., Луценко В. Д. Славянские языки на рубеже третьего тысячелетия в контексте развития всемирной истории // Викладання мов у ВУЗі на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки: Зб. наук. праць. — Х., 1999. — Вип. 3. — С. 186–187.

- Куделко С. М., Посохов С. І. Дар Харківському університету // Четверті Сумцовські читання: Матеріали наук. конф. — Х., 1999. — С. 31–32.
- Куделко С. М., Посохов С. І. Современные тенденции развития музейных экспозиций и задачи Харьковского исторического музея // П'яті Сумцовські читання: Зб. матеріалів наук. конф. «Музей: історія і проблеми сьогодення», 14 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 6–8.
- Куделко С. М., Посохов С. І. Марин Дринов — проф. Харьковского университета. Научное наследие сквозь призму формально-количественного анализа // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби: (Матеріали міжнар. конф., присвяч. 120-річчю визволення Болгарії від османського іґа). — Одеса, 1999. — С. 122–126.
- Куделко С. М., Тростановский С. Нацистская диффамация еврейской культуры на Украине // Пам'яткі трагедії Дробицького Яру: [Матеріали наук. конф.] — Х., 1999. — С. 20–23.
- Куделко С. М., Эпштейн А. И. Харьковское купечество (1657–1917 гг.) // Харьков торговый. — Х., 1999. — С. 5–57.
- Куделко С. М., Ярмиш О. Н. Генералісімус // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 187.
- Кудиненко В. Н., Куделко С. М., Эпштейн А. И. О содержании, форме и языке учебной литературы по новейшей истории Украины // От Киевской Руси к цивилизации XXI века. Тез. Междунар. науч.-практ. конф. — Х., 1999. — С. 25–27.
- Меляков А. В. Филтрационные дела Государственного архива Харьковской области как массовый исторический источник // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 124–127.
- Методичні рекомендації до практичних занять з лекційного курсу «Архівознавство» для студентів історичного факультету / Уклад: Б. П. Зайцев, В. В. Резнікова. — Х., 1999. — 12 с.
- Методичні рекомендації для студентів історичних факультетів з курсу «Спеціальні історичні дисципліни / Упоряд.: Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, Л. Ю. Посохова. — Х., 1999. — 35 с.
- Михеев В. К. Д. И. Багалей и археология // Багаліївські читання в НУА: Програми і матеріали. — Х., 1998. — С. 14–16.
- о. Владимир (Швец), Куделко С. М., Павлова О. Г. Архипастыри Харьковской епархии. — Х.: Бизнес-Информ, 1999. — 124 с.: (Харьковский биограф. словарь).
- Павлова О. Г. В. Н. Каразін та розвиток художньої освіти у Харкові у першій половині XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 140–144.
- Павлова О. Г. З історії духовного життя Слобожанщини. Наталівка // 200 років Харківської єпархії Української Православної Церкви: Матеріали наук.-практ. конф., 27 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 71–73.

- Павлова О. Г. Наталівська колекція П. І. Харитоненка // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 454–460.
- Павлова О. Г. Освітня діяльність Є. К. Редіна у Харкові (1883–1908) // Четверті Сумцовські читання: матеріали наук. конф. — Х., 1999. — С. 9–12.
- Пікалов В. Г., Пікалова Т. І. Розвиток історичного краєзнавства у Харківському університеті (1950–1960 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 6. — С. 73–77.
- Пикалов В. Г., Эпштейн А. И. Болгаристы Харьковского государственного университета в послевоенные годы: штрихи к коллективному портрету // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. Матеріали міжнар. конф., присвяч. 120-річчю визволення Болгарії від османського іга. — Одеса, 1999. — С. 122–126.
- Посохов С. І. Попечителі Харківського учбового округу // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 7. — С. 180–185.
- Посохов С. І. Церква та Харківський університет: Проблеми історії та істориографії // 200 років Харківської єпархії Української Православної Церкви: Матеріали наук.-практ. конф., 27 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 78–81.
- Посохов С. І. [Привітання] // Другі читання пам'яті Костянтина Івановича Рубинського. — Х., 1999. — С. 4–5.
- Посохов С. І. Д. І. Багалій про педагогічні традиції Слобожанщини // [Другі] Багаліївські читання в НУА. — Х., 1999. — С. 26–28.
- Посохов С. І. З історії видавничої діяльності Харківського університету // Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ: Библиогр. указ. В 2 ч.: Ч. 1. 1805–1860 гг. / Сост.: М. Г. Швалб, Л. П. Калинина, Л. П. Мельник. — Х., 1999. — С. 3–6.
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Губернаторська і генерал-губернаторська влада в Російській імперії // Історія України. — 1999. — № 19 (трав.).
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Генерал-губернатор // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 563.
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Генерал-губернаторство // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 563–564.
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Губернатор // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 655–656.
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Губернія // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 656.
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Губернське правління // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 656–657.
- Сергій Михайлович Куделько (До 25-річчя наук.-пед. діяльності): Біобібліогр. покажч. / Уклад.: В. Д. Прокопова; Наук. ред. д-р іст. наук, проф. В. К. Міхеев. — Х.: Бізнес-Інформ, 1999. — 32 с.: (Біобібліографії лауреатів премії ім. К. І. Рубинського).

- Скирда В. В. В. Н. Каразін і археологія // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 156–159.
- Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры Лесостепной Скифии // Рос. археология. — 1999. — № 3. — С. 35–48.
- Шрамко Б. А. Введение от редактора // Гаврилюк Н. А. История экономики степной Скифии. — К., 1999. — С. 3.
- Шрамко Б. А. Люботинское городище. — Х., 1998.
- Шрамко Б. А. Некоторые вопросы изучения металлообработки в Скифии // Проблемы истории и археологии Украины. Тез. науч. конф. — Х., 1999. — С. 34.
- Kaplin A., Majewska L. Charkiv und die Deutschen (Ein historischer Streifzug vom 18. Jh. bis zur Gegenwart) // По слідах німецької мови та культури в Україні. Матеріали VII міжнар. наук. конф. Германістів. — Чернівці, 1999. — С. 58–60.

### Кафедра нової та новітньої історії

- Васильева Р. И., Чувпило А. А. Политический курс Индийского национального конгресса во время массовых кампаний гражданского неповиновения 1930–1934 гг. // Эпохи. — 1999. — № 4 — С. 33–50.
- Гринченко Г. Г. Организационная структура союзнического оккупационного режима в Германии // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 46–48.
- Ёлкин А. И. Русские студенты в Польше (20–30-е гг. XX ст.) // Вестн. Междунар. славян. ун-та. — Х., 1999. — № 2. — С. 9–17.
- Ёлкин А. И. Русские солдаты и офицеры, интернированные в лагерях в Польше (1920–1924 гг.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 78–88.
- Ленько А. В. Трансцендентное в формировании политической культуры государственного деятеля: анализ взглядов и деятельности Джавахарлала Неру // Філософія, культура, життя. — Дніпропетровськ, 1999. — № 6. — С. 235–245.
- Ленько О. В. До питання про вплив марксизму на методологію історичних досліджень Джавахарлала Неру // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 96–106.
- Ленько О. В. Концепція моделі «індійського соціалізму» Джавахарлала Неру // III Сходознавчі читання А. Кримського: Тези міжнар. наук. конф., присвяч. 80-річчю від дня народження акад. Омеляна Прицака. — К., 1999. — С. 37–38.
- Ленько О. В. Функціональні проблеми суспільної ідеології та Конституція України // Конституційні засади державотворення в Україні: науковий збірник. — Х., 1999. — С. 90–94.

- Пахомов В. Ф.* Внешняя политика правительства Народного фронта Чили (1938–1941 гг.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 88–96.
- Пугач Є. П., Калініченко В. В., Олянич В. В.* Століття пошуку: Нариси з історії цукрового комбінату ім. Леніна. — Х.: Глобус, 1999. — 144 с.
- Тумаков А. И., Чижов А. П.* Российская народническая эмиграция в Болгарии (1878–1895 гг.) // Болгарский ежегодник. — К., 1999. — Т. 3. — С. 51–65.
- Чувпило Л. А.* Становление востоковедения в Харьковском университете // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 279–289.
- Чувпило Л. О.* З історії сходознавства в Харківському університеті: А. А. Дегуров // III Сходознавчі читання А. Кримського: Тези міжнар. наук. конф., присвяч. 80-річчю від дня народження акад. Омеляна Прицака. — К., 1999. — С. 9.
- Чувпило О. О.* Морально-етичні погляди М. И. Ганді // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 107–118.
- Чувпило О. О.* Утворення та діяльність Конгресу соціалістичної партії Індії (1934–1948) // III Сходознавчі читання А. Кримського: Тези міжнар. наук. конф., присвяч. 80-річчю від дня народження акад. Омеляна Прицака. — К., 1999. — С. 41–42.
- Чувпило О. О.* Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.). — Х.: ХДУ, 1999. — 199 с.

### **Кафедра історії Росії**

- Бакуменко Е. А.* Обзор историографических исследований истории земств России // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 248–259.
- Бакуменко Е. А.* Основные источники по истории земских учреждений России второй половины XIX–нач. XX вв. // Вісн. Харк. ун-ту. — 1998. — № 413: Історія. — Вип. 30. — С. 77–87.
- Бакуменко Е. А.* Основные черты историографии земств постсоветского периода (1991–1998 гг.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 9–12.
- Бакуменко Е. А.* Харьковское губернское земство (1865–1875 гг.): Десятилетний период деятельности // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених м. Харкова. — Х., 1998. — С. 74–77.
- Бакуменко О. О.* Історія земств в регіональних дослідженнях порадянського періоду // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 417–421.

- Волосник Ю. П.* Підприємницька діяльність нової буржуазії України (20-ті–поч. 30-х рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. №442: Історія України. — Вип. 2. — С. 136–145.
- Волосник Ю. П.* Політика обмеження прав нової буржуазії в Україні в роки НЕПу // Вісн. Харк. ун-ту. — 1998. — № 413: Історія. — Вип. 30. — С. 153–161.
- Волосник Ю. П.* Валютный рынок Украины и его регулирование (1921–1930 гг.) // Вісн. Харк. ун-ту. — Екон. сер. — 1999. — Вип. 423. — С. 16–44.
- Волосник Ю. П.* Робітники і підприємці України в роки непу // Вісн. Харк. ун-ту. — 1998. — № 401: Історія України. — Вип. 2. — С. 229–238.
- Волосник Ю. П.* Соціальні витоки нової буржуазії України в роки НЕПу // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 193–202.
- Волосник Ю. П., Глущенко В. В.* Кредитная политика государства в отношении частного предпринимательства в годы нэпа // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — Вип. 423: Економ. сер. — С. 221–228.
- Духопельников В. М., Беликов Ю. А.* Харківська міська дума: формування і склад (70–поч. 90-х рр. XIX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. Вип. 8. — С. 411–417.
- Колоний Д. В.* Из истории музыкального образования в Украине в конце XIX–начале XX века: (Харьковское музыкальное училище) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1998. — № 413: Історія. — Вип. 30. — С. 113–120.
- Корнилова В. Г., Степаненко Т. Л., Федоренко Л. В.* Українське краєзнавство в меморіальних дошках Харкова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 145–149.
- Логовській І.* Робота місцевих органів влади Харківської губернії по боротьбі з пожежами (друга половина XIX ст.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 120–128.
- Любичев М. В.* Памятники черняховской культуры на р. Мжа // Проблемы истории и археологии Украины. — Х., 1999. — С. 54–58.
- Сичова В. В.* Аналіз тактичних відмінностей соціал-демократів на виборах та в роботі IV Державної думи (1912–1914 рр.) // Вісник Харківського державного університету. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 127–137.
- Степаненко Т. Л., Федоренко Л. В.* Підготовка вчительських кадрів для земських шкіл (за матеріалами Харківської губернії) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 129–139.

### **Кафедра історії України**

- Бердута М. З.* Міграційні процеси в Лівобережній Україні у другій пол. XIX ст. // Зб. наук. праць Харк. ін-ту соц. прогресу. — 1999. — Вип. 4. — С. 15–17.

- Бердута М. З.* Виховна роль народних традицій у творах Д. І. Багалія // [Другі] Багаліївські читання в ХГІ НУА. Тези доп. — Х., 1999. — С. 31–32.
- Бердута М. З.* Свята, обряди та звичаї слобожан (XIX–поч. XX ст.) // П'яті Сумцовські читання: Зб.: матеріалів наук. конф. «Музей: історія і проблеми сьогодення», 14 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 8–9.
- Бердута М. З., Солошенко О. М.* До питання про національний склад населення Харкова в кінці XIX–на початку XX століть // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 139–145.
- Бутенко В. І.* З історії національно-визвольного руху в західно-українських землях // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 343: Історія України. — С. 140–147.
- Калініченко В. В.* Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини та наслідки // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 236–246.
- Калініченко В. В.* Українське повоєнне село (1946–1953) у вітчизняній історіографії // Актуальні проблеми вітчизняної та всевітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 85–88.
- Калініченко В. В.* Короткий нарис життєвого та творчого шляху І. К. Рибалки // І. К. Рибалка — професор Харківського університету: Біобібліогр. покажч. — Х., 1999. — С. 3–7.
- Калініченко В. В., Олянич В. В., Пугач Є. П.* Століття пошуку: Нариси з історії цукрового комбінату ім. Леніна. — Х.: Глобус, 1999. — 144 с.
- Лехан Л. Б.* Селянство Лівобережної України напередодні суцільної колективізації (1927–1928 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всевітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 114–120.
- Лисенко М. С.* Структура технікумів України та зміни в їх мережах в 1922–1930 рр. // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 214–226.
- Майстренко В. С.* Конфліктні ситуації в ході проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії (1906–1915 рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 156–165.
- Михайличенко Д. Ю.* Законодавче оформлення політики воєнного комунізму, 1919 р. // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 165–174.
- Наумов С. О.* Братство тарасівців // Укр. іст. журн. — 1999. — № 5. — С. 38–44.
- Наумов С. О.* Братство тарасівців // Укр. іст. журн. — 1999. — № 6. — С. 55–63.
- Наумов С. О. А. П.* Ковалівський в українському молодіжному русі (1914–1917 рр.) // Східний світ. — 1998. — № 6/7. — С. 59–63.

- Наумов С. О.* Лівобережні громади Всеукраїнської загальної організації // IV академія пам'яті проф. В. Антоновича. Доп. та повідомл. — К., 1999. — С. 195–205.
- Наумов С. О.* До питання про «Вільні громади» РУП // Тези IV Міжнар. конгресу українців. — Одеса, 1999. — С. 116–117.
- Наумов С. О.* Нелегальні українські видання початку XX ст. на Лівобережжі: (За жандармським док. 1903 р.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 145–156.
- Наумов С. О.* Політична діяльність М. Ю. Шаповала на Харківщині (1901–1907 рр.) // Проблеми історії та археології України: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 81–82.
- Рибалка І. К.* Така наша доля. Сторінки життя мого покоління: [Спогади]. — Х.: Основа, 1999. — 200 с.
- Розвиток освіти, науки, духовного життя в Слобідській Україні (XVIII–XX ст.) // *О. Л. Сидоренко, В. І. Торкатюк, М. З. Бердута, В. Ф. Константинов, Л. Ю. Посохова, В. М. Смирнов* // Історія Слобідської України. — Х., 1998. — С. 245–298.
- Рябокобила О. О.* Музей Слобідської України як важливий краєзнавчий осередок на Харківщині (1920–1930 роки) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 269–277.
- Скоробогатов А. В.* Антибільшовицький табір в окупованому Харкові (1941–1943 рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 226–236.
- Скоробогатов А. В.* Населення Харківщини напередодні 2-ї світової війни // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 442: Історія України. — Вип. 3. — С. 158–164.
- Скоробогатов А. В.* Західноукраїнські націоналісти у Харкові (1941–1943 рр.) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 5. — С. 52–61.
- Скоробогатов А. В.* Взаємини УАПУ з АПУ у піднімецькому Харкові (1941–1943 рр.) // Тези наук. конф. «Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: Філософія, релігія, культура». — Х., 1999. — С. 121–124.
- Фатеева О. М.* З розвитку благодійності у Харкові: Харківське благодійне товариство // Актуальні проблеми вітчизняної та всевітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 178–180.

*Укладач С. Б. Сорочан*

## ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

## Хроніка подій 1999 року

Січень	Стипендію облдержадміністрації ім. В. Н. Каразіна призначено проф. В. К. Міхеєву
Березень	Відбулася науково-методична конференція вчителів історії та керівників методичних об'єднань вчителів історії Харкова і Харківської області Проф. І. К. Рибалка обраний віце-президентом Української академії історичних наук; професори В. В. Калініченко, В. К. Міхеєв, С. Б. Сорочан увійшли до складу Академії, проф. С. М. Куделко, доц. С. І. Посохов обрані членами-кореспондентами
Квітень	Відбулася міська наукова конференція молодих вчених, присвячена 55-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників Лауреатом премії ім. К. І. Рубинського став доц. С. І. Посохов
24 травня	Доктору історичних наук В. В. Калініченку присвоєно вчене звання професора по кафедрі історії України
22 червня	Громадськість міста відзначила 80-річчя з дня народження та 60-річчя наукової діяльності І. К. Рибалки
Червень	Прошли IV Астахівські читання «Категоріальний апарат сучасної історичної науки»
2 липня	Доктора історичних наук, проф. В. В. Калініченка рішенням Президії ВАК України призначено головою спеціалізованої Ради по захисту докторських дисертацій з історії України та всесвітньої історії в Харківському національному університеті
Липень – серпень	Відбулися експедиції в с. Коробови Хутори Зміївського р-ну, Старий Мерчик Валківського р-ну, с. Лозова Богодухівського р-ну, с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області (керівники — проф. В. К. Міхеєв, доц. Ю. В. Буйнов, доц. М. В. Любічев, директор музею археології та етнографії Слобідської України В. В. Скирда та співробітник музею Н. В. Чернігова) Відбулася Херсонська (республіка Крим) археологічна експедиція ХНУ (керівник доц. С. В. Д'ячков). Експедиція працювала двома загонами. Проведено дослідницькі та реставраційні роботи на території «Казарми». Загін експедиції почав розкопки «консульської церкви» на території генуезької фортеці Чембало (м. Балаклава)
Вересень – листопад	На базі Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ проводилась виставка археологічних знахідок, знайдених археологами університету за останні роки (підготовлена директором музею В. В. Скирдою та зберігачем А. К. Дегтярем)

Жовтень	Зав. кафедрою історії України, доктора історичних наук, проф. В. В. Калініченка нагороджено знаком «Відмінник освіти України»; звання «Заслужений викладач ХНУ» присвоєно доц. В. Г. Пікалову за сумлінну багаторічну працю та з нагоди 60-річчя від дня народження Орденем Нестора-літописця УПЦ нагороджено доц. С. І. Посохова і проф. С. М. Куделко з нагоди 200-річчя Харківської єпархії Звання «Відмінник освіти України» отримали співробітники кафедри історіографії, джерелознавства та археології З. С. Калашник та В. Г. Пікалов
21–23 жовтня	Відбулася III наукова конференція Харківського історико-археологічного товариства «Проблеми історії та археології України», в якій взяли участь понад 80 фахівців з академічних установ, вищих навчальних закладів, музеїв і історико-археологічних заповідників 20 міст України та Росії
Листопад	Громадськість університету та міста урочисто відзначила 35-річчя з дня заснування кафедри історіографії, джерелознавства та археології. З цієї нагоди колектив кафедри нагороджено Почесною грамотою Харківської облдержадміністрації Переможцем I обласного конкурсу Вища школа Харківщини «Кращі імена» в номінації «Науковець» визнано доктора історичних наук, проф. Б. А. Шрамко
Грудень	Відбулася XVII студентська наукова конференція з історичного краєзнавства «Харків на межі тисячоліття»
17 грудня	Проведено читання, присвячені пам'яті доктора історичних наук, проф. Степана Мефодієвича Королівського (1904–1977)
18 грудня	Проведено наукову конференцію учнів Харківської області «Озброєння та збройні сили Слобідського краю»

## СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

<b>ВВ</b>	— Византийский временник
<b>ВЕ</b>	— Вестник Европы
<b>ВИ</b>	— Вопросы истории
<b>Губпродком</b>	— Губернський продовольчий комітет
<b>ДАХО</b>	— Державний архів Харківської області
<b>ЖМНП</b>	— Журнал министерства народного просвещения
<b>ИФЖ</b>	— Историко-филологический журнал АН Армянской ССР
<b>ОР ЦНБ ХНУ</b>	— Отдел рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
<b>РГИА</b>	— Российский государственный исторический архив
<b>РНК</b>	— Рада народних комісарів
<b>УІЖ</b>	— Український історичний журнал
<b>ЦДАВО</b>	— Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України
<b>ЦДІА</b>	— Центральний державний історичний архів України
<b>AJAH</b>	— American Journal of Ancient History
<b>AW</b>	— Ancient World
<b>CAH</b>	— Cambridge Ancient History
<b>CQ</b>	— Classical Quarterly
<b>GRBS</b>	— Greek, Roman and Byzantine Studies
<b>PG</b>	— Patrologiae cursus completus. Series graeca, accurente J. P. Migne. Patrologiae graeca.— Parisiis, 1857–1906. — Т. 1. — 161
<b>TR</b>	— D. MARTIN LUTHERS WERKE: kritische Gesamtausgabe; TISCHREDEN, 6 Bde. Weimar 1912–1921
<b>WA Br</b>	— D. MARTIN LUTHERS WERKE: kritische Gesamtausgabe; BRIEFWECHSEL, Weimar 1930 ff.

## НАШІ АВТОРИ

<b>Буйнов Юрій Володимирович</b>	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Ващенко Ігор Вячеславович</b>	<i>викладач Військового інституту ВВ МВС України</i>
<b>Волосник Юрій Петрович</b>	<i>кандидат історичних наук, докторант кафедри історії Росії ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Голубкін Юрій Олексійович</b>	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Грінченко Гелінада Генадіївна</b>	<i>аспірантка кафедри нової та новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Йолкін Анатолій Іванович</b>	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Іващенко Віктор Юрійович</b>	<i>аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна.</i>
<b>Калініченко Вячеслав Володимирович</b>	<i>аспірант кафедри українознавства ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Каніщев Григорій Юрійович</b>	<i>аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна; асистент кафедри політології та історії Харківського державного аеро-космічного університету «Харківський авіаційний інститут»</i>
<b>Каплін Олександр Дмитрович</b>	<i>кандидат історичних наук, докторант кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>

<b>Лапіна Милиця Сергіївна</b>	<i>доцент кафедри романо-германської філології та перекладу Харківської гуманітарної академії «Народна українська академія»</i>
<b>Ленько Олександр Валерійович</b>	<i>пошукач кафедри нової та новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Лехан Лариса Борисівна</b>	<i>аспірантка кафедри історії України ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Лисенко Майя Сергіївна</b>	<i>аспірантка кафедри історії України ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Литовченко Сергій Дмитрович</b>	<i>пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Малюгина Оксана Константинівна</b>	<i>аспірантка кафедри історії Росії ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Меляков Антон Володимирович</b>	<i>аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Мещеряков Евгеній Валерійович</b>	<i>ад'юнкт Університету внутрішніх справ</i>
<b>Михайличенко Дмитро Юрійович</b>	<i>аспірант кафедри історії України ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Наумов Сергій Олександрович</b>	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Нефьодов Константин Юрійович</b>	<i>аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Петровський Володимир Володимирович</b>	<i>кандидат історичних наук</i>
<b>Посохов Сергій Іванович</b>	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>

<b>Сергеев Іван Павлович</b>	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Скоробогатов Анатолій Васильович</b>	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Сорочан Сергій Борисович</b>	<i>доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Фролов Сергій Володимирович</b>	<i>пошукач кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, викладач Української інженерно-педагогічної академії</i>
<b>Чувпило Лідія Олександрівна</b>	<i>аспірантка кафедри нової та новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Чувпило Олександр Олександрович</b>	<i>доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
<b>Шейко Василь Михайлович</b>	<i>кандидат історичних наук, професор, ректор Харківської державної академії культури</i>

## ЗМІСТ

### АРХЕОЛОГІЯ, СТАРОДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ

<i>Буйнов Ю. В.</i> Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні .....	4
<i>Нефедов К. Ю.</i> Культ правителя в афинской пропаганде времен Ламийской войны (323–322 гг. до н. э.) .....	12
<i>Литовченко С. Д.</i> Армения в восточной политике Марка Антония .....	21
<i>Сергеев И. П.</i> О «классификации» правителей Римской империи периода кризиса III века .....	32
<i>Сорочан С. Б.</i> Ранневизантийский сектор услуг: менялы (IV–IX вв.) .....	39
<i>Голубкин Ю. А.</i> После бури. (Что предопределило позицию Лютера в 1526 – 1529 гг.?) .....	48

### НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Ёлкин А. И.</i> Концепции восстановления российской государственности в среде российской эмиграции в Польше (20–30 гг. XX в.) .....	57
<i>Чувпило О. О.</i> Конституційні питання в діяльності Індійського національного конгресу (20–30-ті роки XX ст.) .....	66
<i>Ленько А. В.</i> Отражение идеи «синтеза» в политике Джавахарлала Неру .....	75
<i>Гринченко Г. Г.</i> Земельные военные правительства в системе оккупационной администрации США в Германии (1945–1946) .....	83
<i>Шейко В. М.</i> Основні етапи та тенденції розвитку цивілізації .....	94

### ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Лисенко М. С.</i> З історії розвитку середньої спеціальної освіти в Україні в кінці XIX–на початку XX століття .....	105
<i>Наумов С. О.</i> Харківська «вільна громада» РУП (1900–1904 рр.): до 100-річчя партії .....	114
<i>Михайличенко Д. Ю.</i> Продовольча політика радянської влади в Україні і її здійснення у січні–серпні 1919 р. ....	122
<i>Каніщев Г. Ю.</i> Вдосконалення державного апарату: досвід Харківщини 1920-х років .....	131
<i>Мещеряков Е. В.</i> Организация милиции Украинской ССР в 1920–начале 1921 гг. ....	138
<i>Волосник Ю. П.</i> Діяльність непманів на валютному ринку та державне регулювання валютних відносин в Україні в роки непу .....	142
<i>Лехан Л. Б.</i> Розселення на Лівобережній Україні та його наслідки (1929–1933 рр.) .....	151

<i>Скоробогатов А. В.</i> До питання про створення мережі харківського підпілля напередодні німецько-фашистської окупації .....	161
<i>Калініченко В. В.</i> Голод 1946–1947 рр. на Харківщині .....	169
<i>Михненко А. М.</i> Донбас у 1941–1942 рр.: випробування війною .....	175

### ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>Чувпило Л. А.</i> История Востока в работах М. М. Лунина .....	187
<i>Малютина О. К. К. Д.</i> Кавелин о перспективах дворянского сословия после крестьянской реформы 1861 г. ....	195
<i>Каплин А. Д. К. Н.</i> Леонтьев и ранние славянофилы .....	202
<i>Ващенко І. В.</i> Історіографія 50–середини 70-х років про культурне будівництво в Україні у 1920–на початку 30-х рр. ....	211
<i>Посохов С. И.</i> Организация научной работы студентов в университетах Российской империи: проблемы историографии .....	219
<i>Фролов С. В.</i> Развитие исторической науки в Харьковском государственном университете в первое послевоенное десятилетие (1945–1955 гг.) .....	226
<i>Меляков А. В.</i> Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації .....	232
<i>Петровський В. В.</i> Проблема Криму в українсько-російських відносинах у дослідженнях зарубіжних авторів .....	239

### ДО 200-РІЧЧЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

<i>Лапина М. С.</i> «Коллекция Аделунга» и В. Н. Каразин (К вопросу об отставке В. Н. Каразина от университетских дел) .....	249
<i>Іващенко В. Ю.</i> Мемуари з історії Харківського університету XIX–поч. XX ст. ....	259

### БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ВИКЛАДАЧІВ ТА АСПІРАНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХНУ В 1999 РОЦІ

<i>Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків .....</i>	269
<i>Кафедра історіографії, джерелознавства та археології .....</i>	271
<i>Кафедра нової та новітньої історії .....</i>	275
<i>Кафедра історії Росії .....</i>	276
<i>Кафедра історії України .....</i>	277
<i>Хроніка подій 1999 року .....</i>	280
<i>Список скорочень .....</i>	282
<i>Наші автори .....</i>	283



*Збірник наукових праць*

**ВІСНИК**  
**Харківського національного університету**

**№ 485**

**ІСТОРІЯ**  
**ВИПУСК 32**

Відповідальний за випуск *Є. Г. Орлова*  
Художній редактор *С. Е. Кулинич*  
Комп'ютерна верстка *І. В. Чернуха*  
Коректор *Н. С. Дорохіна*

Підписано до друку 01.08.2000. Формат 60x90/16. Папір газетний.  
Друк офсетний. Гарнітура шкільна. Умов. друк. арк. 18. Тираж 300 прим.

ХНУ, 61077 м. Харків, площ. Свободи, 4

Видавництво НМЦ «СД»  
Україна, 61050, м. Харків, вул. Руставелі, 4/20.